منهنجو ڀاءُ

تصنيف

فاطمه جناح

قائداعظم اڪيڊمي،

١٩٩١ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سوانحي مطالعو- ٨

منهنجو ياءُ

پاران ايم ايچ پنھور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.
www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

منهنجو ڀاءُ

تصنيف

فاطمه جناح

*donated from
Suleman A. Memon's
personal library*

قائداعظم اڪيڊمي، ڪراچي

1991ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

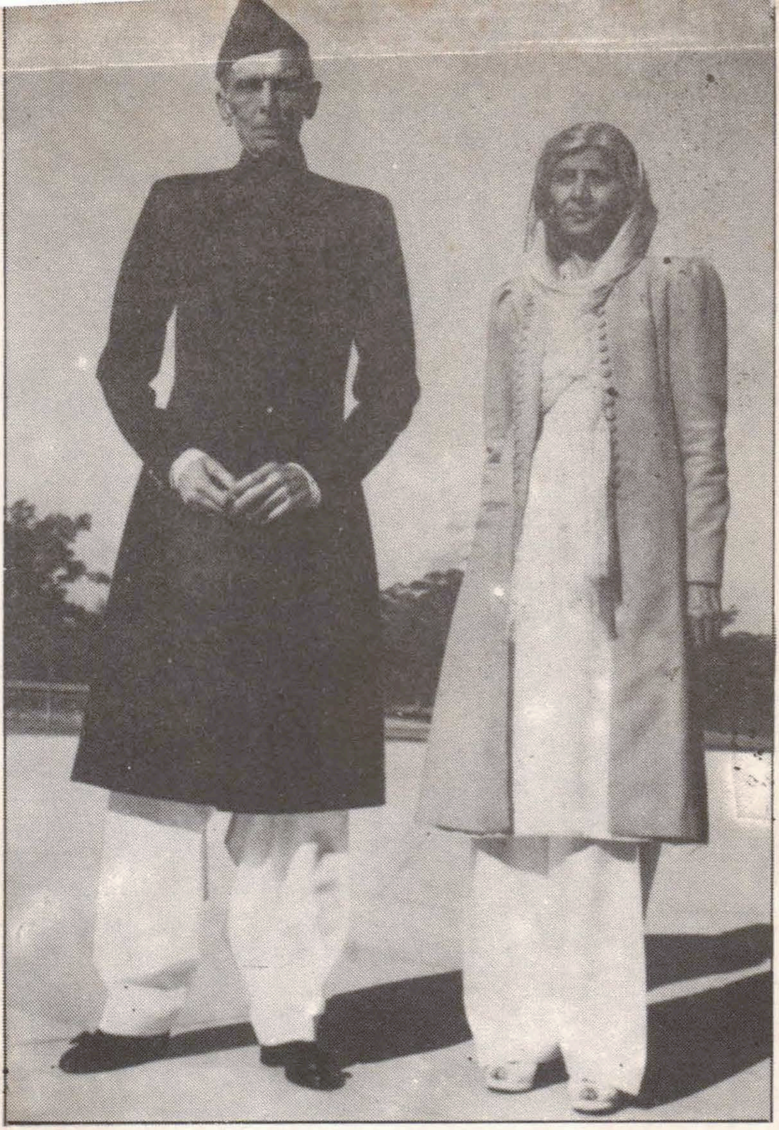

"مس فاطمہ جناح، مون لاءِ مدد ۽ حوصلي وڌائڻ جو هڪ لاڳيتو ذريعو پئي رهي آهي. انهن ڏينهن ۾، جڏهن مون کي اميد هئي تہ برطانوي سرڪار مون کي نظربند ڪندي، جڏهن انقلاب منهنجي اکين ۾ اکيون وجهي گذري رهيو هو، منهنجي ڀيڻ ئي منهنجي همت وڌائي ۽ اميد افزا ڳالهيون ڪيون. منهنجي تندرستي جو هن هميشہ خيال پئي رکيو آهي."

[illegible]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تدوين:

شريف المجاهد

ترجمو:

شيخ عزيز

ناشر: قائداعظم اڪيڊمي
٢٩٧، ايم- اي- جناح روڊ، ڪراچي- ٧٤٨٠٠

سڀ حق واسطا قائداعظم اڪيڊمي وٽ محفوظ آهن.

پهريون ڇاپو: ١٩٩١ع
ڪمپوزيشن: يونيورسل ڪمپيوٽر ڪمپوزرس، ڪراچي

پريس: وي سرو يو، ڪراچي

آءِ ايس بي اين (بنا جلد) ٩- ٤٠- ٤١٣- ٩٦٩

هن ڪتاب ۾ جن خيالن، نظرين، سمجهاڻين ۽ تشريحن
کان ڪم ورتو ويو آهي، سي سڀئي مصنف جي فڪري
انداز ۽ تحقيق جو نتيجو آهن. قائداعظم اڪيڊمي يا ٻيو
ڪو ادارو، ان جو ذميوار ناهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فهرست

مهاڳ	1
قوم يتيم ٿي ويئي	10
ڪاٺياواڙ کان ڪراچي تائين	65
هڪ واپاري قانوندان بڻجي ويو	116
حوالا	145
ضميما	155
ڏسڻي	174

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بسم الله الرّحمٰن الرّحيم

مهاڳ

قائداعظم محمد علي جناح جي ستن ڀينرن ۽ ڀائرن ۾ سندس ٽيون نمبر ڀيڻ محترمہ مس فاطمہ جناح(١٨٩٣-١٩٦٧) ڀين جي ڀيٽ ۾ پنهنجي ڀاءُ سان گهڻي قدر مشابهت رکندي هئي، بلڪ سندس ذاتي زندگي ۾ بہ هن کي سڀ کان گهڻو ويجهي هئي. سندن پيءُ جناح پونجا جي ١٩٠١ع (ب) ڏاري وفات کانپوءِ قائداعظم ئي سندس سرپرست ٿيو. هن سندس تعليم ۾ پڻ گهري دلچسپي ورتي. اهو سندس پختي ۽ لڳاتار پنيرائي جو نتيجو هو جو خاندان جي سخت مخالفت جي باوجود هوءَ ١٩٠٢ع ۾ باندره ڪانوينٽ ۾ بورڊر طور داخل ٿي ۽ ان کانپوءِ ١٩١٩ع ۾ ڪلڪتي جي ڊاڪٽر احمد ڊينٽل ڪاليج ۾ داخلا ورتائين، جڏهن تہ ڪنهن خوجہ ڇوڪريءَ جو، ڪانوينٽ ۾ داخلا يا ڪنهن پيشہ ورانہ سرگرميءَ ۾ شامل ٿيڻ روايتي قدرن جي خلاف سمجهيو ويندو هو. پوءِ جڏهن هن تعليم پوري ڪئي، تڏهن جناح نہ رڳو بمبئي ۾ هڪ ڊينٽل ڪِلنڪ کولڻ جي خيال جي پنيرائي ڪئي پر ١٩٢٣ع ۾ انهيءَ خيال کي عملي شڪل ڏيڻ ۾ سندس مدد ڪئي.

١٩١٨ع ۾ رتن ٻائي سان شادي ڪرڻ کان اڳ، پهريون پيرو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تڪل اٺ ورهه مس جناح پنهنجي ڀاءُ سان گڏ رهي. پوءِ وري فيبروري ١٩٢٩ع ۾ رتن ٻائي جي انتقال ڪانپوءِ هن پنهنجي ڪلنڪ بند ڪري ڇڏي ۽ پاڻ نه رڳو جناح جي بنگلي ۾ منتقل ٿي ويئي پر گهر جو سمورو انتظام به سنڀالي ورتو. اهڙي طرح ٻنهي جي عمر ڀر ساٿ جي شروعات ٿي جيڪا ١١- سيپٽمبر ١٩٤٨ع تي قائداعظم جي وفات تائين برقرار رهي.

مجموعي طور محترمه فاطمه جناح، پنهنجي ڀاءُ سان اٽڪل ٢٨ ورهيه گڏ رهي. هن مدت ۾ اُهي آخري ١٩ سال به شامل آهن، جيڪي جناح جي زندگيءَ جا هر لحاظ کان تمام گهڻا مصروف ۽ ٿڪائڻ وارا سال هئا. انهن سالن ۾ جڏهن قائداعظم تمام آهستي ۽ ڊرامائي انداز ۾ هڪ مڪمل سياسي عليحدگي (خاص ڪري ١٩٣١ع کان ١٩٣٤ع تائين پنهنجو پاڻ تي ورتل جلا وطني) جي پردي مان نڪري ڏهه ڪروڙ مسلمانن جي هڪ نئين قوم جي جڳهه پڌري مجيل قائد جي حيثيت ۾ منظر عام تي آيو. جڏهن هن شڪست کي فتح ۾ بدلائي ڇڏيو، جڏهن هن ملسمانن جي علحدي قومي تشخص ۽ وطن لاءِ ڏکهي ۽ صبر آزما جدوجهد جي شروعات ڪئي ته جيئن هندوستان جي ٻن وڏين قومن جي وچ ۾ اقتدار جي ورهاست جي لاءِ هڪ وڏيڪ معقول ۽ منصفانه جوڙجڪ ڳولهيو وڃي. ان جي نتيجي ۾ ننڍي کنڊ جي ماحول ۾ هڪ نئون حيرت ۾ وجهندڙ انتظام عمل ۾ آيو.

محترمه فاطمه جناح نه رڳو پنهنجي ڀاءُ سان گڏ رهي، پر سائنس ڪيترن دورن ۾ پڻ گڏ هئي، جنهن ڪري منجهس انهيءَ عظيم ترين جدوجهد جي سُجاڻ پيدا ٿي جنهن ڏانهن جناح وڏي رهيو هو. هن ڳالهه جي پڻ شاهدي ملي ٿي ته جناح، محترمه فاطمه سان مختلف سياسي ۽ انتظامي مسئلن تي به خيالن جي ڏي وٺ ڪئي. خيالن جي اها ڏي وٺ، گهڻو ڪري نيرن ۽ رات جي ماني‌ءَ جي وقت ٿيندي هئي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هو مٽس پورو پورو اعتماد ۽ ڀروسو بہ ڪندو هو. فاطمہ جناح لاءِ هڪ ڀيري چيائين: "هوءَ منهنجي لاءِ انهيءَ وقت اميد، همت ۽ ساٿ جو هڪ مستقل ذريعو ثابت ٿي، جڏهن اسان هڪ وڏي انقلاب سان همڪنار ٿي رهيا هئاسون."

ايئن پيو ڀانئجي تہ پنهنجي نامور ڀاءُ جي سوانح لکڻ يا مرتب ڪرڻ جو خيال محترمہ فاطمہ جناح کي انهيءَ وقت آيو جڏهن ۱۹۵۴ع ۾ هيڪٽر بولائٿو جو ڪتاب "جناح" شايع ٿيو. جيتوڻيڪ، اها هڪ سٺي سوانح هئي پر ان جو انحصار گهڻو ڪري جناح جي هم پيشہ دوستن، سياسي ساٿين ۽ مبصرن، ايستائين جو جناح جي انهن همعصرن جي ذاتي يادگيرين ۽ تاثرات تي هو جيڪي جناح جي بگهي پيشہ ورانہ ۽ سياسي زندگي جي دوران ڪنهن بہ لحاظ کان جناح سان ناتي ۾ رهيا. تنهنڪري، انهيءَ جو نتيجو اهو نڪتو جو بولائٿو جو ڪتاب جناح جي حقيقي تصوير پيش ڪرڻ ۾ ڪنهن حد تائين ناڪام رهيو جيڪا سندس عظيم الشان سياسي جدوجهد جي ڪارنامن جي روشنيءَ ۾ آڏو اچي ٿي.

بولائٿو جي ڪتاب ڇپجڻ کان هڪدم پوءِ، محترمہ فاطمہ جناح هڪ اهڙي پاڪستاني مصنف جي ڳولا شروع ڪري ڏني جيڪو قائد جي سوانح تي ڪم ڪري سگهي، ڇاڪاڻ تہ سندس خيال هو تہ صرف هڪ پاڪستاني ۽ خاص ڪري اهڙو پاڪستاني جيڪو ۱۹۲۷ع کان وٺي ۱۹۴۷ع تائين واري تاريخ ساز ڏهاڪي دوران مسلم سياست جي ارتقا جي باري ۾ مڪمل ۽ موثر بصيرت رکندو هجي، سوئي هن ڏکئي ڏهاڪي جي منظرڪشي ۽ قائد ۽ سندس مشن سان انصاف ڪرڻ جو پليءَ پت اهل ٿي سگهيو ٿي. انهيءَ سلسلي ۾ ڦهريائين سندس نظر، اسلاميہ ڪاليج، ڪلڪتي جي اڳوڻي پرنسپل ۽ پوءِ راجشاهي يونيورسٽي جي وائيس چانسلر پروفيسر عترت حسين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

زبيري تي پئي. جڏهن پروفيسر زبيري ٥٩-١٩٥٨ع ۾ ڪنهن ڪارڻ آمريڪا هليو ويو تہ فاطمہ جناح انهيءَ مقصد جي لاءِ جسٽس ايم- آر- ڪياني کي چونڊيو. پرجسٽس ڪياني ١٥ نومبر ١٩٦٤ع تي گذاري ويو. ان کان پوءِ، هُن مسٽر جي- الانا کي اهو ڪم سونپيو. مسٽر جي- الانا اٽڪل ارڙهن مهينن تائين جناح جي سوانح لکڻ جي سلسلي ۾ مس جناح جي مدد ڪئي پر ١٩٦٤ع جي آخر ۾ انهيءَ وقت جڏهن فاطمہ جناح کي مخالف ڌر جي نمائندي جي حيثيت ۾ فيلڊ مارشل محمد ايوب خان جي خلاف صدارتي چونڊ لڙڻ لاءِ آماده ڪيو ويو هو، هي سلسلو چند اهڙن سببن ڪري رڪجي ويو جيڪي اڃ بہ لکل آهن. دلچسپ ڳالھ هيءَ آهي تہ هن گڏيل پروگرام جي ختم ٿي وڃڻ کانپوءِ بہ ڏرين مان ڪنهن بہ قائداعظم جي سوانح مرتب ڪرڻ جي ڪم تان هٿ نہ ڪنيو. هڪ طرف فاطمہ جناح پنهنجي انتقال ٨- جولاءِ ١٩٦٧ع تائين هڪ مناسب مصنف يا شريڪ مصنف جي ڳولا ۾ رهي تہ ٻي طرف، مسٽر جي- الانا بہ قائداعظم جي سوانح عمري لکڻ جي ارادي تي قائم رهيو ۽ فاطمہ جناح جي انتقال کانپوءِ سندس هڪ ڪتاب "قائداعظم جناح- دي اسٽوري آف اي نيشن" منظر عام تي آيو جيڪو هڪ پاڪستاني مصنف جي هٿان هنوقت تائين لکيل قائداعظم جي هڪ بهترين سوانح عمري آهي.

پيش نظر ڪتاب جو مسودو محترمہ فاطمہ جناح جي انتقال کانپوءِ سندس رهائش گاهہ "موهٽا پيلس" مان قائداعظم جي دستاويزن سان گڏ مليو هو ۽ اسلام آباد ۾ نيشنل آرڪائيوز آف پاڪستان ۾ محفوظ هو. گمان غالب هي آهي تہ هيءُ مسودو ١٩٦٣ع-١٩٦٤ع ڌاري لکيو ويو هو، جنهن جو ثبوت ان جي سرورق مان بہ ملي ٿو جنهن تي لکيل آهي تہ هيءُ مسودو فاطمہ جناح، جي- الانا جي مدد سان مڪمل ڪيو هو.

اها هڪ واضح حقيقت آهي تہ محترمہ جناح وٽ معلومات جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ذخيرو هو جيڪو هن مسودي ۾ بہ موجود آهي، جنهن جي متن کي مسٽر جي- الانا سڌاري پڙهڻ لائق بنايو. هي مفروضو دراصل راقم الحروف جي جاچ ۾ آيل ٻن ٺوس حقيقتن تي ٻڌل آهي. هڪ هيءَ تہ مسٽر الانا، ١٩٦٣ع جي پڇاڙي ڌاران قائد جي سوانح جي رٿا جي تفصيلن تي خيالن جي ڏي وٺ ڪندي راقم الحروف کي ٻين ڳالهين کان علاوه هيءُ بہ ٻڌايو هو تہ هُو محترمہ فاطمہ جناح سان گڏجي قائد جي سوانح تي ڪم ڪري رهيو آهي ۽ ابتدائي ٻہ باب، جيڪي قائداعظم جي خانداني پس منظر ۽ شروعاتي سالن جي باري ۾ آهن، سي فاطمہ جناح لکرايا آهن ۽ اهي ڏنگين ۾ هوندا جنهن مان ظاهر ٿي سگهندو تہ هيءَ فاطمہ جناح جي تصنيف آهي. ٻي هيءَ تہ مسٽر الانا جي لکيل جناح جي سوانح عمري ۾ ڪيترائي ڊگها اقتباس اهڙا موجود آهن جيڪي ڏنگين ۾ حوالي ڪانسواءِ آهن ۽ گهڻي حد تائين موجوده مسودي سان ٺهڪندڙ آهن.

پيش نظر ڪتاب ٽن بابن تي مشتمل آهي. پهريون باب قائداعظم جي زندگي جي آخري سال جي باري ۾ آهي، جنهن ۾ خاص طور تي سندن ڪرندڙ صحت جي باوجود پاڪستان جي لاءِ جان نثاري کي بيان ڪيو ويو آهي. ٻيو باب قائداعظم جي خانداني پس منظر ۽ ابتدائي زندگيءَ کي ظاهر ڪري ٿو، ۽ ٽيون باب سندس لنڊن ۾ رهائش ۽ بمبئي ۾ سندس ابتدائي سالن جي تفصيلن تي مشتمل آهي، جڏهن هو وڪيل جي حيثيت ۾ پنهنجي آئيندي جي لاءِ جدوجهد ڪري رهيو هو. جيتوڻيڪ ٻئي ۽ ٽئين باب ۾ غير مربوط نموني ۾ گهڻي حد تائين اڻ ڇپيل مواد شامل آهي، پر پهرئين باب جو ٻيو حصو ڊاڪٽر الاهي بخش جي انهيءَ بيان جي گهڻن ئي تفصيلن جي تصديق ڪري ٿو جيڪي هن پنهنجي ڪتاب "قائداعظم جا آخري ڏينهن" مطبوعہ ١٩٤٩ع ۾ درج ڪيا هئا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هيءُ مسودو جڏهن ڪان محققن ڪي هٿ آيو آهي، جناح جي ابتدائي زندگيءَ جي باري ۾ هڪ معتبر معلومات جي ذريعي جي حيثيت اختيار ڪري چڪو آهي، خاص ڪري هن مسودي جا گهڻيئي حوالا اسٽينلي والپرٽ، پنهنجي ڪتاب ”جناح آف پاڪستان“ مطبوعہ ۱۹۸۴ع ۾ ڏنا آهن جڏهن تہ ”پاڪستان پاسٽ اينڊ پريزنٽ“ مطبوعہ ۱۹۷۷ع نالي ڪتاب ۾ هن مسودي جي تدوين ڪيل تلخيص شامل ڪئي وئي آهي، پر ان کي محققن جي سطح تي ڪا خاص پذيرائي حاصل نہ ٿي.

موجوده ڪتاب ۾ مذڪوره مسودي کي تسليم ٿيل اصولن هيٺ ٺاهي جوڙي پيش ڪيو پيو وڃي، سواءِ هڪ اقتباس جي جيڪو گهڻي حد تائين هڪ جملہ معترضہ جي حيثيت رکي ٿو. هن مسودي کي سچائي سان اتاريو ويو آهي. بهرحال، هنن صفحن ۾ قائداعظم جي باري ۾ جيڪي ڪجهہ بہ چيو ويو آهي، تنهن بابت گمان غالب آهي تہ اهو سڀ ڪجهہ فاطمہ جناح روزنامچن ۾ ڪنهن هٿ لکيل مواد جي مدد کانسواءِ پنهنجي يادگيرين ۾ حافظي جي آڌار تي قلمبند ڪيو آهي. تنهن ڪري هيءَ ڪا خاص اچرج جي ڳالهہ ڪانهي تہ ڪٿي ڪٿي ڪجهہ تاريخن، واقعن ۾ ماڻهن جي باري ۾ ڪا ڀُل نظر اچي. هنن غيرارادي غلطين جي سلسلي ۾ جتي ضروري ڀانيو ويو آهي، اتي حوالن سان حقيقي صورت حال چٽي ڪئي وئي آهي. مسودي ۾ شامل قائداعظم جي تقريرن جي اقتباسن کي ڇپيل مجموعن ۾ اصل بيانن سان جيڪي دستاويزن جي صورت ۾ آهن، ڀيٽيو ويو آهي ۽ پوءِ انهن کي مسودي ۾ شامل اقتباسن وارين جاين تي درج ڪيو ويو آهي. جناح جي آخري بيماريءَ جي باري ۾ الاهي بخش جي بيانن کي جتي ضروري سمجهيو ويو آهي، اتي مس فاطمہ جناح جي بيان جي تصديق طور حوالن ۾ شامل ڪيو ويو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن يادگيرين سان گڏ ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾ پندرهن صفحا بہ شامل ڪيا ويا آهن جيڪي دستاويزن جي صورت ۾ جناح جي ابتدائي زندگي سان اڻ سڌيءَ طرح تعلق رکن ٿا. هن ۾ پهريون، ٻيو ۽ ٽيون ضميمو سنڌ مدرسه الاسلام ۽ ڪرسچن مشن اسڪول جي رجسٽرن جي لاڳاپو رڪنڊڙ صفحن تي مشتمل آهن. چوٿون ضميمو جناح کي جاري ٿيل برٽش موزيم لائبريري جو ڪارڊ آهي، جيڪو ١٠- فيبروري ١٨٩۴ع تي جاري ٿيو هو. پنجون دستاويز ٢٥- اپريل ١٨٩٣ع تي "آنريبل سوسائٽي آف لِنڪنز اِن" کي ڏنل اها درخواست آهي جنهن ۾ جناح، ابتدائي امتحان جي لاءِ نصاب مان لاطيني زبان کان مستثنيٰ ٿيڻ جي درخواست ڪئي آهي. ڇهين ضميمي ۾ ساڳي تاريخ تي لِنڪنز اِن جي ڪائونسل جي پاران جناح جي درخواست تي رضامندي جو اظهار ڪيو ويو آهي. ستين ۾ ٢٥- مئي ١٨٩٣ع تي ابتدائي امتحان ۾ ڪاميابي حاصل ڪرڻ جي باري ۾ نوٽيفڪيشن آهي. اٺون ١۴- اپريل ١٨٩٦ع تي جاري ٿيل لِنڪنز اِن جو نوٽيفڪيشن آهي جنهن ۾ سندس، سوسائٽي جي رڪارڊ ۾ نالو بدلائي "محمد علي جناح" ڪرڻ جي درخواست جي منظوري ڏني ويئي آهي. نائون لِنڪنز اِن مان ١١- مئي ١٨٩٦ع تي جاري ٿيل نوٽيفڪيشن آهي جنهن ۾ چيو ويو آهي تہ محمدعلي جناح کي وڪالت ڪرڻ جي اجازت جو سرٽيفڪيٽ جاري ڪيو وڃي. ڏهون لِنڪنز اِن مان جناح کي جاري ٿيل سرٽيفڪيٽ آهي جنهن مان ظاهر ٿئي ٿو تہ هو ٥- جون ١٨٩٣ع تي لِنڪنز اِن ۾ داخل ٿيو ۽ ٢٩- اپريل ١٨٩٦ع تي بئرِسٽر ٿيو. يارهون ۽ ٻارهون محمد علي جناح جي استادن سر هاورڊ ڊبليو. الفنسٽن ۽ ڊبليو. ڊگلس ايڊورڊز جا ترتيبوار ٥ ۽ ٦- مارچ ١٨٩٦ع تي جاري ٿيل سرٽيفڪيٽ آهن. تيرهون دستاويز بمبئي هاءِ ڪورٽ جي رجسٽرار جي نالي محمد علي جناح جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

درخواست آهي جنهن ۾ وڪيل جي حيثيت ۾ عدالت ۾ داخلا جي اجازت گهريل آهي. چوڏهون ڊايوسس آف مانچسٽرجي چانسيلر پي- وي- سمٿ جي طرفان جاري ڪيل ڪيريڪٽر سرٽيفڪيٽ آهي ۽ پندرهون، بمبئي سِول لسٽ جي هڪ صفحي جو عڪس آهي، جنهن سان سندس، وڪيل جي حيثيت ۾ رجسٽريشن جي نشاندهي ٿئي ٿي.

هتي ڏکُ سان هيءُ چوڻو پوي ٿو ته ٻارهين ۽ چوڏهين دستاويز جا وچايل حصا اسان جي ڪوشش جي باوجود ليي نه سگهيا آهن. سواءِ شروعاتي پنجن دستاويزن جي، باقي سمورا دستاويز پهريون ڀيرو شايع ٿي رهيا آهن. اُميد ڪئي ٿي وڃي ته هي دستاويز جيئن محققن جي لاءِ مددگار ثابت ٿيندا. تيئن قائداعظم جي طالب علميءَ واري زماني ۽ مُنڍ واري پيشه ورانه زندگي جي باري ۾ فاطمه جناح جي ڏنل معلومات کي به سمجهڻ ۾ مدد ملندي.

آءٌ، آخر ۾ انهن صاحبن جا ٿورا مڃڻ ضروري سمجهان ٿو جن جي تعاون سان آءٌ هن مسودي کي ڪتابي شڪل ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿيس. آءٌ نيشنل آرڪائيوز آف پاڪستان ۽ ان جي ڊائريڪٽر جناب عتيق ظفر شيخ جو شڪرگذار آهيان جنهن محترمه فاطمه جناح جي مسودي جي پڙهڻ جوڳي فوٽو ڪاپي ۽ گهٽيئي تصويرون ڏنيون. انهيءَ ڪانسواءِ نيشنل ڊاڪيومينٽيشن سينٽر، لاهور ۽ خاص ڪري جناب نذير احمد جو پڻ شڪرگذار آهيان، جنهن ڏهين ضميمي تائين دستاويزن جا مائڪرو فلم ڏنا. انهيءَ ڪانسواءِ جناب محمد احمد ۽ خواجه رضي حيدر جو پڻ ٿورائتو آهيان جن هن ڪتاب جي ترتيب ۽ ڇپائي ۾ مون سان تعاون ڪيو ۽ سيني کان وڌيڪ آءٌ پنهنجي پاٽيجي محمد اڪبر جو به ٿورائتو آهيان جنهن جي ذاتي ڪوشش سان اسانکي ضميمي ۾ شامل آخري پنج دستاويز مليا جيڪي بمبئي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هاءِ ڪورٽ ۾ هئا. هن ڪتاب ۾ شامل گهڻيون ئي تصويرون منهنجي مرحوم دوست جميل الدين احمد جي تصويرن واري ذخيري مان حاصل ڪيون ويون آهن جنهن جا، اسين اهي سڀ جيڪي اڄ قائداعظم ۽ تحريڪ پاڪستان تي خاص ڄاڻ رکون ٿا، هن ڪري ٿورائتا آهيون جو موجوده صديءَ جي چوٿين ڏهاڪي جي وچ ڪان وٺي هنن ٻنهي مضمونن ۾ هن قابلِ ذڪر ڪم ڪيو هو. آءٌ سندس بيوه جو بہ ٿورائتو آهيان جنهن پنهنجي مرحوم گهر واري جي تصويرن جو ذخيرو قائداعظم اڪيڊمي کي عطيي طور ڏيئي ڇڏيو.
جو ذخيرو قائداعظم اڪيڊمي کي عطيي طور ڏيئي ڇڏيو. جناب ڪريم بخش خالد ترجمي جو سڌارو ۽ واڌارو ڪيو آهي جنهن لاءِ اڪيڊمي شڪر گذار آهي.

شريف المجاهد

ڪراچي
٢٥- ڊسمبر ١٩٨٧ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قوم يتيم ٿي ويئي

آءٌ جڏهن ڪراچيءَ ۾ انهيءَ مقبري کي هِڪ هِڪ سرِ متي اُسرندو ڏسندي آهيان جيڪو منهنجي باءُ جي فاني سرير متان چانو ڇپر ٿي رهيو آهي، تہ ان وقت منهنجي ذهن ۾ چنچر، ١١- سيپٽمبر واري انهيءَ ڏينهن جون اذيتناڪ يادگيريون دوڙنديون ايندون آهن، جڏهن آءٌ هميشہ هميشہ لاءِ پنهنجي وڏي باءُ کان محروم ٿي ويئي هئس ۽ منهنجي قوم يتيم ٿي ويئي هئي. جيئن تہ مان چاليهن سالن تائين پنهنجي باءُ سان شريڪ سفر رهي هيس (١) تنهن ڪري مون فيصلو ڪيو تہ سندس زندگي کي ائين ئي پيش ڪريان جيئن مون ڏٺو هو. ان ڪري، هن ذهني ڪاوش ۾ مصروف ٿيڻ کان اڳ مون اهوئي مناسب سمجهيو تہ اڄ صبح جو سندس قبر تي وڃي فاتحہ پڙهان. عقيدت جا ڪجهہ گل وِکيريان ۽ محبت جا ڪجهہ ڳوڙها ڳاڙيان. ڇو تہ آخرڪار اهڙن ماڻهن کي بيو ڇا ٿو ڏيئي سگهجي، جيڪي تمام گهڻو پيارا هوندا آهن ۽ جيڪي هميشہ لاءِ گهڻو پري هليا وڃن ٿا . منهنجو اهو پيارو باءُ، هاڻي تاريخ جو حصو بڻجي ويو آهي، ۽ هن ڪتاب جا صفحا ، دراصل سندس زندگي، سندس ڪارنامن، جدوجهد سان ڀرپور ورهين، سندس ناڪامين ۽ محرومين جا ڏينهن، ڪاميابين ۽ ڪامرانين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جون گهڙيون ۽ انهيءَ نصب العين، فلسفي ۽ نظريي کي پيش ڪرڻ جي هڪ ڪوشش آهن، جيڪي سنڌس مطالبہ پاڪستان جو بنياد هئا.

قدرت کيس غير معمولي جرئت ۽ قابليت سان نوازيو هو. گهڻ ۾ گهڻ پنهنجي آڌو ڪم جي پوري ڪرڻ لاءِ هو اهڙي ئي پختي عزم جو مظاهرو ڪندو هو. البتہ قدرت اهڙي قوت ۽ قابليت کي هڪ اهڙي هيٺي هاٺي جو لباس ڍڪايو هو جيڪو سنڌس مضطرب ۽ بي قرار ذهن ۽ ارادي جي محرڪ قوت جي ساٿ ڏيڻ کان قاصر هو. انهيءَ کان وڌيڪ ڏکيري ڳالهہ هيءَ هئي تہ هيءُ هيٺو جسم، صحت جي خرابي جو ماريل هو ۽ جيڪو بي پناه ڏکاين کي ساڻ کٽي، طوفان خيز زندگي جي جوکم ۽ تڏي ڪوسي کي سهي نہ ٿي سگهيو. پر تڏهن بہ قدرت کيس سمورين مشڪلاتن تي حاوي ٿيڻ ۽ پنهنجي عوام کي سندن منزلِ مقصود جي طرف رهنمائي ڪرڻ جي اٽل ارادي سان بہ نوازيو هو.

سنڌس سياسي سرگرمين ۽ ذميدارين ۾، سنڌس زندگي جي آخري ڏهن سالن ۾، جڏهن هو پوڙاهپ جي صبح ۾ داخل ٿي چڪو هو، ويتر اضافو ٿي ويو هو. پنهنجي ڊاڪٽرن جي مشورن ۽ پنهنجي ننڍي ڀيڻ جي منٿن جي باوجود، پنهنجو پاڻ سان ڪا رعايت نہ ڪيائين ۽ هميشہ آرام ۽ ونڊر کان پري رهيو. ڪم ۽ ڪم – ۽ وڌ ۾ وڌ ڪم. بس اهوئي سنڌس زندگيءَ جو مقصد هو. هن فطرت جي هڪ فضول خرچ يا فياض ٻار وانگيان پنهنجي ساري سگهہ جي آخري ذري کي بہ بي دريغ خرچ ڪري ڇڏيو. سنڌس صحت جي خرابي کان گهبرائجي ۽ دهلجي، جڏهن بہ مون کيس ايتري گهٽي دير ڪم نہ ڪرڻ ۽ ٿوري ويرم لاءِ پنهنجن لاڳيتن طوفاني دورن کي، جن ۾ هو هندوستان جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ هليو ويندو هو، ترڪ ڪرڻ جي منٿ ڪئي تہ مون کي جواب ٿي ڏنائين: "چا، تون ڪڏهن ڪنهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جرنيل کي اهڙي وقت موڪل تي ويندي ڏٺو جڏهن هن جي فوج پنهنجو وجود باقي رکڻ لاءِ جنگ جي ميدان ۾ لڙندي هجي؟" سنڌس باري ۾ مشهور هو، ۽ اهائي ڳالهه سنڌس شهرت جو سبب به هئي، ته هو مضبوط ۾ مضبوط مقدمي کي هڪ نئي فقري ۾ پورا پورا ڪري ڇڏيندو هو. سو دليلن جي معاملي ۾ سنڌس مقابلي ۾ منهنجي حيثيت ئي ڇا هئي! اهڙن موقعن تي آءٌ منطق ۽ دليلن کي ڇڏي جذبات جو سهارو وٺندي هيس. ڪيس چوندي هيس "اوهان جي زندگي تمام قيمتي آهي تنهن ڪري انهيءَ جو اوهان کي خيال رکڻ کپي."

انهيءَ گهڙي سنڌن اکيون، جڻ ته ڏور ڪٿي گهورڻ لڳنديون هيون ۽ ننڍاڪڙي لهجي ۾ چوندو هو: "هي هڪ ماڻهوءَ جي صحت جو معاملو ڪونهي. مون لاءِ ته هندوستان جي ڏهه ڪروڙ (٢) مسلمانن جي زندگي جو مسئلو آهي. جاڻين ٿي ته هن وقت ڪهڙي شيءِ داءَ تي لڳل آهي؟"

سنڌس اهو جواب جذباتيت کي ماٺي ڪرائڻ لاءِ ڪافي هوندو هو. مطلب ته پنهنجي چڱيلائي کي بنهه وساري، هو سياسي جدوجهد جي طوفاني مها ساگر ۾ ڏايو اونهو هلندو ويو.

فيبروري ١٩٣٧ع ۾ جڏهن گورنمينٽ آف انڊيا ائڪٽ، ١٩٣٥ع هيٺ سموري هندوستان ۾ عام چونڊون ٿي رهيون هيون تڏهن مسلم ليگ پهريون ڀيرو پنهنجا اميدوار بيهاريا. ان وقت تائين نه ته ليگ پوريءَ ريت منظم هئي ۽ نه وري اُن جو پيغام پوريءَ طرح مسلمان عوام تائين پهتو هو. اهڙي صورت ۾ مسلم ليگ جون سموريون تنظيمي ذميداريون ۽ راءِ عامه کي ليگ جي حق ۾ هموار ڪرڻ جو بار سنڌس ئي ڪلهن تي اچي پيو. سنڌس دورن جي تعداد ۾ مدت ۾ واڌارو اچي ويو. گڏوگڏ عوامي جلسن کي خطاب ڪرڻ جو تعداد به وڌي ويو هو، جنهن جي نتيجي ۾ سنڌس واندڪائي مورڳو ختم ٿي وئي. ونس اهڙين درخواستن جي جهڪ بند ٿني پئي جن مان هرهڪ ۾ مختلف شهرن،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڳوٺن ۾ واهڻن جي دڙي ڪرڻ جي گذارش هوندي هئي. انهن درخواستن جو تت اهوئي هوندو هو ته سندس دورن سان ليگ جو پيغام وڏ ۾ وڏ مسلم عوام تائين پهچي سگهندو. انهن مسلمانن تائين جيڪي آهستي آهستي هن حقيقت کي ڄاڻڻ لڳا هئا ته جيستائين هو هڪ نه ٿيندا تيستائين هنن جو آئيندو محفوظ نه ٿو ٿي سگهي.

هو جتي به ويندو هو، آءُ ساڻس گڏ هوندي هيس ۽ اهو ڏسي تقويت ملندي هئي ته مسلمان غفلت جي ننڊ مان سجاڳ ٿي رهيا آهن ۽ سندس تقرير ٻڌڻ لاءِ جلسن ۾ ايندڙ ماڻهن جي تعداد ۾ لاڳيتو واڌارو اچڻ انهيءَ حقيقت جي شاهدي هئي ته جيئن مسلم ليگ جو اثر رسوخ عام ماڻهن جي ذهنن ۾ وڌي رهيو هو، تيئن خود سندس ڏينهون ڏينهن وڌندڙ ذاتي مقبوليت جو به ثبوت هو. جڏهن هو ان زبردست طاقت جو ذڪر ڪندو هو جيڪا مسلمانن جي هٿن ۾ هئي ۽ جيڪا هنن جي هڪڙي ۽ ايڪي جي ڪري مستقبل ۾ سياسي سڌارن جي ڪنهن به اسڪيم جي جوڙجڪ ۾ فيصلي ڪن ڪردار ادا ڪري پئي سگهي، تڏهن فضا ڪجهه دير تائين زوردار تاڙين ۾ گونجندي رهندي هئي. جوش ۽ جذبي سان معمور رهنما وانگيان سندس آواز گونجندو هو ۽ هو چوندو هو: ”هر شخص هن حقيقت کي چڱيءَ طرح ڄاڻي ۽ مڃي ٿو ته مسلم ليگ مستقل طور قائم ٿي آهي، مسلم ليگ جي وڌندڙ مقبوليت کي ڊانوانڊول ڪرڻ جون سموريون ڪوششون نيٺ ناڪام ٿينديون. مسلمان اڪٽي وڌي رهيا آهن ۽ دنيا جي ڪا طاقت سندن ڪاميابي جي اٽل ارادي کي دٻائي نه ٿي سگهي.“ پوءِ جڏهن پنهنجي تقرير اميد ۽ عزم سان ڀريل وڏي آواز سان ختم ڪندو هو ته ماڻهن جو عظيم الشان اجتماع ”مسلم ليگ زنده باد، مسلم ليگ زنده باد،“ ”محمد علي جناح زنده باد“ جا آسمان ڏاريندڙ نعرا هڻندو هو.

ليگ ۱۹۴۰ع جي لاهور اجلاس ۾ جنهن ڏينهن اهو ٺهراءُ منظور

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيو. جيڪو بعد ۾ ”پاڪستان جي ٺهراءَ“ جي نالي سان مشهور ٿيو. ان ڏينهن کان هن، ڏينهون ڏينهن وڌندڙ ڪم ڪي اُڪلائڻ جي لاءِ پنهنجي ڪرندڙ صحت کي مهميز ڏني. ٽڙيل پکڙيل ۽ غير منظم پوئلڳ ۽ پيروڪار ٺي سندس واحد قوت هئي ۽ هن فيصلو ڪري ڇڏيو هو ته ان سال کان وٺي هو پاڪستان جي مطالبي کي عملي شڪل ڏيئي ان کي انساني تاريخ جو هڪ چمڪندڙ باب بڻائيندو.

لاڳيتا دورا ۽ سفر جو ڪڏهن به نه کُٽندڙ سلسلو، مٿان ڪئين ڪلاڪن جو ڏکيو ڪم، نت نيون پريشانيون، اِهوئي اُهو ثمر ۽ اجورو آهي جيڪو ڪنهن رهنما کي جدوجهد جي ڏينهن ۾ ملي ٿو. اهي سموريون مصروفيتون ڪانئس گهڻو ڪُجهه کسي رهيون هيون پر هن اهو سڀ ڪجهه مرڪندي خوشيءَ سان سَٺو. سندس پنج فٽ ساڍا ڏهه انچ هائي (٣) جنهن جو وزن عام طور ١١٢پونڊ هو، هڪ هڪ آئونس ڪري پنهنجي سگهه ۽ وزن وڃائي رهي هئي، تنهن هوندي به هن قومي فرض جي پيٽ ۾ صحت جي نجي معاملن تي بنهه لاتعلقي جو اظهار ڪندي ڪو ڌيان نه ڏنو. سندس صحت ڏانهن لاپرواهي ڏسي هڪ ڀيرو وري آءُ ساڻس اُلجهي پيس. ڪيس منٿون ڪندي رهيس ته هو گهٽ ۾ گهٽ ڪنهن سٺي ڊاڪٽر کي ته ڏيکاري ۽ پنهنجي چڱيلائي ڏانهن ٿورو گهڻو ڌيان ته ڏي پر منهنجون اهي ڪوششون به اجايون ثابت ٿيون. سندس پڪن ارادن جي ويرن کي روڪڻ ۾ آءٌ ڪڏهن به ڪامياب نه ٿيس جيڪي عوام جي راهه ۾ آيل هر رڪاوٽ کي پاڻ سان گهلي کڻي وڃڻ لاءِ آتيون هيون.

مسلم ليگ جي صدر جي حيثيت ۾ پنهنجن ذميدارين ۽ فرضن کان سواءِ ڪيس مرڪزي مجلس قانون ساز ۾ مسلم ليگ جي اڳواڻ جي ذميدارين جو بار به کُلهن تي کڻڻو پيو هو. ١٩٤٠ع جي ڳالهه آهي جيتوڻيڪ قائد کي ڪيترن ئي ڏينهن کان بخار چڙهيل هو تڏهن به

سندس هيءَ بيماري سندس سفر ڪرڻ جي اٽل ارادي ۾ رڪاوٽ ڪانہ بڻي. اسان اسيمبلي جي اجلاس ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ بمبئي کان دهليءَ روانا ٿياسين. پاڻ رات جي ماني کائي چڪو هو. ٽرين پنهنجي پوري رفتار سان آواز ڪندي ستارن سان سينگاريل صاف ۽ اجريل آسمان هيٺ تيزيءَ سان پنهنجي منزل ڏانهن وڌي رهي هئي. پاڻ سمهڻ لاءِ هنڌ تي ليٽيل هو. اوچتو سندس واتان هڪ زوردار رڙ نڪتي جڻ تہ ڪنهن تتل سيخ سندس جسم ۾ چُڀائي هجي. آءٌ گهبرائجي اُٿي وٺس وَيس ۽ ڪانئس دانهن ڪرڻ جو ڪارڻ پُڇيم، پر سور ايترو گهڻو هئس جو ڳالهائي بہ نہ ٿي سگهيو. پاڻ واتان ڪجهہ ڳالهائي تہ نہ سگهيو پر آڱر سان پنهنجي ڪرنگهي هيٺ ۽ ان جي ساڄي پاسي ڏانهن اشارو ڪيائين جتي ڪيس تڪليف محسوس ٿي رهي هئي. سور، نہ سهڻ جهڙو هو. ٽرين پوري رفتار سان هلندي پئي رهي. اهڙي حالت ۾ ڪابہ طبي امداد حاصل ٿي نہ ٿي سگهي. اهو سوچي تہ شايد سندس سور ۾ ڪجهہ ڪمي اچي، مون سندس جسم جي انهيءَ حصي تي مالش شروع ڪئي جتي سور ٿي رهيو هيس. پر انهيءَ سان مورڳو سور وڌندو ويو. مايوس ٿي مون ڪوشش ئي ترڪ ڪري ڇڏي. هاڻي منهنجي چپن تي اهائي دعا هئي تہ جلد ڪا اسٽيشن اچي وڃي، ٽرين اتي رُڪجي ۽ آءٌ سندس جسم تي ٽاڪور ڪرڻ لاءِ گرم پاڻي جي هڪ بوتل جو بندوبست ئي ڪري سگهان. وقت جڻ تہ جونءَ جيان پئي گذريو. پوءِ مون بريڪ لڳڻ جو آواز ٻڌو ۽ نيٺ ٽرين رُڪجي ويئي. مون گارڊ کي سڏائي ڪيس صورت حال ٻڌائي ۽ ترت گرم پاڻيءَ جي بوتل جو انتظام ڪرڻ لاءِ چيو. گرم پاڻيءَ جي بوتل آئي ۽ مون ان کي نيپڪن ۾ ويڙهي آهستي آهستي سندن جسم جي متاثر ٿيل حصي تي رکيو. پوءِ مون کي اهو ڏسي اطمينان ٿيو تہ انهيءَ سان سور جي شدت ۾ ڪجهہ گهٽتائي اچي وئي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿرين صبح سويري دهلي اسٽيشن تي بيٺي ۽ جلد ئي اسان پنهنجي رهائش گاهه، ١٠- اورنگزيب روڊ تي پهچي وياسين. مون پنهنجي ياءُ کي هٿن جو سهارو ڏيئي ڪار مان لاٿو ۽ کيس بستري تائين وٺي ويس. پوءِ هڪدم سندس ڊاڪٽر کي ٽيليفون ڪيم ته جيئن هو سندس معائنو ڪري سگهي. تفصيلي معائني کان پوءِ ڊاڪٽر فيصلو ٻڌايو ته مٿس ڦڦڙن جي سوڄ Pleurisy جو حملو ٿيو هو. تنهنڪري کيس گهٽ ۾ گهٽ پندرهن ڏينهن آرام ڪرڻ گهرجي. ڊاڪٽر جي وڃڻ کانپوءِ هن جٽڪ ڊاڪٽر جي فيصلي کي رد ڪرڻ لاءِ مون کي چيو: ”ڪهڙي بدقسمتي آهي. هي تمام اهم اجلاس آهي. هن ۾ منهنجي شرڪت تمام ضروري آهي ۽ مان آهيان، جو زبردستي صاحبِ فراش ڪيو ويو آهيان ۽ آرام ڪرڻ جي عياشي ڪري رهيو آهيان.“ پاڻ جيڪو فيصلو ٻڌايائين ائين ئي ڪيائين. ٻه ڏينهن ته جيئن تيئن آرام ڪيائين. ان کانپوءِ وري ڪم ۾ لڳي ويو. خدا کيس هڪ بي چين ۽ مضطرب روح ڏنو هو ۽ هن سيمابي روح پوري قوم جي تاريخ جي وڏي طوفاني دور ۾ جنم ورتو هو.

سينٽرل اسيمبليءَ جو اهو اجلاس سچ پچ ته نهايت يادگار ۽ تاريخي هو. هن اجلاس ۾ ٻي جنگ عظيم ۾ هندوستان جي شرڪت جي باري ۾ مسلم ليگ جي موقف جي سمجهاڻي ۽ وضاحت ڪرڻ جو بار ٻه سندس ئي ڪلهن تي هو ۽ پوءِ اهو ڏينهن ٻه آيو جڏهن کيس اسيمبلي کي خطاب ڪرڻو هو. آءٌ ممتاز مهمانن جي گيلري ۾ ويٺي هئس ۽ منهنجون اکيون مٿس ئي ڄميل هيون. پوءِ مون کيس تقرير ڪرڻ لاءِ پنهنجي جاءِ تان اٿندو ڏٺو. (۴) انهيءَ وقت منهنجي دل کي عجيب سوالن ۽ انديشن وڪوڙي ورتو ته جيڪڏهن هن پنهنجي سموري سگهه گڏ ڪري ٻه ورتي، ته ڇا ڪجهه منٽن کان وڌيڪ ڳالهائي سگهندو؟ هن پنهنجي تقرير جي شروعات اهڙي گجندڙ آواز ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪئي جنهن مان نہ تہ سندس تڪ جو پتو تي پيو ۽ نہ وري بيماري جو. پوءِ جيئن جيئن هو دليل ڏيندو اڳتي وڌندو تي ويو، تڪ ۾ هيٺائي جا سمورا آثار ختم ٿيندا پئي ويا ۽ پاڻ جلدئي پنهنجي اصل روپ ۾ اچي ويو. اسلاميانِ هند جي تضحيڪ ۽ تذليل لاءِ ٿيندڙ ڳجهي ۽ مڪار پروپيگنڊا ڪي نندينديءَ ۽ حڪومت ڪي انهيءَ سلسلي ۾ ڏوهاري ٺهرائيندي چيائين: "انهيءَ ۾ شڪ ناهي تہ پروپيگنڊا جي سببان اوهان گهڻو ڪجهہ ڪري سگهو ٿا، پر گهڻيون شيون اهڙيون بہ آهن جيڪي خوف ۽ ڌمڪاءُ پکيڙي بہ اوهان حاصل ڪري نہ ٿا سگهو. (٥) هيٺي ڊر کي تلقين ڪرڻ هاڻي هڪ فيشن ٿي پيو آهي...... پر سچ هيءُ آهي تہ شايد اسان ان رسد جي حق ۾ ووٽ ڏيئي نہ سگهون جنهن جي استعمال ڪرڻ ۾ نہ تہ اسان جو ڪو هٿ هجي، نہ ڪو ڪردار ۽ نہ ڪنٽرول." (٦) هن پنهنجي تقرير جاري رکي "..... جيڪڏهن ڪانگريس، حڪومت کي شڪست ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿي وئي تہ انهيءَ ۾ منهنجي ڪا غلطي ڪانہ هوندي. غلطي جيڪڏهن ٿي يا آهي، تہ اوهان جي آئين جي آهي ۽ هي آئين اوهان پاڻ لاڳو ڪيو آهي. اوهان ئي ان کي جاري رکيو پيا اچو. هيءَ بي جان، پراڻي زماني جي نشاني حڪومت اوهان ورهين کان هلائيندا ٿا اچو. هاڻي اوهان هن مان پنهنجي مرضي مطابق ڪم نہ ٿا وٺي سگهو. هيءُ آئين اوهان جو پنهنجو آهي. توهان جو پنهنجو ٺاهيل آهي. (٧) آءٌ هن ايوان ۾ بيهي هي اعلان ڪريان ٿو تہ هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ ڪنهن ٺاهہ نہ ٿيڻ جو بنيادي ڪارڻ هي ئي آهي...... ڪانگريسي رهنمائن کان معذرت سان..... تہ ڪانگريس درحقيقت هڪ هندو تنظيم آهي..... ۽ هيءُ بہ تہ هندو ليڊرن ۽ ڪانگريسي ليڊرن جي ذهن جي گهراين ۾ هميشہ هيءَ ڳالهہ رهي ٿي تہ مسلمانن کي انگريز ۽ هندو راڄ جي حلقہ اثر ۾ اچڻ گهرجي، ڇو تہ هو اقليت ۾ آهن ۽ هو وڌ ۾ وڌ رڳو اقليت جي حيثيت

۾ پنهنجي حقن جي حفاظت جي لاءِ جائز طور زور ڀري سگهن ٿا. پر مان ڪانگريسين ۽ قوم پرست (نيشنلسٽ) ڪانگريس پارٽي جي ميمبرن تي اها ڳالهه بنهه صاف ڪرڻ گهران ٿو ته مسلمانن جي ذهن ۾ ان ڳالهه جو پڪو بنياد رهيو آهي ۽ انهيءَ ۾ پوين ٢٥ سالن کان ڪو ڦيرو ڪونه آيو آهي ته هو پنهنجي ڌار سُڃاڻ رکن ٿا...."

تنهن تي مسٽر ايم ايس ايني وچ ۾ روڪيندي چيو: "١٩٢٠ع کان اڳ مسٽر جناح جو اهو نظريو ڪونه هو."

انهيءَ تي قائداعظم ٺهه پهه جواب ڏنو: "١٩١٦ع کان لکنو ناه جي منظوري کان پوءِ.... جيڪو هن مختلف سڃاڻپن جي بنيادي اصولن تي منظور ٿيو هو.

مسٽر ايني انهيءَ تي مطمئن نه ٿيو ۽ هن ڏاڍي ڪاوڙ ۾ چيو: "آءٌ پاڻ اتي هئس."

قائداعظم اطمينان سان اٿي بيٺو ۽ تمام ٿڌي لهجي ۾ چيائين: "ممڪن آهي منهنجو دوست اتي موجود رهيو هجي پر انهيءَ وقت ڪيس ڪوبه سڃاڻندو ڪونه هو." (٩)

هيءُ جملو ڏاڍو تباهه ڪن هو ۽ مسٽر ايني جيڪو ٽپيو وينو هو هن جملي سان چپ ٿي ويو.

هو (قائداعظم) اٽڪل ڪلاڪ بيٺو ڳالهائيندو رهيو. مون کي سندس صحت جي ڳڻتي هئي، ڇاڪاڻ ته سندس صحت هرگز اطمينان جوڳي ڪانه هئي. خوش قسمتيءَ سان هن جلدئي هڪ جملو چئي پنهنجي تقرير ختم ڪئي.

"ڀولائي ڀائي بيسائي پنهنجي تقرير ۾ صرف ٻن ڳالهين تي زور ڏنو آهي. جمهوريت– جمهوريت– جمهوريت ۽ هڪ قومي حڪومت– نيٺ انهيءَ جو ڪهڙو فائدو ۽ وزارت ڀلي ڪهڙي به هجي. بهرحال انهيءَ مجلس قانون ساز اڌو جواب ڏيندي، جنهن جي به ڀاڱي تي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڪثريت مسٽر پولاپائي ديسائي جي هٿ ۾ آهي. منهنجي اڏو ته اهو ماڻهو قابلِ رحم آهي جيڪو هن ڪابينه ۾ شامل ٿيندو ۽ ڪانگريس جي حڪمن ۽ هدايتن تي عمل نه ڪرڻ جي همت ڪندو. (١٠)

انهيءَ ڏينهن جڏهن اسان پنهنجي ڪار ۾ اسيمبلي کان گهر واپس روانا ٿياسين ته سندس هٿ ڏڪي رهيا هئا- سندس آڱرين ۾ چٽڪ سَت ئي نه رهيو هجي ۽ هو ڏکيائي سان سگريٽ جهليو ويٺو هو- گهر پهچندي ئي سڌو هنڌ تي ڊيري ٿي پيو- ٿَڪ جو هيءَ حال هو جو ڪپڙا به تبديل نه ڪيائين.

منهنجي خيال ۾ پلورسي جو اهو حملو ئي دراصل انهيءَ بيماري جي شروعات هو. جيڪا نيٺ سندس وفات جو ڪارڻ بڻي- هو انهيءَ مرض مان صحتياب ٿي پئي سگهيو، مگر هن شرط سان ته هو انهيءَ طرف مناسب ڌيان ڏي ها- وقت جي پابندي سان ڪم ڪري ها، ۽ جيڪڏهن هو نندي ڪنڊ جي دورو ڪرڻ وقت مينهن توڙي واءُ ۾ ٻاهر نه نڪري ها- بهرحال، انهيءَ کان پوءِ هو نزلي کان هميشه لاءِ الرجڪ ٿي پيو- جيڪڏهن ڪيس معمولي زڪام به ٿي پوندو هو ته اهو وڌي جلدئي بخار ۽ کنگهه ۾ تبديل ٿي ويندو هو ۽ پوءِ ڪيترن ئي ڏينهن تائين انهيءَ تڪليف ۽ پيڙا ۾ مبتلا رهندو هو.

ڪجهه ڏينهن کان پوءِ يا ائين ڪٿي چئجي ته اپريل ١٩٤١ع جو واقعو آهي- اسان بمبئي کان مدراس وڃي رهيا هئاسين جتي ڪيس آل انڊيا مسلم ليگ جي مدراس اجلاس جي صدارت ڪرڻي هئي. (١١) اڃا اسان جي ٽرين مدراس کان ڪجهه ڪلاڪن جي پنڌ تي هئي ته هو پنهنجي جاءِ تان اُٿي ٽائليٽ جي طرف وڌيو- هو ڪجهه وِکون ئي هليو هوندو ته اوچتو پيرن ۾ وِچڙي گاڏي جي فرش تي ڊيري ٿي پيو- آءٌ پريشاني جي عالم ۾ ڊوڙي وٽس پهتيس. "جِن جِن ڇا ڳالهه آهي؟" مون ڪانئس پُڇيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن مرڪندي مون ڏانهن ڏٺو- ڏاڍي ڦڪي مسڪراهٽ هئي ۽ پوءِ پڇڪندي چيائين:

”آءٌ ڏاڍي ڪمزوري محسوس ڪري رهيو آهيان، ڏاڍي هيٺائي“.

اهو چئي هن پنهنجو هٿ منهنجي ڪنڌ تي رکيو- منهنجو سهارو وٺي اٿيو ۽ ٿاهڙندي پنهنجي برٿ (ريل گاڏي ۾ سمهڻ جي جاءِ) ڏانهن وڌيو.

خوش قسمتي سان چند منٽن ۾ گاڏي هڪ وڏي جنڪشن تي اچي بيٺي- پليٽ فارم تي هزارين جوشيلا مسلم ليگي پنهنجي رهنما جي اوسيئڙي ۾ هئا ۽ ”قائداعظم زنده باد“ جا آسمان ڏاريندڙ نعرا هڻي رهيا هئا- مون اپارٽمينٽ (گاڏي) جو دروازو ٿورو کوليو ۽ رڙ ڪري چيم:

”گوڙ نہ ڪريو- قائد ليٽيو پيو آهي- کيس سخت بخار آهي ۽ تمام گهڻو ٿڪل آهي- جلدي ڊاڪٽر کي وٺي اچو“.

چند منٽن ۾ ڊاڪٽر اچي پهتو- هن قائد جو معائنو ڪيو ۽ چيو:

”جناب! اوهان کي نروس بريڪ ڊائون (اعصابي دباءُ) ٿيو آهي، پر معمولي نوعيت جو آهي. ڳڻتي جي ڳالھ ناهي. تڏهن بہ منهنجي اوهان کي صلاح آهي تہ گهٽ ۾ گهٽ هڪ هفتي تائين هلڻ چلڻ کان پاسو ڪريو ۽ مڪمل آرام ڪريو“.

هاڻي اسان مدراس ۾ هئاسين. هزارين مندوب (عيوضي) آل انڊيا مسلم ليگ جي اجلاس ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ آيل هئا- قائد ايترو تہ ڪمزور ٿي چڪو هو جو پهرين ڏينهن جي کليل اجلاس کي خطاب ڪري نہ سگهيو- ٻئي ڏينهن هو صدارتي خطبي ڏيڻ لاءِ زور ڀري رهيو هو- مون کيس گهڻو ئي روڪڻ گهريو پر اجايو هو- هو پنهنجي ڳالھ تي اڙيل هو. مجبور ٿي مون کيس منٿ ڪندي چيو:

”اوهان جيڪڏهن هرويرو انهيءَ ضد تي قائم آهيو تہ پوءِ گهٽ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ گهڻ تقرير مختصر ڪجو."

"ها- هيءَ تقرير تمام مختصر هوندي." مون کي يقين ڏياريائين.

پوءِ جڏهن هو مندوبين کي خطاب ڪرڻ لاءِ اُٿيو تہ ان عظيم اجتماع تي سانت ڇانئجي ويئي. انهيءَ موقعي تي هن في البديهہ تقرير ڪئي. حد هيءَ آهي تہ ونس ڪي ٽپ بہ ڪونہ هئا- تنهن هوندي بہ هر نڪتو تمام تفصيل سان ۽ ڪنهن بہ مونجهاري کانسواءِ بيان پئي ڪيائين، ۽ عام فهم انداز ۾ هر نڪتي جي اهڙيءَ ريت سمجهاڻي ڏني، جو اهي ماڻهو بہ جيڪي انهيءَ زماني جي هندوستان جي منجهيل ۽ ڏکين سياسي مامرن سان لاڳاپيل ڪونہ هئا، سي بہ وقت جي سياسي مسئلن ۽ مسلم ليگ جي موقف کي سولائي سان سمجهي ويا. انهيءَ موقعي تي هو هڪ اهڙي رهنما کي هڏڻ ۾ رڌل هئا جيڪو نہ صرف پنهنجي ذهن کان بلڪ پنهنجي پوئلڳن جي جذبن ۽ احساسن کان بہ پليءَ پت واقف هو. خير، تقرير تہ مختصر نہ هئي، هو ٻہ ڪلاڪ اُن عظيم اجتماع کي خطاب ڪندو رهيو. (١٢) هي اهو رهنما هو جيڪو پنهنجي بيماري جي پرواهہ نہ ڪندي، بيماري جي هنڌ تان اُٿي پنهنجي عوام جي وچ ۾ آيو هو ۽ پوءِ نهايت جرائت سان هندوستان جي مسلمانن جي منزل جي نشاندهي پئي ڪئي. قائد چيو: "آءٌ اوهان کي ٻڌائڻ گهران ٿو ۽ وس پڄندي، تمام واضح لفظن ۾ بيان ڪرڻ گهران ٿو تہ آل انڊيا مسلم ليگ پنهنجي لاءِ جيڪا منزل متعين ڪئي آهي اها هيءَ آهي تہ اسان هندوستان جي اُتر الهندي ۽ اُڀرندي ڀاڱن ۾ مڪمل طور اهڙيون آزاد رياستون قائم ڪرڻ چاهيون ٿا جن وٽ دفاع، پرڏيهي معاملا، مواصلات، ڪسٽمز، ڪرنسي، ايڪسچينج وغيره جو مڪمل اختيار هجي، هو انهن تي مڪمل ڪنٽرول رکنديون هجن- اسان ڪنهن بہ صورت ۾ ڪل هند سطح تي اهڙو آئين نہ ٿا چاهيون جنهن ۾ هڪ مرڪزي حڪومت

جي گنجائش رکي وئي هجي. اسان کنهن بہ صورت ۾ انهيءَ تي آماده ڪونہ ٿينداسين. ياد رکو ۽ آءٌ اوهان تي واضح ڪرڻ گهران ٿو تہ جيڪڏهن هڪ ڀيرو اسان اهڙي آئين کي قبول ڪرڻ تي راضي ٿي وياسين تہ مسلمانن جو وجود ننڍي کنڊ مان مڪمل طور تي ختم ٿي ويندو. جيتريقدر اسان جي آزاد قومي وطن جو تعلق آهي، اسان هندوستان جي اُتر الهندي ۽ اتر اڀرندي ڀاڱن جي سلسلي ۾ ڪنهن مرڪزي حڪومت يا طاقت جا طفيلي ٿي نہ رهنداسين." (١٢)

جيتوڻيڪ انهيءَ موقعي تي صحت جي خرابيءَ جي باوجود هن جنهن ڪارڪردگي جو مظاهرو ڪيو، انهيءَ تي مان بيحد فخر محسوس ڪري رهي هيس پر ساڳئي وقت پنهنجي دل تي سندس صحت لاءِ خوف ۽ ڳڻتي جي ڀوائتن پاڇن کان بہ ڪنبي رهي هيس. بهرحال انهيءَ عظيم الشان اجتماع جو بي پناهہ جوش ۽ جذبو سندس هيٺي ۽ بيمار جسم جي لاءِ طاقتور ٽانڪ جي انجيڪشن ثابت ٿيو ۽ پوءِ هو ٻنهنجي هيٺائي، ڪمزوري ۽ بخار کي ماڳهين وساري، اطمينان سان، ۽ هڪ مَنو ٿي ڪم جي گهٽائي ۾ جنبي ويو.

پاڪستان ٺهڻ کان اڳ جا ست سال سندس حياتيءَ جا وڏ ۾ وڏ مصروف ۽ طوفان خيز ڏينهن هئا. انهيءَ عرصي ۾ هن هندوستان جي مسلمانن لاءِ اڻٿڪ ۽ لاڳيتي جدوجهد ڪئي ۽ هنن بہ پوري وفاداري ۽ خلوص سان سندس ڀرپور حمايت ڪئي ۽ پنهنجي بي پناهہ محبت ۽ عقيدت جي اظهار لاءِ مسلم عوام کيس "قائداعظم" جو لقب ڏنو. انهيءَ سان گڏ کيس هاڻي انهيءَ ذميداريءَ جو احساس وڌيڪ شديد ٿي ويو هو جيڪا هندوستان جي مسلمانن جي ڇوٽڪاري لاءِ ٿيندڙ جدوجهد ۾ پنهنجي ڪردار جي اعتبار کان کيس ادا ڪرڻي هئي- آءٌ هميشہ ساڻس گڏ رهندي هيس، تنهن ڪري مون لاءِ هي روزمره جو نظارو هو تہ اجا بيماريءَ مان مس اٿندو هو، ۽ انهيءَ جي باوجود تہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سندس جسم تي شاندار لباس هوندو هو، پر سندس چهري تي ڪمزوري ۽ ٿَڪُ پڌرا هوندا هئا. اسان پنهنجي ڪار ۾ ويٺي مسلمانن جي ڪنهن نہ ڪنهن عظيم اجتماع کي خطاب ڪرڻ لاءِ ويندي سڄي واٽ ماٺ رهندا هئاسون. هن خاموشي جو مقصد سوچ ويچار ڪونہ هوندو هو پر هيءَ ماٺ، توانائي جي هر ڦڙي ۽ ذري کي محفوظ رکڻ لاءِ هوندي هئي ۽ پوءِ جڏهن هو پنهنجن مداحن ۽ پيروڪارن جي قطارن ۾ داخل ٿيندو هو تہ سندس چهري تي سنجيدگي ڇانيل رهندي هئي. ماڻهن جي وچ مان لنگهندي پنهنجي مخصوص انداز ۾ ٿورو هيڏانهن هوڏانهن نوڙندو، سلام ڪندي لگهندو هو ۽ پنهنجي پارٽي جي ماڻهن جي زوردار نعرن جو جواب ڏيندو هو. سندس قدم اڏول هوندا هئا. اکيون اميد جي جوت سان روشن هونديون هيون ۽ پوءِ هو ڊائس تي چڙهندو هو. قرآن شريف جي تلاوت ۽ مقامي رهنمائن جي تقريرن کان پوءِ هو پنهنجي جاءِ تان اٿي، مائيڪ ڏانهن وڌندو هو- هڪ نظر ماڻهن جي انهيءَ اٿاهہ هجوم تي وجهندو هو، جيڪي هزارن ۽ لکن جي ڳاڻيٽي ۾ سندس تقرير ٻڌڻ لاءِ زمين تي ويٺا هوندا هئا- اوڏي مهل سندس آواز ايرندو هو- هو اهڙي لهجي ۽ انداز ۾ خطاب ڪندو هو جنهن ۾ بيماري يا هيڻائي جو ذرو بہ شڪ ڪونہ هوندو هو- تقرير هلندي جڏهن بہ هو ٿوري ساهي پٽڻ لاءِ ماٺ ڪندو هو تہ ماڻهو "قائداعظم زنده باد" جا آسمان ڏاريندڙ نعرا هڻندا هئا سندس آواز اُميد جي ڪيفيت سان پرجي اوچي کان اوچو ٿيندو ويندو هو ۽ سندس عوام جو جوش ۽ جذبو وڌندو ويندو هو جيڪي کليل آسمان هيٺ اُس ۾ ويٺا سندس تقرير ٻڌندا هئا ۽ کين ائين محسوس ٿيندو هو، ڄڻ تہ اُس ۾ نہ پر ٿڌي ۽ راحت ڏيندڙ ڇانوَ ۾ ويٺا هجن- ماڻهن کي اهو احساس بہ نہ ٿيندو هو تہ هو ڪيترو بيمار آهي- هو مسلم عوام جو هيرو هو ۽ هيرو جهڙي شان ۽ جلال

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو مظاهرو ڪرڻ هر هيرو کي سونهي ٿو.

گهر واپس موٽي اچي، هو بي سُڌ ۾ ساڻو ٿي ليٽي پوندو هو- ساهه کڻڻ به ڏکيو ٿي پوندو هئس. تاريخ جي گهٽين ئي جليل القدر شخصيتن وانگيان گهر تي هو اڪيلو هوندو هو پر انهيءَ هوندي به سندس وجود مان ڦٿندڙ گرمي ۾ باهه، پري رهندي به عوام جي دلين کي گرمائيندي رهندي هئي. خوش قسمتي سان منجهس اها صلاحيت به هئي ته هو پنهنجي مرضيءَ سان جڏهن چاهيندو هو تڏهن سمهي پوندو هو پر ائين سڀ ڏينهن جون پريشانيون گهري ننڊ سان پوريءَ طرح ختم ته ڪونه ٿي وينديون هيون، البت انهيءَ وچ ۾ سموريون پريشانيون ۽ پريشان ڪندڙ مسئلا سندس تحت الشعور جي ڪپر تي هٿ ٻڌيو قطار ۾ بيهي رهندا هئا.

پوءِ نئون صبح ٿيندي ئي، نوان خط ۽ نيون درخواستون ملنديون هيون. نوان مسئلا هوندا هئا ۽ نوان ۽ اهم فيصلا ڪرڻا پوندا هئا. سندس ڪمزور ۽ هيٺو جسم اڻٿڪ محنت ۽ صحت جي خرابي ڪري بيحال هوندو هو. پر ان ۾ هر گهڙي خدمت جي لاءِ تڙپندڙ روح هو. جيتوڻيڪ گهڻو ڪري سندس ڪمزور جسم تي بخار ۽ حرارت جو حملو ٿيندو رهندو هو تڏهن به هن ڪيترن سالن تائين پنهنجي زندگي جو اهو هيجان خيز انداز برقرار رکيو.

پاڪستان جو مطالبو تسليم ڪيو ويو ۽ ۱۴-۱۵ آگسٽ، ۱۹۴۷ع تي پاڪستان قائم ٿي ويو. جنهن وقت اسان، ڪراچي جي رستن تي موجود خوشيءَ وچان نعرا هڻندڙ ماڻهن جي وچ مان لنگهندي گورنر جنرل هائوس ڏانهن وڃي رهيا هئاسين ته، پنهنجي قائد کي ڏسڻ لاءِ سِڪندڙ ماڻهن کي اها خبر ئي ڪانه هوندي هئي ته سندن عظيم ۽ محبوب رهنما قائداعظم ڪيترو بيمار آهي. سندس قوم جي لاءِ ته اهو يوم آزادي هو مگر پاڻ قائداعظم جي لاءِ سڄي ڄمار جي جدوجهد جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قل هو. تڪميل ۽ ڪاميابيءَ جي گهڙي هئي. جيتوڻيڪ هن منزل پائيندڙ قافلي جي جهوڪ اچي چڪي هئي پر سفر اجا پورو نہ ٿيو هو. دنيا جي سياسي نقشي تي اُڀرندڙ نئين حڪومت کي نهايت زبردست ۽ بيشمار مسئلا آڏو هئا ۽ ملڪ جي سربراهہ جي حيثيت ۾ پاڪستان جي مستقبل جي ٻيڙيءَ کي سلامتيءَ سان ڪناري لڳائڻ ۽ لنگرانداز ڪرڻ جي ذميداري سندس ڪلهن تي هئي جيڪي ڪم جي گهڻائي سببان ڀريائين ئي شل ٿي چڪا هئا.

رنج ۽ ڏک جا احساس دل ۾ رکي مان ڏسندي رهندي هئس تہ ڪاميابي ۽ ڪامراني' جي هن مرحلي تي بہ قائداعظم جسماني طور پوريءَ طرح چاق چڱو ڀلو ڪونہ هو. سندس ٻک مري چُڪي هئي. بهترين ۾ بهترين ۽ لذيذ ۾ لذيذ کاڌا جيڪي محبت ۽ ڌيان سان تيار ڪيا ويندا هئا، اهي بہ ڪيس ڪين هرڪائيندا هئا. پنهنجي مرضيءَ مطابق ڪنهن ويل بہ سمهي پوڻ واري سندس پراڻي عادت پڻ ختم ٿي چڪي هئي. هاڻي ڪيس ڪئين ڪئين راتيون جاڳندي گذري وينديون هيون. هو بيچيني ۽ بي قراري سان وهاڻي تي مٿو هيڏانهن هوڏانهن پيو ڦرائيندو ۽ پاسا ورائيندو رهندو هو. ڪنگهہ سان گڏ ڪيس بخار بہ رهڻ لڳو هو ۽ مٿان پاڪستان جي سرحدن جي هُن پار مسلمانن جي قتل عام، باهين، ڦرلٽ ۽ لچون لٽجڻ جي هِنئاءُ ڏاريندڙ خبرن اچڻ جو سلسلو شروع ٿي ويو، جنهن سندس حساس ذهن کي ويتر متاثر ڪيو.

نيرن جي ميز تي جڏهن هو قتل عام جي انهن خبرن تي مون سان خيالن جي ونڍ ونڊ ڪندو هو تہ سندس اکيون آليون ٿي وينديون هيون. ورهي هندوستان مان پاڪستان ايندڙ ڦريل لٽيل مسلمان مهاجرن جا ڏک سور بہ هن جي روح کي ڏکوئيندا هئا. هنن مسئلن کان سواءِ پاڪستان جي آئين جي تياري ۽ جوڙجڪ جو مرحلو بہ آڏو هو. جڏهن

بہ ڪيس موقعو ملندو هو تہ هو هن اهم قومي ڪم جي سلسلي ۾ پنهنجي ڪتب خاني ۾ ويهي سوچ ويچار ڪندو هو. انهيءَ ڪان سواءِ ڪشميري مسلمانن جو مسئلو بہ سندس ذهني پريشاني جو ڪارڻ هو، جن کي هڪ ظالم ۽ ڏارئي حڪمران دوکو ڏنو هو. جيتوڻيڪ پاڪستان دنيا جي نقشي تي اُڀري چڪو هو پر اڃا ان کي پنهنجي سر زمين ۾ پاڙون پختيون ڪرڻيون هيون. هي اهي مسئلا هئا جن جي باري ۾ هو صبح، شام مطلب تہ هر وقت ڳالهائيندو رهندو هو. مسئلن جي انهن طوفانن سندس ذهني سڪون تباهہ ڪري ڇڏيو هو.

اسان جي ڪراچي پهچڻ کان پوءِ ٿورن ڏينهن اندر ڪراچي ڪلب ۾ سندس اعزاز ۾ هڪ دعوت ڏني وئي. انهيءَ موقعي تقرير ڪندي چيائين:

”مس جناح منهنجي مدد ۽ همت وڌائڻ جو سرچشمو آهي. انهن ڏينهن ۾ جڏهن مان توقع ڪري رهيو هئس تہ مون کي برطانوي حڪومت قيد ڪندي، جڏهن انقلاب منهنجي اکين ۾ اکيون وجهيو گهوري رهيو هو، تڏهن اها منهنجي ڀيڻ جي ذات ئي هئي جنهن منهنجي همت وڌائي ۽ انهيءَ وقت هن منهنجي لاءِ حوصلي افزا ڳالهيون ڪيون. منهنجي صحت جي سار سنڀال سندس مستقل ذميداري آهي.“ (١۴)

انهيءَ وقت پڻ جڏهن قائداعظم هي لفظ چئي رهيو هو، سندس ٻڌندڙن کي اهو احساس بہ ڪونہ هو تہ سندن رهنما جي صحت ڪيتري خراب آهي.

هيءَ چوڻي ڪيتري نہ سچي آهي تہ جدوجهد ڪرڻ وارن عظيم ماڻهن جي وجدان لاءِ مڪمل ناڪامي جي پيٽ ۾، مڪمل ڪاميابي جان وٺندڙ ثابت ٿيندي آهي. هو پنهنجو مقصد حيات ماڻي چڪو هو ۽ قدرت کيس مڪمل ڪاميابي جي انعام سان نوازي ڇڏيو هئي،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انهيءَ جي باوجود، نڪي سندس جوش ۽ جذبو جهڪو ٿيو هو ۽ نہ وري پنهنجي ماڻهن جي لاءِ وڏ ۾ وڏ خدمت ڪرڻ جي جذبي ۾ ڪا گهٽتائي ٿي هئي. صحت جي خرابي سندس جسماني طاقت کي چوسي ورتو هو مگر پنهنجي ناقابل تسخير روح سببان ڳاٽ اوچو ڪيو. انهيءَ چئلينج کي بہ قبول ڪرڻ جي لاءِ آماده هو جيڪو آزادي حاصل ڪرڻ کان پوءِ هن قوم جي آڏو هو. هو انهن مسئلن ۽ چئلينجن سان جرئت مندانہ انداز ۾ مُنهن ڏيڻ ۽ انهن کي پوري طرح سمجهڻ چاهيندو هو ۽ انهن جو حل ڳولهڻ گُهرندو هو.

پنهنجي صحت کي هن بنهہ نظرانداز ڪري ڇڏيو هو. سندس کنگهہ ۽ لاڳيتي حرارت منهنجي لاءِ مستقل پريشاني جو ڪارڻ هئي. منهنجي گهڻي زور ڀرڻ تي نيٺ پنهنجي ذاتي معالج ڊاڪٽر ڪرنل رحمان کان تپاس ڪرائڻ تي راضي ٿيو. ڳالهہ هيءَ هئي تہ ڊاڪٽرن ۽ دوائن کان هو هميشہ غير معمولي طور تي پاسو ڪندو هو ۽ تمام گهڻي ڪوشش ڪرڻ جي باوجود آءٌ سندس انهيءَ عادت جو ڪارڻ معلوم ڪرڻ ۾ ناڪام رهي هئس. ڊاڪٽر ڪرنل رحمان تپاسڻ کان پوءِ ٻڌايو تہ ڪيس معمولي نوعيت جي مليريا آهي ۽ هن انهيءَ ئي تشخيص جي بنياد تي سندس علاج ڪرڻ ٿي گهريو. انهيءَ تي قائد پنهنجي ڊاڪٽر کان ڪئين سوال ڪري وڌا. سوالن جو انداز اهڙو هو جهڙڪ هو عدالت جي ڪمري ۾ ڪنهن شاهد کان آڏي پُڇا ڪندو هجي. ڊاڪٽر جي وضاحت کان هو مطمئن نہ ٿي سگهيو ۽ ڊاڪٽر جون تجويزڪيل دوائون واپرائڻ کان انڪار ڪري ڇڏيائين.

”مون کي مليريا ڪونهي. آءٌ گهڻي ڪم جي ڪري ساڻو ٿي پيو آهيان.“

ظاهر آهي تہ اهڙيءَ حالت ۾ آرام ئي سيني کان سُٺي دوا هئي پر ڪم ايترو گهڻو هو جو هو آرام ڪري نہ ٿي سگهيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڻ مون کي چيائين:

"آءٌ پنهنجي جسماني سگهه جي ذخيري کي ايستائين ڪتب آڻيندو رهندس جيستائين ان ۾ عوام جي خدمت ڪرڻ جي طاقت جو آخري ذرو موجود آهي ۽ جڏهن اهو آخري قطرو به کپي ويجي ته منهنجو ڪم پڄاڻي کي پهچندو چاڪاڻ ته پوءِ زندگي ئي ڪانه هوندي."

کوکراپار جي سرحد کان پاڪستان ۾ مهاجرن جي آمد جو سلسلو جاري هو. (١٥) هن مهاجرن جي ڪئمپن ۽ مهاجرن جي لاءِ تيندڙ ڳُهربل اُپائن کي ٿسڻ وائسڻ لاءِ لاهور وڃڻ تي گهريو. ان مرحلي تي کيس ٻن چيزن مان هڪ شيءِ چونڊڻي هئي. هڪ ته اهو مقصد جيڪو هميشه زندگيءَ کان وڌيڪ مٿو هو يعني فرض جي بجا آوري، يا وري صحت خراب هئڻ ڪري آرام. جنهن جو اثر صرف سندس ذات تي پئجي سگهيو ٿي. پر هن بنا هٻڪ جي فرض جي سڏ تي لبيڪ چوڻ پسند ڪيو. ڊاڪٽرن جي صلاح تي ڪو ڌيان نه ڏريائين. سندس اندر لڪل فرد پنهنجي سمورن حقن تان ان رهنما جي اڏو هٿ کڻي ويو هو. جيڪو سندس ذات ۾ لڪل هو. سيپٽمبر ١٩٤٧ع ۾ يعني ڪراچي پهچڻ کان ڪو هڪ مهينو پوءِ اسان ڪراچيءَ کان لاهور ڏانهن سفر ڪيو. ۽ لاهور ۾ ڪجهه ڏينهن رهڻ کان پوءِ اسان واپس ڪراچي آياسين. ڪراچيءَ ۾ اسين مشڪل سان ٽي هفتا رهيا هونداسين ته هڪ ٻيرو وري، يعني آڪٽوبر جي پڇاڙيءَ ۾، اسان لاهور وياسون. پاڪستان قائم ٿيڻ هُن لاءِ سندس زندگي ۽ ڪم جي هڪ مرحلي جي تڪميل ته هو پر ساڳئي وقت هڪ ٻئي اهم مرحلي جي ابتدا پڻ هئي؛ يعني پاڪستان کي مضبوط ۽ پائدار بنيادن تي بيهارڻ ۽ ان جي مضبوطيءَ کي يقيني بنائڻ. انهيءَ وقت سندس قوم هڪ شديد بحران مان لنگهي رهي هئي ۽ انهيءَ موقعي تي هو پنهنجي مورچي تان هٽڻ لاءِ تيار نه هو. ان ڪري ئي هن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڻ سان ڪابہ رعايت ڪانہ ڪئي. پاڪستان جي اُفق تي مايوسين جا ڪارا ڪڪر اُڀري رهيا هئا. هن عوام جي ذهنن تان مايوسي ۽ محرومي جو احساس ميساري ڪين اميد ۽ نون امنگن سان سرشار ڪرڻ ٿي گهريو. تنهن ڪري ٣- آڪٽوبر ١٩٤٧ع تي لاهور ۾ يونيورسٽي اسٽيڊيم ۾ هڪ زبردست عام جلسي کي خطاب ڪندي چيائين:

”ممڪن آهي، گهڻا ماڻهو خيال ڪن تہ ٣- جون جو پلان منظور ڪرڻ مسلم ليگ جي ڀُل هئي، مگر مان انهن ماڻهن کي ٻڌائڻ گهران ٿو تہ هن پلان جي منظوري جي بجاءِ ڪو ٻيو رستو اختيار ڪرڻ جا نتيجا ايترا هاڃيڪار هجن ها جو ان جو تصور بہ محال آهي. جيستائين اسان جو تعلق آهي تہ اسان بلڪل صاف ضمير ۽ نيڪ نيتي سان انهيءَ رٿ تي عمل ڪرڻ گهريو. وقت ۽ تاريخ انهيءَ جو ثبوت ڏيندا . ٻئي پاسي، تاريخ انهن ماڻهن جي باري ۾ پنهنجو فيصلو لکندي جن جي فريب، دوکي ۽ سازشن، ننڍي ڪنڊ ۾ ڏقيڙ ۽ تباهي جي قوتن کي ٻي لغام ڪري ڇڏيو. ۽ جنهن جي نتيجي ۾ لکين ماڻهو موت جي اگهور ننڊ سُتا- تمام وڏي پيماني تي ملڪيتون تباهہ ٿيون ۽ لکين ماڻهن جا گهر اُجاڙي ڪين بي گهر ۽ دربدر ڪيو ويو ۽ سندن سڀ ڪجهہ ڦري لٽي، مصيبتن ۾ مبتلا ڪيو ويو. جنهن منظم انداز سان خالي هٿين ۽ بيوس ۽ بيگناهہ ماڻهن کي موت جي ماٺ ڏني ويئي، انهيءَ تي تاريخ جا وڏي ۾ وڏا ڪنور ۽ ظالم حڪمران پڻ شرمسار نظر اچن ٿا . اسان هڪ تمام اونهي ۽ سوچيل سمجهيل سازش جا شڪار ٿيا آهيون. شرافت، ايمانداري، مردانگي، عزت ۽ وقار جي سمورن بنيادي اصولن کي پٺيءَ پر اُڇليندي هن سازش تي عمل ڪيو ويو آهي. اسان پنهنجي ٻاجهاري خدا جا ٿورائتا آهيون جو هن اسان کي انهن شيطاني طاقتن سان مُنهن ڏيڻ ۽ انهن کي هيڻاهين ڏيکارڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي سگھہ ۾ ايمان ڏنو. جيڪڏھن اسان قرآن ڪريم مان هدايت حاصل ڪرڻ کي پنھنجو روزمره جو اصول بڻايو تہ يقين ڪريو تہ آخري سوڀ اسان جي ٿيندي." (١٦)

جيئن جيئن سندس تقرير اڳتي وڌندي رهي، سندس آواز، جذبات جي جوش وچان ڏڪندو رهيو. مون پهريون ڀيرو کيس موت جي باري ۾ ڳالهہ ڪندي ٻڌو هو. هن چيو:

"انھيءَ سان گڏوگڏ اوهان حوصلو بلند رکو- موت کان هرگز نہ ڀڄو- اسان جو مذهب اسان کي موت جي لاءِ هر وقت تيار رهڻ جو حڪم ڏئي ٿو. پاڪستان ۾ اسلام جي ساک کي بچائڻ لاءِ اسان کي جرائت سان موت جي اکين ۾ اکيون وجهڻ گهرجن. هڪ مسلمان جي لاءِ حق جي خاطر شهيد جي موت کان وڌيڪ بهتر ڪو ٻيو ڇوٽڪاري جو ذريعو ڪونهي. پنهنجو فرض پورو ڪريو ۽ الله تي ڀروسو ڪريو- روءِ زمين تي اهڙي ڪا طاقت ڪانهي جيڪا پاڪستان کي ختم ڪري سگهي. پاڪستان قائم رهڻ لاءِ وجود ۾ آيو آهي." (١٧)

سربراهہ مملڪت جي حيثيت ۾، اينڊز مهاجرن جي لاءِ ڪانئس جيڪي ڪجھہ پڄي ٿي سگھيو سو ڪيائين ۽ جڏهن کيس هن ڳالهہ جي پڪ ٿي ويئي تہ مهاجرن تي پورو ڌيان ڏنو ويندو تہ اسان واپس ڪراچي آياسين. پنهنجي عوام جي ڏکن ۽ سورن کي ڏسي سندس هِنئاءُ ويتر ڇڄي پيو. هن ڪيفيت ۾ هن فضا نہ رڳو سندس جسم کي هيڻو ڪري وڌو پر کيس روحاني ۽ جذباتي طور بہ بيحد متاثر ڪيو. هو هڪ گھمرو وري تڪ ، هيٺائي ۾ وڌندڙ بخار سببان صاحبِ فراش ٿي پيو. انهيءَ عرصي ۾ نئين ملڪ جي حڪومت جو ڪم ڏينهون ڏينهن وڌندو ئي ويو جنهن مُلڪ پنهنجي هر ڪم کي الف کان ئي شروع ڪيو. فائيل هنا جيڪي هلندا ٿي آيا. وزير ۽ سيڪريٽري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صلاح مشوري لاءِ وٽس ايندا هئا. اهڙيءَ حالت ۾ آرام ۽ سڪون ملڻ ناممڪن هو. هو هفتن جي بي پناهه ڪم ۽ آرام جي لاءِ ٿوري وقت جي وچ ۾ ترڪندو رهيو. هن سرحد جي ماڻهن سان وعدو ڪيو هو ته گذريل سال جي ريفرنڊم جي سلسلي ۾، جنهن جي ذريعي سرحد جي عوام پاڪستان ۾ شامل ٿيڻ جو فيصلو ڪيو هو، شاندار ڪارڪردگي جو مظاهرو ڪرڻ تي هو ذاتي طور شُڪر ادا ڪرڻ پشاور ايندو. هن سرحد جي عوام کي مايوس ڪرڻ نه ٿي گهريو تنهن ڪري اهو وعدو پاڙڻ لاءِ، جيڪو نيٺ پورو ڪيائين، اسان اپريل ۱۹۴۸ع ۾ پشاور وياسين، جتي بي پناهه مصروفيتون سندن اوسيئڙي ۾ هيون.

۱۲- اپريل تي اسلاميه ڪاليج جي شاگردن کي خطاب ڪندي چيائين:

”هن موقعي تي منهنجي ذهن ۾ انهيءَ امداد ۽ حمايت جا خيال اُڀري رهيا آهن جيڪا شاگرد برادري ۽ خاص ڪري هن صوبي جي شاگردن جي پاران پاڪستان حاصل ڪرڻ جي هلچل ۾ حاصل رهي. مون کي چڱيءَ طرح احساس آهي ته هن صوبي جي عوام گذريل سال ريفرنڊم جي ذريعي پاڪستان ۾ شامل ٿيڻ جو ڪنهن به ٻيءِ پولي ڪان سواءِ جيڪو صاف ۽ چٽو فيصلو ڪيو هو تنهن ۾ شاگرد برادريءَ کي وڏو دخل هو. آءٌ خاص ڪري هن حقيقت تي فخر ڪريان ٿو ته پاڪستان حاصل ڪرڻ ۽ آزاديءَ جي هلچل ۾ هن صوبي جا عوام ڪڏهن به ۽ ڪنهن به ريت پوئتي نه رهيا آهن.“ (۱۸)

ٻئي ڏينهن اسان ڪار رستي رسالپور وياسين جتي ڪيس پاڪستان ايئرفورس جي آفيسرن ۽ جوانن کي خطاب ڪرڻو هو- پارٽ اهو فوجي ساز و سامان روڪي ڇڏيو هو جيڪو ورهاڱي جي وقت ٿيل ٺاهه جي مطابق پاڪستان کي ملڻو هو. انهيءَ جو نتيجو اهو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نڪتو جو اسان جي فضائي فوج وٽ نہ تہ مناسب جهاز هئا ۽ نہ ساز و سامان. تنهن ڪري انهيءَ موقعي تي چيائين:

”مون کي اهو معلوم آهي تہ اوهان وٽ جهازن ۽ ساز و سامان جي گهٽتائي آهي. پر ضروري ساز و سامان حاصل ڪرڻ جي لاءِ ڪوششون جاري آهن. جديد جهازن جي لاءِ آرڊر ڏنو ويو آهي. پر ياد رکو تہ جهازن ۽ عملي جا ماڻهو ڪيتري ئي تعداد ۾ چو نہ هجن، اُهي انهيءَ وقت تائين بيڪار آهن، جيستائين فضائيہ ۾ ٽيم اسپرٽ ۽ نظم و ضبط جو تمام گهڻو احساس نہ هجي. آءٌ اوهان کي ياد ڏيارڻ گهران ٿو تہ صرف ۽ صرف نظم و ضبط ۽ خود اعتمادي جي ذريعي ئي رايل پاڪستان ايئر فورس، پاڪستان جي شان مطابق ٿي سگهي ٿو.“ (١٩)

١۴- اپريل تي هن پشاور جي گورنمينٽ هائوس ۾ سِول آفيسرن جو اجلاس سڏايو. هن موقعي تي پاڻ گهڻن ئي آفيسرن سان ملاقات ڪيائين. هو بي تڪلفي سان هنن سان رلي ملي ويو ۽ ساڻن غير رسمي گفتگو ڪندي چيائين:

”پهرين ڳالهہ جيڪا آءٌ اوهان کي چوڻ گهران ٿو سا هيءَ آهي تہ اوهان ڪنهن بہ سياسي پارٽي يا ڪنهن بہ سياسي دٻاءَ ۾ هرگز نہ اچو- جيڪڏهن اوهان پاڪستان جي عظمت ۽ ان جي وقار کي وڌائڻ چاهيو ٿا تہ اوهان کي ڪنهن بہ قسم جي دٻاءَ کان متاثر ٿيڻ نہ گهرجي. بلڪ اوهان کي مملڪت ۽ عوام جي خادمن جي حيثيت سان بنا پڇ ۽ ڊپ جي ۽ پوري ديانتداريءَ سان پنهنجا فرض پورا ڪرڻ گهرجن. انتظاميہ رياست جي لاءِ ڪرنگهي جي حيثيت رکي ٿي. حڪومتون ٺهنديون آهن ۽ حڪومتن کي شڪست ملندي آهي. وزير بہ ايندا ويندا رهندا آهن. پر اوهان پنهنجي جاءِ تي موجود رهندا آهيو. تنهن ڪري اوهان جي ڪلهن تي تمام گهڻي ذميداري پئي ٿي. هِن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سياسي جماعت يا هُن سياسي جماعت، هِن سياسي ليڊر يا هُن سياسي ليڊر جي حمايت ڪرڻ ۾ اوهان جو ڪو به هٿ نه هئڻ گُهرجي. انهيءَ سان اوهان جو ڪو واسطو ڪونهي. آئين جي مطابق جيڪا حڪومت هجي ۽ عام آئيني طريقي موجب جيڪو به وزيراعظم يا وزير، اقتدار جون واڳون سنڀالي، اوهان جو فرض نه فقط پوري وفاداري ۽ ديانتداري سان حڪومت جي خدمت ڪرڻ آهي پر ڏڪوڏ هيءُ به آهي ته پوري بي خوفي سان پنهنجي عزت، وقار ۽ ساک تي قائم رهندي پنهنجي سروس جي ساک پڻ برقرار رکو- جيڪڏهن اوهان انهيءَ عزم سان پنهنجو ڪم شروع ڪندؤ ته پڪ رکو ته پاڪستان کي اسان جي تصورن ۽ خوابن جي مطابق هڪ شاندار ملڪ ۽ دُنيا جي عظيم قومن مان هڪ قوم بنائڻ ۾ اوهان هڪ اهم ڪردار ادا ڪندا.

”هن وقت جڏهن آءٌ اوهان کي هنن ڳالهين جي تلقين ڪري رهيو آهيان، آءٌ ساڳئي انداز ۾ ليڊرن ۽ سياستدانن کي به باور ڪرائڻ ٿو گهران ته هو ڪنهن به صورت ۾ اوهان جي ڪم ۾ مداخلت نه ڪن ۽ نه اوهان تي سياسي دٻاءُ وجهن. ڇاڪاڻ ته انهيءَ جو نتيجو بدعنواني، رشوت ستاني ۽ اقربا پروري کانسواءِ ڪجهه نه ٿو نڪري، ۽ اها هڪ تمام خوفناڪ بيماري آهي. هن بيماري ۾ نه فقط اوهان جو صوبو پر ٻيا صوبا به مبتلا آهن. جيڪڏهن اهي ماڻهو اِنهي انداز ۾ اوهان جي ڪم ۾ مداخلت ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا ته آءٌ واضح ڪرڻ گهران ٿو ته اهي ماڻهو پاڪستان کي نقصان پهچائڻ کان سواءِ ڪجهه به ڪونه ڪري رهيا آهن. ٿي سگهي ٿو ته وزيرن جي خواهش پوري نه ٿيڻ جي ڪري اوهان مان ڪن کي نقصان به سهڻو پوي. جيتوڻيڪ مون کي توقع آهي ته ائين نه ٿيندو، تڏهن به هن ڳالهه جو امڪان آهي ته اوهان مشڪلات ۽ پريشانين ۾ ڦاسي وڃو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انهيءَ ڪري نہ تہ اوهان ڪو غلط ڪم ڪيو هجي پر صحيح ڪم ڪرڻ جي ڪري بہ اوهان سان ائين ٿي سگهي ٿو. مگر قربانيون ڏيڻيون پونديون آهن ۽ منهنجي اوهان کي اِهائي اپيل آهي تہ جيڪڏهن ضرورت پئي تہ اڳتي وڪ وڌائي قرباني ڏيو. بليڪ لسٽ ٿيڻ سَهو، پريشانيون ۽ تڪليفون برداشت ڪريو. جيڪڏهن اوهان قربانيون ڏيئي مون کي موقعو ڏنو تہ اوهان مان ڪيترن ئي ماڻهن کي اهو يقين اچي ويندو تہ اسان هنن براين جو ڪو نہ ڪو حل ڳولهي وٺنداسين- آءٌ اوهان کي يقين ڏياريان ٿو تہ جيڪڏهن اوهان ايمانداري، خلوص ۽ ملڪ سان وفاداري سان پنهنجا فرض پورا ڪيا تہ اوهان هرگز بليڪ لسٽ نہ ٿيندا- ياد رکو تہ اوهان ئي اهي ماڻهو آهيو جيڪي اسان کي هڪ اهڙي طاقتور مشينري قائم ڪرڻ جو موقعو ڏيئي سگهن ٿا جنهن سان خود اوهان کي بہ تحفظ جو مڪمل احساس حاصل ٿي سگهي ٿو... اوهان کي هِن ئي جذبي سان ڪم جي هڪ اهڙي فضا قائم ڪرڻ گهرجي جيئن هر شخص کي سندس حق ملي سگهي ۽ هر شخص سان انصاف ٿي سگهي. نہ فقط اهو، پر ماڻهن کي بہ احساس ٿيڻ گهرجي تہ ساڻن انصاف ڪيو ويو آهي." (٢٠)

ڪجھ ڏينهن کان پوءِ هن ايڊورڊز ڪاليج ۾ شاگردن کي خطاب ڪيو ۽ انهن ڏينهن جو ذڪر ڪيو جڏهن ڪيس ١٩٣٧ع ۾ هن صوبي مان عملي طور نيڪالي ڏني ويئي هئي- هن انهن ڏينهن جو ذڪر ڪيو جن ڏينهين هن صوبي ۾ مسلم ليگ کي شڪست ملي هئي. پوءِ انهيءَ تبديلي جو حوالو ڏيندي، جيڪا گذريل ٻن ٽن ورهين ۾ صوبي ۾ آئي هئي، هن جرئتمند ۽ غيور پٺاڻن جو ٿورو مڃيو، جن وڏي اڪثريت ۾ پاڪستان جي حق ۾ فيصلو ڪيو هو- هن پنهنجي تقرير هنن لفظن تي ختم ڪئي:

"آءٌ چاهيان ٿو تہ اوهان هڪ آزاد ۽ خودمختيار مملڪت جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شهرين جي حيثيت ۾ پنهنجو منهن متي رکو- حڪومت سارا هه جوڳي هجي ته تعريف ڪريو، جڏهن معاملو انهيءَ جي ابتڙ هجي ته پنهنجي حڪومت تي بي ڊپائي سان تنقيد ڪريو... يقيناً جڏهن به ڪا برائي يا غلطي ڪئي وڃي ته اوهان بي خوف ٿي نڪته چيني ڪريو- آءٌ نڪته چيني جي آجيان ڪريان ٿو... انهيءَ طريقي سان اوهان معاملن کي پنهنجي ڀلائي جي لاءِ وڌيڪ بهتر بنائي سگهو ٿا." (٢١)

پشاور ۾ ڪلئي آسمان هيٺ هڪ گڏجاڻي ۾ هن شرڪت ڪئي. تنهن وقت آسمان تي ڪارا ڪڪر ڀوائتي انداز ۾ ڇانيل هئا. اجلاس جي ڪارروائي اڃتي وڌندي رهي- بوندون پوڻ شروع ٿيون پر اهي هزارين ماڻهو جيڪي اُتي گڏ ٿيا هئا، مينهن جي ڊپ کان بي نياز پنهنجن جاين تي ڄميا رهيا- منهنجي ڀاءُ انهن ماڻهن کي مايوس ڪرڻ نه ٿي گُهريو- آءٌ ساڻس گڏ ويٺي هئس- مون کيس ڪَن ۾ صلاح ڏني ته موسم جي پيش نظر، اسان کي هلڻ گهرجي پر هن نه مڃيو. پاڻ به پُسي پاڻي ٿي ويو هو، پر سڄي جلسي جي ڪارروائي جي دوران ويٺو رهيو ۽ انهيءَ ناسازگار موسم جون سختيون سهندو رهيو. ساڳيءَ رات کيس نزلو، سيءُ ۽ بخار ٿي پيو- سندس نڪُ وهي رهيو هو- مون ڊاڪٽر گهرائڻ جو مشورو ڏنو ته هن اهو چئي انڪار ڪيو ته:

"ڳڻتي نه ڪر، هي ڪجهه به ڪونهي- فقط نزلو ئي ته آهي. انهيءَ کي قابو ڪري وٺندس."

پر هو انهيءَ تي قابو پائي نه سگهيو- جڏهن اسان واپس ڪراچي پهتاسين تڏهن به کيس کنگهه هئي، ۽ هو لاڳيتو کنگهندو ٿي رهيو- جڏهن زوري هڪ ڊاڪٽر کان سندس معائنو ڪرايو ويو ته خبر پئي ته مٿس برونڪائٽس جو حملو ٿيو هو- جيتوڻيڪ هو ڪجهه ڏينهن تائين بسترِ علالت تي پيو هو پر تڏهن به فائيل وٽس موڪليا ويندا هئا ۽ هو باقاعدگي سان انهن کي ڏسندو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڇهن هفتن کن ڪان پوءِ سندس حالت ٿوري سڌري. آءُ بہ ڪيس منٿون ڪندي رهيس تہ هو آبهوا بدلائڻ لاءِ ڪنهن ٻئي هنڌ هليو وڃي تہ جيئن سندس صحت سڌري سگهي. منهنجي انهن منٿن جي حمايت سندس ذاتي ڊاڪٽر ڪرنل عبدالرحمان بہ ڪئي ۽ صاف صاف لفظن ۾ خبردار ڪيو تہ جيڪڏهن هن ڪم بنهہ ڇڏي گهٽ ۾ گهٽ ٻہ مهينا مڪمل آرام نہ ڪيو تہ هو پنهنجي صحت کي ناقابل تلافي نقصان پهچائيندو- پوءِ جون مهيني ۾ انهيءَ ڏينهن مون سک جو ساهہ کنيو، جڏهن پاڻ آبهوا بدلائڻ جي لاءِ راضي ٿي ويو ۽ چيائين تہ ڪراچيءَ جي اونهاري جي ناقابل برداشت گرمي مان نڪري ڪوئٽيا جي ٿڌين اوچاين ڏانهن هلڻ گهرجي.

ڪوئٽيا پهچڻ کان پوءِ ٿورن ڏينهن ۾ ئي مون سندس طبيعت ۾ نمايان بهتري ڏٺي. هاڻي هو تمام گهري ننڊ سمهندو هو. سندس کائڻ پيئڻ بہ ڪيقدر وڌي ويو هو- کنگهہ بہ گهٽجي ويئي هئي- حرارت بہ معمول تي اچي ويئي هئس- فقط اهڙا انتهائي اهم فائيل وٽس موڪليا ويندا هئا، جيڪي سندس ذاتي ڌيان طلب هئا- سالن کان پوءِ هيءُ پهريون پيرو هو جو کيس ٿورو آرام مليو هو.

ڪڏهن ڪڏهن هو عوامي گڏجاڻين ۾ شريڪ ٿيڻ جي دعوت قبوليندو هو، جن جو اهتمام عوام جا مختلف طبقا ڪندا هئا- هو اهڙن موقعن تي انهن اهم مسئلن جي باري ۾ جيڪي انهيءَ وقت پاڪستان کي درپيش هئا، پنهنجو نڪتہ نظر ظاهر ڪندو هو. مثال طور ڪوئٽيا جي پارسي برداري جي مرحبائي تقرير جو جواب ڏيندي چيائين:

”معاملن جي نوعيت جي لحاظ کان پاڪستان جي آئين تيار ٿيڻ ۾ ارڙهن مهينن کان ٻن سالن جو عرصو گهربل هوندو..“ (٢٢)

جنهن وقت هن اهي لفظ چيا تہ مون کي آزاديءَ کان پوءِ جا اهي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪھٽيئي موقعا ياد اچي ويا جڏھن پاڻ مون سان ڳالھائيندي آئين جي تياري جي باري ۾ ڳڻتي ۽ ھڏتر جو اظھار ڪيو ھئائين- سندس چوڻ ھو تہ پاڪستان جو آئين نہ ھڻ گھرجي- ھي آئين لبرل ھوندو ۽ اُن ۾ پاڪستان جي عوام جي بنيادي آزادين جي ضمانت ڏنل ھوندي. انھيءَ سان گڏ ھو انھيءَ اميد جو اظھار بہ ڪندو ھو تہ ھو اھو ڪم ھن سالن ۾ مڪمل ڪري وٺندو- چوندو ھو:

”ھيءُ ھڪ اھڙو آئين ھوندو جيڪو ھڪ آزاد ملڪ جي آزاد عوام جي شان وٽان ھوندو.“

ھيءَ ڳالھ سندس حساس ذھن جي لاءِ خاصي چڙ جو ڪارڻ ھئي تہ آئي ڏينھن سندس بيماريءَ سببان اھو اھم ڪم دير جو شڪار ٿي رھيو ھو.

خطبہءِ استقباليہ جو جواب ڏيندي ھن پاڪستان ۾ اقليتن جي مسئلن جو ذڪر ھنن لفظن ۾ ڪيو:

”اوھان چاھو ٿا تہ منھنجي ۽ منھنجي حڪومت جي پاليسي ھيءَ آھي تہ ڪنھن رنگ، نسل، مذھب ۽ ملت جي پيد ياءِ ڪانسواءِ پاڪستان ۾ آباد ھر فرقي جي ھر ماڻھو جي جان، مال، عزت ۽ آبرو جو پورو پورو تحفظ ڪيو وڃي ۽ اھو بہ تہ پاڪستان ۾ امن ۽ سڪون ھجي ۽ امن و امان کي ھرحال ۾ برقرار رکيو وڃي.“ (٢٣)

ھئي ڏينھن ھن اسٽاف ڪاليج، ڪوئيٽا جي آفيسرن کي خطاب ڪيو ۽ تمام گنڀير لھجي ۾ چيو:

”ھڪ ٻي ڳالھ!- آءٌ اوھان کي ھيءَ ڳالھ ٻڌائڻ تي مجبور ٿيو آھيان تہ اعليٰ سطح جي ھڪ ٻن آفيسرن سان ڳالھائيندي مون ائين محسوس ڪيو آھي تہ پاڪستان جي ھٿياربند فوجن جا دستا جيڪو قسم کڻن ٿا، اھي انھيءَ جي معنيٰ ۽ مفھوم کان واقف ڪونھن. حقيقت ھيءَ آھي تہ جيتوڻيڪ قسم فقط ھڪ رسمي ڳالھ آھي پر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وڏيڪ اهم ڳالهه، صحيح جذبو ۽ قلبي ڳانڍاپو آهي.

”پر ياد رکو تہ هيءَ هڪ اهم رسم آهي ۽ آءٌ هن موقعي مان فائدو وٺندي اوهان جي لاءِ مقرر ڪيل حلف کي پڙهي اوهان جي يادداشت تازي ڪرڻ گهران ٿو. ”خدا کي حاضر ناظر ڄاڻي آءٌ عهد ڪريان ٿو تہ آءٌ پاڪستان جي ڊومينئن ۽ ان جي آئين جو وفادار رهندس (هتي آئين ۽ ڊومينئن آف پاڪستان جي لفظن تي غور ڪريو) ۽ هيءُ تہ، جيئن منهنجو فرض آهي، پاڪستان جي ڊومينئن جي مسلح فوجن ۾ ايمانداري ۽ وفاداري سان خدمتون سرانجام ڏيندو رهان ۽ پنهنجي ملازمت جي ڪم ڪرڻ جي شرطن مطابق، سامونڊي، زميني ۽ هوائي رستن جي هر انهيءَ هنڌ ويندس جتي مون کي وڃڻ جو حڪم ڏنو ويندو، ۽ اهو تہ، آءٌ مقرر ٿيندڙ هر آفيسر جي حڪمن جي پوئواري ڪندس...“

”جيئن مون هينئر چيو آهي، اصل اهميت جذبي ۽ روح جي آهي. آءٌ چاهيان ٿو تہ اوهان ان آئين جو مطالعو ڪريو جيڪو هن وقت لاڳو آهي ۽ ان جي حقيقي آئيني ۽ قانوني مضمرات کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪريو تہ جڏهن اوهان ائين چئو ٿا تہ آئين جا وفادار رهندا تہ اوهان کي هيءُ بہ معلوم هجي تہ انهيءَ جو اصل مطلب ڇا آهي؟“ (٢٤)

١٥- جون تي ڪوئيٽا ميونسپلٽي جي طرفان ڏنل استقباليہ ۾ جوابي تقرير ڪندي، چيائين تہ ڪيس هيءَ ڏسي تڪليف ٿي تہ پاڪستان جي هر حصي ۾ صوبائي تعصب جي لعنت پنهنجي راهہ ٺاهي رهي آهي. هن ماڻهن کي تلقين ڪئي تہ هو انهيءَ ڳالهہ کي وساري ڇڏين تہ هو بلوچ، پٺاڻ، پنجابي، سنڌي يا بنگالي آهن ۽ پاڻ کي پهرين ۽ آخر، صرف پاڪستاني سمجهن- تقرير جي پڇاڙيءَ ۾ چيائين:

”بلاشبہ نمائنده حڪومت ۽ ادارا قابل قدر ۽ پسنديده شيون آهن پر جڏهن ماڻهو انهن شين جي بي قدري ڪري، انهن کي صرف ذاتي شان شوڪت جو ذريعو بڻائين ٿا تہ پوءِ اهي ادارا نہ صرف پنهنجي قدر ۽ قيمت وڃائي ٿا ويهن بلڪ پنهنجي لاءِ بدنامي بہ گهري ٿا وٺن- اسان کي گهرجي تہ انهيءَ ڪان پاسو ڪريون ۽ اهو صرف انهيءَ وقت ٿي سگهي ٿو جڏهن اسان، جيئن مون چيو آهي، پنهنجي قول ۽ عمل جي لڳاتار محاسبي کي پنهنجو دستور بڻايون ۽ انهن کي ذاتي يا گروهي فائدن جي بدران ملڪ جي عام ڀلائي جي ڪسوٽيءَ تي پرکڻ جي عادت وجهون.“ (٢٥)

پهرين جولاءِ ١٩٤٨ع تي ڪراچي ۾ اسٽيٽ بئنڪ آف پاڪستان جو افتتاح ڪرڻ جي دعوت قبول ڪئي هئائين- مون کي ڊپ هو تہ جيڪڏهن هن انهيءَ مصقد لاءِ ڪراچيءَ جو سفر ڪيو ۽ هڪ ٻن ڏينهن ڪان پوءِ وري واپس ڪوئيٽا موٽيو تہ سندس مرض ٻيهر موٽي ايندو- تنهن ڪري مون کيس سفر نہ ڪرڻ جي صلاح ڏني ۽ چيو تہ چڱو ائين ٿيندو تہ هن موقعي تي سندس لکيل تقرير سندس پاران ڪو ٻيو پڙهي ٻڌائي. منهنجي اها ڳالهہ ٻڌي چيائين:

”توکي خبر آهي تہ ڪانگريس ۽ هندن اڳڪٿي ڪئي هئي تہ پاڪستان هڪ ڏيوالو ملڪ هوندو ۽ هيءُ بہ تہ هن ملڪ جي معيشت، واپار، صنعت، بئنڪاري، جهاز راني ۽ انشورنس وغيره جي شعبن جو انتظام ڪرڻ ڏکيو ٿيندو. اسان کي هيءُ ثابت ڪرڻو آهي تہ اسان ۾، نہ صرف سياسي شعبي ۾ پر ماليات ۽ بئنڪنگ جي شعبي ۾ بہ پنهنجي ملڪ کي هلائڻ جي صلاحيت بدرجہ اتم موجود آهي. ان جي چند ڏينهن ڪان پوءِ اسان واپس ڪوئيٽا موٽي ايندا سين- منهنجي صحت جي تون ڳڻتي ڇو ٿي ڪرين- بهرحال هيءُ فرض آهي جيڪو مون کي ادا ڪرڻو آهي- آءٌ ان کي ٽاري نہ ٿو سگهان ۽ نہ ٿي وري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خطرن کان بچان ٿو.“

مطلب تہ ڪراچي ۾ ڪوٺيا جي وچ ۾ هن سفر مٿس خاصو خراب اثر وڌو. جنهن ڏينهن اسٽيٽ بينڪ آف پاڪستان جو افتتاح ڪرڻو هُيس، هو بيماريءَ سببان هنڌ تي هو. حد درجي جي ڪمزوري جي باوجود پنهنجو فرض پورو ڪرڻ جي لاءِ اٿي ڪڙو ٿيو. موقعي جي مناسبت سان لباس پهريائين. تنهن کان پوءِ منتخب ماڻهن جي اجتماع جي آڏو پنهنجي تقرير ڪيائين. صحت خراب هئڻ جي باوجود سندس تقرير جو پهريون جملو هن تقريب ۾ سندس پوري طرح موجودگي جو غماز هو. چيائين:

”اسٽيٽ بئنڪ آف پاڪستان جو افتتاح مالياتي شعبي ۾ اسان جي ملڪ جي خود مختاري جي علامت آهي... جيئن اوهان بہ ڄاڻو هوندو مسٽر گورنر! تہ ورهاڱي کان اڳ هندوستان ۾ بئنڪنگ تي غير مسلم ماڻهن جو قبضو هو ۽ اولهہ پاڪستان مان سندن لڏي وڃڻ کان پوءِ اسان جي ملڪ جي معيشت کي چڱو ڇيهہ رسيو آهي. صنعت ۽ تجارت جي گاڏي جي ڦيٿن کي بنا روڪ هلندو رهڻ جي لاءِ ضروري آهي تہ غير مسلمن جي لڏ پلاڻ سببان جيڪو خال پيدا ٿيو آهي ان کي بنا دير پريو وڃي.... روزمره ڪتب ايندڙ شين جي قيمتن ۾ غير معمولي واڌارو اچڻ سان معاشري جو غريب طبقو تمام گهڻو متاثر ٿيو آهي. انهيءَ ۾ اُهي ماڻهو بہ آهن جن کي سڪي پڪي پگهار ٿي ملي. اها نئي مهانگائي وڏي حد تائين ملڪ ۾ موجود بيچيني جو ڪارڻ بہ آهي. حڪومت پاڪستان جي پاليسي هيءَ آهي تہ قيمتن کي اهڙي سطح تي پختو رکيو وڃي جو اُهي نہ صرف شيون ٺاهيندڙن لاءِ پر واپرائيندڙن لاءِ بہ مناسب هجن... مغرب جي اقتصادي نظام انسانيت لاءِ اڻ ڳڻت مسئلا پيدا ڪري وڌا آهن ۽ اسان مان گهڻن جو خيال آهي تہ هن وقت دُنيا کي جيڪا تباهي آڏي آهي انهيءَ کان رکو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪو معجزو ئي انسانيت کي بچائي سگهي ٿو. مغرب جو هيءُ اقتصادي نظام ماڻهن ۾ انصاف ڪرڻ ۽ عالمي سطح تي جهڳڙن کي ختم ڪرڻ ۾ بنهه ناڪام ويو آهي. مغربي دنيا پنهنجي ميڪانيڪي ترقي ۽ صنعتي اوسر جي فائدن جي باوجود اڄ جنهن خرابي سان دوچار آهي، تاريخ ۾ ان جو ڪو مثال ڪونه ٿو ملي. مغرب جو اقتصادي نظريو ۽ ان جو طريقءِ ڪار اسان جي لاءِ فائديمند ڪونهي- اسان جو مقصد ماڻهن کي خوش ۽ مطمئن رکڻ آهي. اسان کي پنهنجي مستقبل ۽ پنهنجي منزل جو تعين پنهنجي اندازِ فڪر جي مطابق ڪرڻو پوندو ۽ دنيا جي سامهون هڪ اهڙو اقتصادي نظام پيش ڪرڻو پوندو جيڪو انساني مساوات ۽ عمراني عدل جي اسلامي تصور تي ٻڌل هجي. انهيءَ ريت اسان مسلمان جي حيثيت ۾ پنهنجو فرض پورو ڪري سگهنداسين ۽ انسانيت کي امن جو پيغام ڏيئي سگهنداسين، ڇاڪاڻ ته اهو ئي پيغام، امن ۽ انسانيت کي بچائي سگهي ٿو ۽ ان جي ڀلائيءَ، ويجهه واداري ۽ خوشحاليءَ جو ضامن ٿي سگهي ٿو." (٢٦)

مون کي يقين آهي ته هن تقريب ۾ موجود هر شخص هيءَ ڳالهه ڄاڻي چڪو هوندو ته قائداعظم جي صحت اُن وقت تمام گهڻي خراب هئي. هن جو آواز به ڏکيائي سان ٻڌڻ ۾ ٿي آيو- تقرير پڙهندي پڙهندي هو بار بار رُڪجي ٿي ويو ۽ بار بار کنگهي رهيو هو- تقريب کان پوءِ جڏهن اسان واپس گورنر جنرل هائوس پهتاسين ته هو ايترو ته ماندو ٿي پيو هو جو ڪپڙن ۽ جُتي سميت هنڌ تي ليٽي پيو- تنهن هوندي به هيٺانپ ۽ بيماري سببان نجهريل اهو جسم جيڪو انهيءَ وقت هنڌ تي ليٽيل هو، ذهانت جي هڪ مشعل وانگيان روشن هو.

تنهن ڏينهن شام جو هن امريڪي سفير جي رهائش گاهه تي هڪ استقباليه ۾ شريڪ ٿيڻ جي دعوت به قبولي هئي. جيتوڻيڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بيمار هو تڏهن بہ اها بيماري ڪيس پنهنجن سرڪاري فرضن کان پري رکي نہ سگهي. ٿوري ئي دير کان پوءِ گڏجاڻي ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ وڪو تبديل ڪيائين ۽ اسان امريڪي سفير جي پارٽي ۾ پهچي وياسين. انهيءَ موقعي تي سندس رويي مان نہ ڪا هيڻائي پئي ظاهر ٿي ۽ نہ ڪو ٿڪ- مهمان وٽس آيا، جن سان ڳالهيون ڪيائين. سندس خوش مزاجي سندس خراب صحت تي ڍڪ ڍڪي ڇڏيو هو. هڪ اعليٰ ۽ ارفع منصب تي فائز شخص کي اهڙن موقعن تي جيڪا قيمت ڏيڻي پوي ٿي، سا هن مرڪندي سيني کي پيش ڪئي.

ڪراچيءَ ۾ پنج ڏينهن ترسڻ جي دوران، هن سمورن اهم فائيلن جو اڀياس ڪيو ۽ بعض اهم ڪم اڪلايا- پوءِ اسان هوائي جهاز جي ذريعي موٽي ڪوئٽيا آياسين- جيتوڻيڪ هِن هوائي سفر کي هُن چڱيءَ طرح برداشت ڪيو تنهن هوندي بہ ٻئي ڏينهن ڪمزوري ۽ هيڻائي جا آثار مٿس وري ڇائنجي ويا. هلڪي هلڪي حرارت بہ ٿي وئي هئس جنهن ڪري سندس بيچيني ۽ منهنجي پريشاني ۾ واڌارو اچي ويو- ڪوئٽيا ۾ هڪ ڀيرو وري مختلف ادارن، بي شمار ماڻهن ۽ ليڊرن جي طرفان درخواستن ۽ مطالبن جو سلسلو شروع ٿي ويو- هن سيني ساڻس ملڻ تي گهريو ۽ اها ڳالهہ هن لاءِ ڏکي هئي تہ صحت خراب هئڻ ڪري هو انهن درخواستن کي قبول ڪري- تنهن ڪري هڪ ڏينهن پاڻ ڪوئٽيا کان ٿورو پري زيارت منتقل ٿيڻ جو فيصلو ڪيائين. اهو علائقو ڪوئٽيا کان وڌيڪ ٿڌو ۽ يقيناً وڌيڪ پرسڪون هو.

زيارت جي ريزيڊنسي جتي اسان ترسيل هئاسين، هڪ نهايت خوش منظر، خوبصورت، پراڻي ٻہ ماڙ جاءِ هئي- هيءَ جاءِ هڪ اوچي ٽڪريءَ تي ڪنهن راڪي سنتري وانگيان سڌي بيٺل هئي. ان جي موڪري لان ۽ باغ ۾ جهرڪيون صبح ساجهري نغما ٻولينديون هيون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ شام جو منڙا گيت ڳائينديون آکيرن ڏانهن موٽنديون هيون- ميوي ۾ وڻن جا جُهنڊ ۾ رنگ برنگي گلن جون قطارون، سونهن کي سوايو ڪري ڇڏينديون هيون- هن جاءِ جي سونهن ۾ سڪون کي قائداعظم ڏاڍو پائنيندو هو.

هڪ ڏينهن ڪوئٽيا ڊويزن جي ڪمشنر جي بيگم، مسزخان مون کي ٻڌايو تہ ڊاڪٽر رياض علي شاهہ پنهنجي هڪ مريض کي تپاسڻ لاءِ زيارت اچي رهيو هو. تنهن ڪري چيو نہ انهيءَ موقعي جو فائدو وٺندي قائداعظم جو معائنو هن کان ڪرائجي. جڏهن مون انهيءَ جو ذڪر پنهنجي ڀاءُ سان ڪيو تہ هن اها تجويز رد ڪري ڇڏي ۾ چيو تہ ڪيس يقين آهي تہ هو بيمار ڪونهي- بس، هن جو معدو جيڪڏهن ٿوري بهتر انداز ۾ کاڌو هضم ڪرڻ لڳي تہ هو هڪ ڀيرو وري پنهنجي پيرن تي بيهڻ لڳندو. هو هميشہ ڊاڪٽرن کان اهڙا مشورا ۾ هدايتون وٺڻ کان پاسو ڪندو هو تہ ڇا ڪريان، ڇا کاوان، ڪيترو کاوان، ڪيڏيءَ مهل سمهان ۾ ڪيتري دير آرام ڪريان. سندس نٽائڻ جي اها عادت هڪ ڀيرو وري موٽي آئي هئي.

هيستائين هو تفصيلي طور تپاسائڻ کان لهرائيندو آيو هو ڇاڪاڻ تہ هن پاڻ کي مڪمل طور ڊاڪٽرن جي هدايتن جو پابند ڪرڻ نہ ٿي گهريو. سندس خيال هو تہ هو پنهنجي خود اعتمادي سان ڇڱو ڀلو ٿي ويندو تڏهن بہ پاڻ اها حقيقت ڄاڻي ڇڪو هو تہ سندس اهي سموريون ڪوششون اجايون ثابت ٿيون آهن. تنهنڪري زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو سندس صحت، خود هن لاءِ پريشاني جو ڪارڻ بڻجي وئي هئي. انهيءَ ڪري، انهيءَ صبح جو جڏهن هن اها ڳالهہ مڃي تہ هاڻي صحت جي معاملي ۾ ڪيس وڌيڪ خطرا قبولڻ نہ گهرجن ۾ اهو بہ تہ هاڻي واقعي ڪيس سٺي طبي مشوري ۾ ڌيان جي گهرج آهي، تڏهن آءٌ ڏاڍي خوش ٿيس- تنهنڪري مون بنا دير جي قائد جي پرائيويٽ سيڪريٽري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فرخ امين کي چيو تہ هو فوراً ڪابينہ جي سيڪريٽري جنرل، چوڌري محمدعلي کي ٽيليفون ڪري چئي تہ لاهور جي هاڪاري فزيشن ڊاڪٽر ڪرنل الاهي بخش کي فوراً هوائي جهاز جي ذريعي زيارت موڪلڻ جو انتظام ڪري- هيءَ ٢١ جولاءِ ١٩۴٨ع جي ڳالهہ آهي.

پيغام موڪليو ويو هو ۽ اسان بيچيني سان ڪرنل الاهي بخش جي اچڻ جو انتظار ڪري رهيا هئاسين. جاڪاڻ تہ قائد جي حالت هر گهڙي بگڙي رهي هئي. جيتوڻيڪ هو جسماني طرح تمام ڪمزور هو پر سندس ذهن فعال ۽ چاق و چوبند هو. سندس روح ساڳيءَ طرح بي ڊپائي جو مظاهرو ڪري رهيو هو، سندن جوش ۽ جذبو ٿڌو ڪونہ ٿيو هو. پنهنجي زندگي ۾ هن تمام گهڻا معرڪا سر ڪيا هئا ۽ هاڻي زندگيءَ جي هن مرحلي تي هو صحت جي خرابي ۽ بيماري جي خلاف پوري اعتماد سان وڙهي رهيو هو- هن پنهنجي سموري زندگي جدوجهد ۽ مخالفت جي پوائنٽن ۽ ڀريل ٿانڊن وارن رستن تي هلندي گذاري هئي، جنهن کي هاڻي بي عملي جي رڪ ۾ ختم ڪرڻ نہ ٿي گهريائين. هاڻي بہ هو مون سان اڪثر نئين آئين، ڪشمير ۽ مهاجرن جي مسئلن تي ڳالهائيندو رهندو هو پر وٽس تمام گهٽ مهلت ۽ ٿوري سگهہ باقي رهجي ويئي هئي. پوءِ بہ هو هن ڳالهہ جو قائل هو تہ شمع کي انهيءَ وقت تائين روشني پکيڙيندي رهڻ گهرجي جيستائين صبح سندس ڪم نہ سنڀالي وٺي-

جمعي ٢٣- جولاءِ ١٩۴٨ع جي ٽپهري ويل جڏهن فرخ امين مون کي ٻڌايو تہ ڪرنل الاهي بخش زيارت پهچي ويو آهي ۽ قائد جي تپاس ڪرڻ لاءِ هيٺ موجود آهي تہ مان ڏاڍي خوش ٿيس. مون هيءَ خوشخبري پنهنجي ڀاءُ کي ٻڌائي تہ هن ڏاڍي ٿڌائي ۽ غير جذباتي انداز ۾ چيو:

”ڊاڪٽر کي چئو تہ هو مون کي سڀاڻي تپاسي- هن وقت گهڻي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شام تي چڪي آهي ۽ آءٌ بي آرامي نہ ٿو چاهيان."

جنهن لاتعلقي ۽ سرد مهري سان هن هيءَ خبر ٻڌي، ان تي آءٌ پريشان ٿي ويس- مون ڪيس مڃائڻ جي ڪوشش ڪندي چيو تہ هو ڊاڪٽر کي تپاسڻ جي اجازت ڏئي، ڇاڪاڻ تہ پنهنجي زندگي سان کيڏڻ ڪا ڏاهپ ڪانهي- هن جواب ۾ صرف مشڪي ڏنو ۽ آءٌ لاجواب ويس.

آءٌ، ورندڙ صبح تي ڪرنل الاهي بخش کي قائداعظم وٽ وٺي ويس- انهيءَ کان اڳ جو ڊاڪٽر پنهنجي مريض کان ڪو سوال ڪري، هن چيو:

"مون کي اُميد آهي تہ ڊاڪٽر اوهان جو سفر سٺو رهيو هوندو."

۽ هاڻي ڊاڪٽر کانئس پنهنجي تڪليف جي باري ۾ سوال ڪري رهيو هو- قائداعظم کيس ١٩٣۴ع کان پوءِ پنهنجي بيماري جي باري ۾ مختصر طور ٻڌايو. تڏهن بہ سندس پورو زور انهيءَ ڳالهہ تي هو تہ هو بلڪل ٺيڪ آهي ۽ جيڪڏهن سندس معدو ٺيڪ طرح ڪم ڪرڻ لڳي تہ هو جلد معمول وانگيان ڪم ڪرڻ لڳندو-

هن چيو:

"گذريل چوڏهن ورهين کان آءٌ روزانہ چوڏهن ڪلاڪ ڪم ڪندو رهيو آهيان- آءٌ ڄاڻندو ئي ڪونہ هئس تہ بيماري بہ ڪا شيءِ ٿيندي آهي- پر پوين ڪجهہ سالن کان گهڻو ڪري نزلو، تپ ۽ ڪنگهہ جي شڪايت ٿي پوندي اٿم، ۽ ٿورن ڏينهن جي آرام ڪرڻ سان ٺيڪ ٿيو وڃان. پر هاڻي نزلو، بخار ۽ ڪنگهہ جا حملا جلدي جلدي ٿين ٿا ۽ انهن جي نوعيت بہ شديد ٿئي ٿي، جن سان آءٌ بنهہ نِستو ٿي پيو آهيان."

انهن چند جملن کان پوءِ هو بنهہ بي ستو ٿي پيو- ڊاڪٽر نبض ڏسڻ لاءِ سندس کبو هٿ جهليو- تنهن وقت بہ هو لاڳيتو ڪنگهي رهيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هو- هڪ گهمرو هن وري چوڻ شروع ڪيو:

”ڪجهه هفتا اڳ مون تي ٽڏ ۾ نزلي جو حملو ٿيو هو. تڏهن کان آءٌ پينسلين جون گوريون کائيندو رهيو آهيان. مون کي پڪ آهي تہ جسماني طور تي ڪا خرابي ڪانهي، منهنجن سمورين پريشانين جي پاڙ منهنجو معدو آهي. پندرهن سال کن اڳ لنڊن ۾ ڊاڪٽرن مون کي پيٽ جي آپريشن جو مشورو ڏنو هو. پر جڏهن مون جرمني جي ڊاڪٽرن سان صلاح ڪئي تہ هنن چيو تہ منهنجو معدو بلڪل ٺيڪ آهي- انهيءَ وچ ۾ منهنجي بمبئي جي ڊاڪٽر مون کي هدايو تہ مون کي دل جي تڪليف آهي. ڏٺو اوهان، خود ڊاڪٽر بہ پاڻ ۾ ڪنهن ڳالهہ تي هڪراءِ ڪونهن.“ (٢٧)

”جناب، اوهان جو معدو بلڪل ٺيڪ آهي، پر آءٌ اوهان جي ڦڦڙن ۽ ڇاتي جي باري ۾ ڪجهہ نہ ٿو ٻڌائي سگهان. انهيءَ لاءِ اوهان جي رت ۽ بلغم جو معائنو ڪرائڻو پوندو. تنهنڪري منهنجي درخواست آهي تہ ضروري سامان ۽ ڪجهہ اوزارن کان سواءِ مون کي ڪجهہ ڊاڪٽر بہ ڏنا وڃن تہ جيئن هن ڪم ۾ منهنجي مدد ڪري سگهن.“ (٢٨)

قائداعظم ماٺ ڪيو ڊاڪٽر جون ڳالهيون ٻڌي رهيو هو- ڊاڪٽر ڪيس مشورو ڏيندي چيو:

”جناب عالي، اوهان کي قوت بخش کاڌو چڱو خاصو کائڻ گهرجي. نيرن ۾ اوهان ڏاري، آنا، مکڻ، ڊبل روٽي ۽ کير وٺو- لنچ ۾ ڪڪڙ جو قيمو، ڀاڄيون، ڪسٽرڊ يا جيلي کائو- رات جي ماني ۾ مڇي ۽ پنهنجي من پسند چٽني (Sauce) کان سواءِ ڀاڄيون ۽ ميوا، پڊنگ ۽ ڪافي وٺو.“

”ڊاڪٽر، هي تہ اوهان تمام گهڻو ٻڌائي ڇڏيو. اوهان جو ڇا خيال آهي تہ منهنجو ڪمزور معدو هيءُ سڀ ڪجهہ برداشت ڪندو؟“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قائد سوال ڪيو.

”جناب عالي، اوهان ڪي اهڙي ڪاٿي جي گهرج آهي، جيڪو وڌيڪ حرارت وارو هجي. اوهان لاءِ اهو تمام ضروري آهي.“ ڊاڪٽر پنهنجي ڳالهه تي زور ڀريو. (٢٩)

ٻئي صبح تي ڪوئٽا جو سول سرجن ڊاڪٽر صديقي ۽ ڪلنڪل پيٿالاجسٽ ڊاڪٽر محمود رضوي، ساز و سامان سميت زيارت اچي ويا. هنن قائداعظم جي رت ۽ بلغم جا نمونا ورتا ۽ ساڳي شام جو مون کي هي پوائنٽو اطلاع مليو ته ٽيسٽ جا نتيجا اهي ئي نڪتا، جن جو ڀؤ هو ۽ مون کي ائين لڳو جڻ ته زمين منهنجي پيرن هيٺان کسڪي رهي هجي- آءٌ ڪري به ڇا ٿي سگهيس! مون بهتر ائين سمجهيو ته تشويشناڪ اطلاع پاڻ ڪرنل الاهي بخش کيس ڏئي ته جيئن ڪاٿي، آرام ۽ علاج جي معاملي ۾ سندس مڪمل تعاون حاصل ٿي سگهي- ڊاڪٽر الاهي بخش سندس خدمت ۾ حاضر ٿيو ۽ هن تمام تشويشناڪ لهجي ۾ چيو:

”جناب، منهنجو خيال آهي ته جيڪي ٽيسٽ ڪيا ويا آهن، تن مان ظاهر ٿئي ٿو ته اوهان جا ڦڦڙ تمام گهڻو متاثر ٿيا آهن.“

قائد هيءَ خبر تمام تحمل ۽ خاموشيءَ سان ٻڌي ۽ چند منٽن کان پوءِ چيائين:

”انهيءَ جو مطلب هي آهي ته مون کي سلهه آهي.“

ڪرنل الاهي بخش ڪو جواب ڪونه ڏنو ته هن وري چيو:

”مون کي ٻڌايو ڊاڪٽر هيءَ بيماري مون کي گهٽي وقت کان آهي؟“

”منهنجو خيال آهي جناب ته گهٽ ۾ گهٽ ٻن سالن کان اوهان کي هيءَ بيماري آهي، پر هن سلسلي ۾ ڪنهن آخري راءِ ڏيڻ کان اڳ آءٌ اوهان جي ڦڦڙن جو ايڪسري ڏسڻ چاهيان ٿو. پوءِ به جناب، آءٌ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اوهان کي يقين ڏياريان ٿو تہ معاملو ڪو گهڻو سنگين ڪونهي- اسان پنهنجي سر هر ممڪن ڪوشش ڪنداسين ۽ جيڪڏهن اوهان جي جسماني نظام علاج کي چڱيءَ طرح قبول ڪري ورتو تہ اوهان جلدي بلڪل تندرست ٿي ويندا." ڪرنل الاهي بخش چيو.

"ڇا مس جناح کي هن باري ۾ خبر آهي- ڇا توهان هن کي ٻڌايو آهي؟"

"جي ها، جناب، مون ڪيس ٻڌائي ڇڏيو آهي." ڊاڪٽر وراڻيو.

"منهنجو خيال آهي تہ اوهان ڪيس ٻڌائي غلطي ڪئي آهي- هو بهرحال هڪ عورت آهي." قائد چيو. (٣٠)

انهي ئي گهڙي آءٌ ڪمري ۾ داخل ٿيس ۽ قائد ڊاڪٽر کان پڇيو.

"توهان جي خيال ۾ آءٌ گهڻو عرصو صاحب فراش رهندس- توهان کي اها تہ ڄاڻ آهي ئي تہ منهنجون ذميداريون بي پناهہ آهن ۽ اڃا مون کي گهڻو ئي ڪجهہ ڪرڻو آهي."

"جناب، هن وقت انهيءَ سوال جو جواب ڏيڻ قبل از وقت آهي پر اوهان جي جلد چڱيلائي لاءِ اسان جي وس ۾ جيڪي ڪجهہ آهي، سو ڪنداسين." ڪرنل الاهي بخش پراعتماد لهجي ۾ چيو.

هاڻي آءٌ پنهنجي ڀاءُ سان اڪيلي هيس- جيتوڻيڪ هن جي منهن تي ٿڪاڻ پکڙجي رهي هئي ۽ ڪمزوري بہ پسجي رهي هئي، هن مرڪندي مون ڏانهن ڏٺو ۽ چيو:

"فاطي، ڏٺئي؟ تو ٺيڪ ئي تہ چيو هو- مون کي اسپيشلسٽ ڊاڪٽرن سان گهڻو اڳ مشورو ڪرڻ گهربو هو پر مون کي ان تي افسوس ڪونهي- انسان صرف جدوجهد ڪري سگهي ٿو... تقدير جي.زبان هميشہ گونگي ٿيندي آهي... جيستائين منهنجي جان ۾ ساهہ آهي، آءٌ پنهنجي مورچي تي ڄميو بيٺو هوندس... تون ڄاڻين ٿي تہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

منهنجو سدائين اهوئي اصول رهيو آهي... هين جو مشورو ڪڏهن به اکيون ٻوٽي قبول نه ڪريو... مون هميشه... پنهنجي مرضيءَ مطابق عمل ڪيو آهي... ڏکن ۽ سخت مرحلن گهٽو ڪُجهه سيکاريو آهي."

مون کي ياد آيو ته ڪجهه مهينا اڳ ئي هن پشاور ۾ اسلاميه ڪاليج جي شاگردن کي خطاب ڪندي چيو هو:

"اوهان پنهنجي وڏي قيمتي تجربي ۽ پنهنجي زندگي ۾ پيش ايندڙ ڏکين ۽ سخت مرحلن مان گهڻو ڪجهه سکندا."

مطلب ته پنهنجي لاءِ مقرر ڪيل راهه تي هلڻ ۽ ڪٺن مرحلن مان سبق سکڻ سندس ڪردار جو بنيادي ۽ اهم حصو رهيو-

هاڻي سندس خوراڪ ۾ واڌارو اچڻ لڳو هو ۽ اها منهنجي لاءِ تمام خوشيءَ جي ڳالهه هئي- سڀني ڳالهه هيءَ هئي ته هاڻي هو گذريل ڪيترن ئي هفتن جي پيٽ ۾ وڌيڪ کائڻ لڳو هو. مون سندس بک کي اجا وڌائڻ لاءِ امانت علي کي بورچي ڪري رکيو هو. امانت علي کاڌي تيار ڪرڻ جو فن پيرس جي رٽز هوٽل مان سکيو هو ۽ هو ڪجهه عرصو ڪپور ٿلي جي مهاراجا جو وڏو بورچي به رهيو هو. ڊاڪٽر الاهي بخش قائد جي ٽيمپريچر وٺڻ لاءِ ڦيرين دفعو هڪ ليڊي ڪمپائونڊر به رکي- هڪ ڏينهن ليڊي ڪمپائونڊر کان قائد پڇيو:

"منهنجو ٽيمپريچر ڪهڙو آهي؟"

ليڊي ڪمپائونڊر تمام مضبوط لهجي ۾ چيو- "جناب، هيءَ ڳالهه آءٌ صرف ڊاڪٽر کي ٻڌائيندس."

هن زور ڀريو. " پر مون کي پنهنجو ٽيمپريچر معلوم هئڻ کهرجي."

"مون کي افسوس آهي جناب، آءٌ اوهان کي ٻڌائي نه ٿي سگهان." ليڊي ڪمپائونڊر جواب ڏنو.

ليڊي ڪمپائونڊر جي ڪمري مان وڃڻ کان پوءِ هن مشڪندي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مون کي چيو:

”مون کي اهڙا ماڻهو وڻندا آهن... اهڙا ماڻهو جيڪي پنهنجي ڳالهه تي اڏول هجن... ۽ ڪنهن به دٻاءَ ۾ نه اچن.“ (٣١)

جيتوڻيڪ ڪنهن ماڻهوءَ کي قائداعظم سان ملاقات جي اجازت ڪانه هئي پر جڏهن واشنگٽن ۾ اسان جو سفير جناب حسن اصفهاني زيارت ۾ اسان وٽ آيو ته قائد ساڻس ملي ڏاڍو خوش ٿيو. جناب اصفهاني گهڻن ورهن کان قائد جي ويجهن ساٿين ۽ پروسي جوڳن رفيقن مان هو- هو جڏهن پنهنجي رهنما سان ملاقات ڪري هيٺ لٿو ته سُڏڪا ڀري روئڻ لڳو. مسٽر اصفهاني شايد اهو منظر سهي نه سگهيو ته ڪيترن ئي معرڪن ۾ سرخرو ٿيڻ وارو ۽ آهني عزم ۽ ارادي وارو شخص ائين ئي بيوسي ۽ لاچاريءَ سان هنڌ تي پيو هجي ۽ تمام جهيڻي انداز ۾ جيئري رهڻ جي جدوجهد ڪري رهيو هجي- هن ڊاڪٽر الاهي بخش کي چيو هو ته جيڪڏهن گهرج هجي ته هو امريڪا مان طبي ماهر ۽ دوائون خوشيءَ سان موڪلي سگهي ٿو. انهيءَ تي مسٽر اصفهانيءَ کي هدايو ويو ته جيڪڏهن اهو ضروري سمجهيو ويو ته ڊاڪٽر صاحبان انهيءَ جي خوشيءَ سان گذارش ڪندا.

اهيءَ وچ ۾ ڊاڪٽر الاهي بخش جي درخواست تي ڊاڪٽر رياض علي شاهه، ايڪسري اسپيشلسٽ ڊاڪٽر عالم ۽ ڪلنڪل اسپيشلسٽ ڊاڪٽر غلام محمد، ايڪسري جي ساز ۽ سامان سميت ڪوئٽيا پهچي ويا.

انهن جي ذريعي ٽيسٽ ۽ معائني کان پوءِ ڊاڪٽر الاهي بخش جي تشخيص ۽ راءِ جي تصديق ٿي ويئي. تنهنڪري هن فيصلو ڪيو ته رات جو قائد جي سارسنڀال لاءِ هڪ نرس رکڻ تمام ضروري آهي. اول ته قائد هي چئي انڪار ڪري ڇڏيو ته سندس سارسنڀال ڇگيءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

طرح ٿي رهي آهي ۽ رات جو نرس مقرر ڪرڻ جڻ ته پئسي وڃائڻ جي برابر آهي. پر نيٺ هو راضي ٿي ويو ۽ چيائين:

”ڪيترن هفتن کان منهنجي پيڻ ڏينهن رات منهنجي سيرانديءَ کان ويٺي آهي... شايد هاڻي هو ٿڪي پئي هوندي... ها، اوهان رات جي لاءِ هڪ نرس مقرر ڪري سگهو ٿا.“

اهڙيءَ ريت سسٽر فلس ڊنهم جيڪا سول اسپتال ڪوئيٽا ۾ ملازم هئي، زيارت اچي ويئي- هوءَ نهايت مستعد ۽ هوشيار نرس ثابت ٿي. تنهنڪري قائد به کيس پسند ڪرڻ لڳو هو. هڪ ڏينهن سسٽر ڊنهم ڊاڪٽر الاهي بخش کي ٻڌايو ته قائد ريشمي پاجامو پائي ٿو- هيءَ سندس پُراڻي عادت هئي ۽ انهيءَ ڪري هو سيءَ ۾ گهڻو ڪري ڏڪندو رهندو هو. هيءُ ٻڌي ڊاڪٽر، ڪراچيءَ مان Viyella گهرايو ۽ مون هن لاءِ ڪجهه پاجاما تيار ڪرائي ورتا- تڏهن مون کي اطمينان ٿيو ته هاڻي هو وڌيڪ آرام ۾ آهي ۽ ڪجهه دير تائين سمهي ٿو ۽ گهڻي ماني به کائڻ لڳو آهي. سندس ٽيمپريچر به معمول تي اچي ويو هو. کنگهه به لڳ ڀڳ بند ٿي ويئي هئي ۽ رت جو دٻاءُ به گهٽيءَ جهڙو ڪونه رهيو هو.

جولاءِ جي پڇاڙي تي وزير اعظم لياقت علي خان، چوڌري محمد علي سان گڏ اڳواٽ اطلاع ڏيڻ کان سواءِ زيارت پهچي ويا- هنن ڊاڪٽر الاهي بخش کان قائد جي صحت ۽ سندس علاج جي باري ۾ پڇيو- ڊاڪٽر کين ٻڌايو ته چاڪاڻ ته مون کيس قائد جي علاج لاءِ گهرايو آهي، تنهن ڪري هو پنهنجي مريض بابت ٻڌائي به مون کي نٿي سگهي ٿو.

ڊاڪٽر جو هي جواب ٻُڌي لياقت علي خان چيو: ”پر وزيراعظم جي حيثيت ۾ آءٌ هن جي صحت جي باري ۾ ٻڌڻ لاءِ آيو آهيان.“

انهيءَ تي ڊاڪٽر تمام نرميءَ سان جواب ڏنو: ”ٺيڪ آهي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جناب، پر آءٌ مريض جي اجازت کانسواءِ اهو نہ تہ ڪري سگهان." (٣٢)

جنهن وقت قائد کي اهو اطلاع ڏنو ويو تہ وزيراعظم ۽ سيڪريٽري جنرل ساڻن ملڻ گهرن ٿا، تہ اوڏيءَ مهل آءٌ قائد وٽ ويٺي هيس- قائد چند منٽ رڪجي پوءِ وراڻيو: "هيٺ وڃ... وزيراعظم کي چئو... آءٌ ساڻس ملڻ لاءِ تيار آهيان."

"جِن!" مون پريشانيءَ ۾ چيو: " رات گهڻي ٿي ويئي آهي- ساڻس صبح جو ملي وٺجانءِ."

"نہ ڪين هينئر ئي اچڻ ڏي..."

هو تقريباً اڌ ڪلاڪ قائد وٽ رهيو- پوءِ جيئن ئي هئي هيٺ لٿا، آءٌ پنهنجي ڀاءُ وٽ مٿي وڃي پهتس- تنهن وقت هو تمام ٿڪجي پيو هو- چهري تي ڪمزوري چانيل هئس. هن مون کان ميوي جو شربت گهريو ۽ چيائين: "مسٽر محمد علي کي موڪلي ڏي..."

ڪابينہ جو سيڪريٽري جنرل مسٽر محمد علي اٽڪل پندرهن منٽ ساڻس رهيو ۽ پوءِ جڏهن قائد وري اڪيلو ٿيو تہ آءٌ مٿي وٽس پهچي ويس. مون کانئس پڇيو تہ هو جوس پيئندو يا ڪافي. پر انهيءَ وقت سندس ذهن ڪجهہ سوچڻ ۾ ايترو مصروف هو جو هن ڪو جواب ڪونہ ڏنو. رات جي ماني جو وقت ٿي چڪو هو ۽ هن مون کي چيو، "چڱو ٿيندو جيڪر... تون هيٺ وڃ... ۽ ساڻن گڏجي ڀنر ڪاءُ."

"نہ-" مون چيو. "آءٌ تو وٽ رهنديس ۽ هتي ئي ماني کائينديس."

"نہ... هيءَ ڳالهہ ٺيڪ ڪانهي... هو ماڻهو... هتي اسان جا مهمان آهن... وڃ ساڻن گڏ وڃي ماني کاءُ." قائد زور ڀريو.

١٤- آگسٽ جو اهو ڏينهن جڏهن اسان جي قوم پنهنجي آزاديءَ جو پهريون سالگرهہ ملهائڻ واري هئي، ويجهو اچي رهيو هو ۽ ڊاڪٽرن جي هدايتن کي نظرانداز ڪندي قائد انهيءَ پيغام جي باري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ سوچڻ لڳو جيڪو انهيءَ موقعي تي هن پنهنجي قوم کي ڏيڻ گهريو ٿي. ڪرنل ۽ جواب ڏيندڙ صحت جي باوجود هو انهيءَ پيغام جي تياري ۾ هو- يوم آزاديءَ جي موقعي تي جيڪو پيغام سندس طرفان جاري ٿيڻ وارو هو تنهن ۾ چيو ويو هو:

”ياد رکو ته پاڪستان، قائم ٿيڻ، هڪ اهڙي حقيقت آهي جنهنجو دنيا جي تاريخ ۾ ٻيو ڪو نظير ڪونهي..... مونکي پنهنجي عوام تي پورو ڀروسو آهي... اسان جا دشمن جيڪي هن نئين مملڪت جو گلو، ان جي ڄمڻ کان هڪدم پوءِ مختلف ذريعن سان گهٽڻ چاهين ٿا، هاڻي اهي پنهنجو هي دلي مقصد اقتصادي جوڙ توڙ جي ذريعي حاصل ڪرڻ جي اميد ڪن ٿا. بغض ۽ عناد ۽ نفرت ۽ ڪدورت جي منفي جذبن تي ٻڌل جيڪي به دليل ڏيئي سگهن ٿا ۽ بدخواهي جا جيڪي ناٽ ناهي سگهن ٿا، انهن کان ڪم وٺي دشمن هيءَ اڳڪٿي ڪئي هئي ته پاڪستان ڏيوالو ٿي ويندو ۽ دشمن جيڪو مقصد تلوار ۽ چالن جي ذريعي حاصل ڪري نه سگهيو اهو بدحال معيشت جي ذريعي ماڻي سگهندو- پر سمورن شيطاني طاقتن جون اهي ڳالهيون غلط ثابت ٿيون. اسان جي پهرين بجيٽ بچت واري بجيٽ هئي. واپار جو توازن اسان جي حق ۾ آهي، ۽ اقتصادي شعبي ۾ مستقل ۽ هر پاسي بهتري اچي رهي آهي.“ (۳۳)

ٻورن ڏينهن کان پوءِ ڊاڪٽرن تشخيص ڪئي ته قائد جي رت جو دٻاءُ گهٽجي ويو آهي. سندس پيرن تي سوڄ چڙهي ويئي آهي ۽ ڪيس پيشاب به گهٽ اچڻ لڳو آهي. ٻڪهي صلاح مشوري کان پوءِ ڊاڪٽرن مون کي ٻڌايو ته قائد جي دل ۽ ٻڪيون به ڪمزور ٿي ويا آهن. انهيءَ صورت ۾ زيارت جي بلندي، سندس طبيعت لاءِ چڱي ڪانهي- قائد به ڊاڪٽرن جي انهيءَ خيال سان متفق ٿي ويو پر سندس زور انهيءَ ڳالهه تي هو ته ۱۴- آگسٽ کان پوءِ کيس ڪوئٽيا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

منتقل ڪيو ويو. يعني نئين ملڪ جي آزاديءَ جي پهرين سالگرهه ملهائڻ کان پوءِ- پر ڊاڪٽر انهيءَ گهڙيءَ تائين انتظار ڪرڻ لاءِ تيار ڪونه هُئا- سو ۱۳- آگسٽ تي ڪوئيٽا رواني ٿيڻ جي تياري ڪئي ويئي. (۳۴)

هو انهيءَ تي ضد ڪيو بيٺو هو ته پاجامي جي سوٽ ۾ سفر ڪرڻ ڪونه ڪندو چاڪاڻ ته هن سڄي ڄمار ائين نه ڪيو هو- آءٌ انهيءَ تي خوش هئس ته هاڻي هو زندگي ۾ گهري دلچسپي جو مظاهرو ڪرڻ لڳو هو. مون هن لاءِ هڪ نئون نڪورو سوٽ ڪڍيو. هي سوٽ هن پهرين ڪڏهن ڪونه پهريو هو. سوٽ سان ٺهڪندڙ هڪ ٽائي ڪڍيم ۽ رومال ڪوٽ جي مٿئين کيسي ۾ رکيو- ڪيس چمڪندڙ پمپ جوتو پهرايم- هڪ اسٽريچر تي کيس مٿان کان هيٺ آندو ويو ۽ هڪ وڏي گاڏيءَ جي پوئين سيٽ تي ليٽيل حالت ۾ وهاريو ويو. ائين اسان ڪوئيٽا جو سفر شروع ڪيو. آءٌ ساڻس گڏ، ۽ سسٽر ڊنهم اڳتي وڏل سيٽ تي ويٺي، جڏهن ته قائد جو اي- ڊي- سي شوفر سان گڏ اڳئين سيٽ تي ويٺو هو.

ڪار آهستي آهستي هلندي رهي- لوڏن ۽ جهٽڪن کان بچڻ لاءِ ان جي رفتار سست هئي. رستي ۾ اسان ٻن جاين تي ترسياسين. انهيءَ دوران اسان کيس چانهه ۽ بسڪوٽ ڏنا. اسان کي ڪوئيٽا پهچڻ ۾ چار ڪلاڪ لڳا. انهيءَ وچ ۾ هيءُ خيال منهنجي من کي وڍ وجهندو رهيو ته هو هيءُ سفر سهي به سگهندو يانه- جيئن ئي اسان ڪوئيٽا ريزيڊنسي پهتاسين جتي اسان کي ترسڻو هو، ته اوڏيءَ مهل ڊاڪٽرن سندس معائنو ڪيو ۽ مون کي خاطري ڏياري ته قائد، هن سفر جي ٿڪ کي چڱيءَ طرح سهي ويو آهي.

ٿورن ڪلاڪن کان پوءِ قائد ڊاڪٽرن کي چيو: "آءٌ هتي... بهتر محسوس ڪري رهيو آهيان... زيارت ۾ ته ساهه ڪڻڻ به ڏکيو

هو.“ (٣٥)

سندس حالت سنيري تہ ڊاڪٽر الاهي بخش تجويز ڏني تہ هو هڪ ڪلاڪ پنهنجا فائيل ڏسي سگهي ٿو چوتہ هن سمجهيو ٿي تہ قائد جي فعال ذهن کي ڪنهن ڪم ۾ مصروف رکڻ ئي سندس لاءِ چڱو هو. انهيءَ ريت سندس ڌيان ورهائجي سگهي ٿو ۽ هو هر وقت پنهنجي چڱيلائي بابت ڳڻتي ۾ مبتلا نہ ٿو رهي سگهي. قائد ڏاڍو خوش ٿيو ۽ هن اها آزادي خوشيءَ سان قبول ڪئي. ٿورن ڏينهن کان پوءِ ڊاڪٽرن کيس چيو تہ هو پنهنجي هنڌ تان اٿي روز سندن مدد سان پنهنجي ڪمري ۾ ڪجهہ وکون پنڌ ڪري تہ جيئن سندس رت جي گردش چڱي ٿي سگهي- هن ڪلندي اها تجويز بہ قبول ڪئي- هو انهيءَ ڪري خوش هو تہ گهڻن هفتن کان پوءِ هو وري پنهنجن پيرن تي بيهي سگهيو ٿي ۽ هنڌ تي ئي پيو ڪونہ هوندو- هن ڳالهہ کان منهنجي من کي ڏاڍي سگهہ ملندي هئي تہ جدوجهد جا آثار اجا بہ منجهس هئا. پوءِ هڪ ڏينهن جڏهن هن هيءَ ڳالهہ ٻڌائي تہ اها اميد اجا وڌيڪ مضبوط ٿي وئي:

”توهان کي خبر آهي ڊاڪٽر! اَءٌ اوهان کي هڪ ڪهاڻي ٻڌايان ٿو- هڪ عورت هئي جنهن پنهنجي ڊاڪٽر کي ٻڌايو تہ هو چُري پُري نہ ٿي سگهي- هو بيمار هئي ۽ ڪيترن مهينن کان هڪ هنڌ سُڪ پيئي هئي. ڊاڪٽرن کيس ٻڌايو تہ هاڻي هو ٺيڪ ٿي چُڪي آهي، تنهنڪري ضروري آهي تہ هو هاڻي هنڌ ڇڏي ڏئي ۽ چرڻ پرڻ شروع ڪري ڏئي. پر ڊاڪٽرن جي سمورين منٿن جي باوجود هوءَ تيار نہ ٿي- پوءِ هڪ ڊاڪٽر وري آيو جنهن عورت جو معائنو ڪيو ۽ کيس اهو ئي مشورو ڏنو.“ ايترو چئي قائد ڳالهائڻ روڪيو. هو ٿڪجي پيو هو. هن جو ساهہ پرجي ويو هو- ڪجهہ گهڙيون رڪجڻ کان پوءِ هن وري چيو: ”تڏهن وري هڪ ٻيو ڊاڪٽر آيو ۽ هن هڪ اسٽوو (تيل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو چلهو) انهيءَ عورت کي معلوم ٿيڻ ڪانسواءِ سندس ڪڻ جي هيٺان رکي ڇڏيو. عورت کي سنت ئي احساس ٿيڻ لڳو ته سندس هنڌ کي بس باهه لڳڻ واري ئي آهي... ۽ پوءِ هو رڙيون ڪندي هنڌ تان اٿي وٺي ڀڳي..."

هيءَ ڳالهه ٻڌي اسان ڏاڍو کلياسين ۽ قائد گدگد ٿي چيو- "ڊاڪٽر، ڇا اوهان به مون سان اهوئي ڪرڻ گهرو ٿا." (٣٦)

ڪجهه گهڙيون ترسڻ ڪان پوءِ هن وري چيو. "ڊاڪٽر، آءٌ سگريٽ ڇڪڻ جو عادي آهيان. ڪيترن ڏينهن کان مون سگريٽ نه پيتو آهي. ڇا آءٌ سگريٽ ڇڪي سگهان ٿو؟"

ڊاڪٽر الاهي بخش چيو: "جي ها سائين، روزانه صرف هڪ سگريٽ پي سگهو ٿا پر ان جو دونهون اندر نه ڇڪجو."

آءٌ سندس پسند جي برانڊ "ڪريون اي" سگريٽن جو ڊٻو کڻي آيس- هو هميشه گهٽا سگريٽ پيئندو هو. روزانه اٽڪل پنجاهه سگريٽ پيئندو هو. (٣٧)

شام جو جڏهن ڊاڪٽر آيو ته انهيءَ وقت ايش ٽري ۾ سگريٽن جا پنج ٽوٽا پيا هئا. ڊاڪٽر، مريض ڏانهن سوال ڪندڙ نظرن سان نهاريو ۽ قائد، مشڪندي چيو، "ها ڊاڪٽر مون پنج سگريٽ پيتا آهن... پر مون دونهون اندر ڪونه ڇڪيو آهي." ائين چئي هو ڏاڍيان کليو. هو ڪنهن ٻار وانگيان خوش هو.

تنهن سال عيدالفطر، ٢٧- آگسٽ تي اچي رهي هئي. (٣٨) ۽ هو قوم جي نالي پنهنجو پيغام تيار ڪرڻ ۾ مصروف هو- هن پنهنجي ڊگهي سياسي زندگي جي وچ ۾ سوين سياسي تقريرون تيار ڪيون هيون ۽ هيءَ سندس آخري تقرير ثابت ٿي.

هن پيغام ۾ هن چيو:

"اسان ڪـيل ڪوشش ۽ پنهنجي آئيندي تي اعتماد جي

ذريعي پنهنجن خوابن جي پاڪستان کي حقيقت جو روپ ڏئي سگهون ٿا... (٣٩)- اسان جي لاءِ گذريل عيدالفطر، پاڪستان ٺهڻ کان هڪدم پوءِ آئي هئي ۽ اوڀرپنجاب جي افسوسناڪ واقعن جي ڪري بنهه ٿڌي پئجي ويئي هئي. گذريل سال پيش ايندڙ خوني واقعن ۽ انهن جي نتيجن ۾ لکين ماڻهن جي لڏ پلاڻ جي سببان اهڙو زبردست مسئلو سامهون آيو جنهن جو ڪو مثال نہ ٿو ملي- بي گهر ۽ بنا اجهي ماڻهن جا ڪنڪ جيڪي مصيبتن ۽ ڏکن جي وهڪري ۾ هيڏانهن هوڏانهن ڌڪجي رهيا هئا تن کي ٿانئيڪي ڪرڻ لاءِ اسان جيڪي وس ڪيا تن جي نتيجي ۾ اسان جا وسيلا ۽ سموري سگهہ تقريباً ختم ٿي ويا. هيءُ ڪم ايترو ڳرو هو جو اسان چڻ تہ ان جي هيٺان دٻجي وياسين ۽ تمام ڏکيائي سان اها اوکي ويل گذاري سگهياسون. ٻارنهن مهينن جو عرصو سمورن مهاجرن کي آباد ڪرڻ ۽ کين ڪنهن نفعي واري روزگار سان لڳائڻ جي لاءِ اڻ پورو وقت هو- تنهن هوندي بہ کين هيٺر وسائل ۾ گهڻي پيش رفت ٿي آهي. پر اڃا گهڻن ماڻهن کي وسائڻ جو ڪم ڪرڻو آهي. اسان انهيءَ وقت تائين خوشي نہ ٿا ملهائي سگهون، جيستائين انهن مهاجرن ملن هر هڪ کي هڪ وار پنهنجن پيرن تي نہ بهاري ڇڏيون. مون کي پڪي اميد آهي تہ ايندڙ عيد تائين هيءُ زبردست ۽ ڏکيو مسئلو بہ حل ٿي ويندو ۽ سمورن مهاجرن کي پاڪستاني معيشت ۾ معاشري جي ڪارآمد شهرين وانگر جذب ڪيو ويندو." (٤٠)

پنهنجو بيان جاري رکندي هن چيو:

"برادر مسلم ملڪن لاءِ منهنجو هيءُ پيغام، دوستي ۽ خير خواهيءَ جو پيغام آهي- اسان تمام پوائنتي دور مان لنگهي رهيا آهيون. فلسطين، انڊونيشيا ۽ ڪشمير ۾ طاقت جي سياست جو جيڪو ڊرامو رچايو پيو وڃي، ان تي اسان سيني جون اکيون کلي ...

گھرجن. فقط ھڪ متحد محاذ قائم ڪري ئي، اسان عالمي تنظيمن ۾ پنھنجو آواز محسوس ڪرائي سگھون ٿا. انھيءَ ڪري آءٌ اوھان سيني کي اپيل ڪريان ٿو تہ... اوھان پلي ڪھڙي بہ زبان ۾ ان کي پيش ڪريو... منھنجي مشوري جو تت ھيءُ آھي تہ... ھر مسلمان کي ايمانداري، نيڪ نيتي ۽ بي غرضي جي جذبي سان پاڪستان جي خدمت ڪرڻ گھرجي." (۴۱) اھي سندس آخري رڪارڊ ڪيل لفظ ثابت ٿيا. (۴۲)

آگسٽ مھيني جي پڇاڙيءَ ۾ قائداعظم تي اوچتو مايوسي جو غلبو ٿي ويو- ھڪ ڏينھن منھنجي اکين ۾ گھوريندي چيائين: "فاطي، ھاڻي مون کي جيئرو رھڻ سان... ڪا دلچسپي ڪانھي... جيترو سگھو ھتان ھليو وڃان... اوترو ئي چڱو آھي."

اھي تمام مايوس ڪندڙ ۽ نياڳا لفظ ھئا- منھنجي ھِنئاءَ ۾ چٽڪ مُھري لڳي ويئي، پر پوءِ مون صبر ۽ ضبط کان ڪم ورتو ۽ چيو: "جن، تون تمام جلد ٺيڪ ٿي ويندين. ڊاڪٽرن کي پوري اُميد آھي."

منھنجي ھيءَ ڳالھ ٻڌي ھو مشڪيو، سندس مُرڪ ۾ مُردگي لڪل ھئي- ھن چيو: "نہ، ھاڻي آءٌ جيئرو رھڻ نہ ٿو گھُران."

پھرين سيپٽمبر تي ڊاڪٽر الاھي بخش مون کي گنڀير لھجي ۾ ٻڌايو: "قائداعظم کي ھيمريج ٿي پيو آھي- آءٌ تمام پريشان آھيان- اسان کي ڪيس ڪراچي وٺي وڃڻ گھرجي- ڪوئيٽا جي مٿانھين ھن جي لاءِ چڱي ڪانھي."

مطلب تہ قائد جي صحت بگڙندي ويئي. ۵- سيپٽمبر تي ڪانگھاري جي معائني ڪرڻ وارن ڊاڪٽرن ٻڌايو تہ ڪانگھاري ۾ نمونيا جا جيوڙا موجود آھن. سندس رت ۾ انفيڪيشن (وچڙندڙ مرض) جون علامتون بہ لڌيون ويون آھن. ڪيس ساھہ کڻڻ ۾ ڏکيائي ٿي رھي آھي. ۷- سيپٽمبر تي مون واشنگٽن ۾ مسٽر اصفھاني کي تار موڪلي تہ

هو آمريڪي ماهرن کي هڪدم جهاز ذريعي موڪلي. انهن ماهرن جا نالا ڊاڪٽر رياض تجويز ڪيا هئا.

ورندي ڏينهن مون ڪراچي جي ڊاڪٽر محمدعلي مستري کي فون ڪيو تہ هو هڪدم ڪوئيٽا پهچي. هيڏانهن ڊاڪٽرن جي هڪ ڪانفرنس ٿي- هنن صورتحال جي سمورن رخن جو جائزو وٺڻ کان پوءِ فيصلو ڪيو تہ هاڻي قائد کي هڪدم ڪراچي منتقل ڪرڻ تمام ضروري آهي ڇاڪاڻ تہ ڪوئيٽا جي مٿانهين سندس ڪمزور دل جي لاءِ مناسب ڪونہ هئي- ڊاڪٽرن هنناءَ تي پٿر رکي مون کي سڌ ڏني تہ هاڻي ڪائي اميد ڪانهي ۽ فقط ڪو معجزو کيس بچائي سگهي ٿو.

جڏهن مون ڊاڪٽرن جي انهيءَ مشوري کان قائد کي آگاهہ ڪيو تہ کيس ڪراچي نيو وڃي تہ جيئن هو ڪوئيٽا جي مٿانهين کان پري رهي سگهي تہ هن چيو "ها... مون کي ڪراچي وٺي هلو... آءٌ اُتي ئي ڄائو هوس... آءٌ اُتي ئي دفن ٿيڻ چاهيان ٿو..." سندس اکيون بند ٿي ويون ۽ آءٌ سندس ويجهي ويٺي رهيس. هو بيهوش هو ۽ سندس انهيءَ بيهوشي جي حالت ۾ بہ سندس خيالن جي بازگشت ٻڌندي رهيس- هو وقفي رهيو هو. "ڪشمير... کين... فيصلو ڪرڻ جو... حق ڏيو... آئين... آءٌ اهو مڪمل ڪندس... تمام جلد... مهاجرين... انهن جي هر طرح ... مدد ڪريو... پاڪستان."

گورنر جنرل جي وائڪنگ جهاز کي هڪدم ڪوئيٽا موڪلڻ جو حڪم ڏنو ويو هو ۽ ڊاڪٽرن فيصلو ڪيو هو تہ ١١- سيپٽمبر تي ٻنپهرن جو ٻہ بجي ڪراچي واپس وڃڻ لاءِ اسان ايئرپورٽ تي هونداسين.

جڏهن کيس هڪ اسٽريچر تي کڻي وائڪنگ جي ڪيبن ۾ نيو پئي ويو تہ جهاز جي ڪيبن جو عملو کيس سلامي ڏيڻ لاءِ قطار ۾ بيٺل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هو. قائد ڏاڍي ڏکيائي سان پنهنجو هيٺو هٿ کڻي سندن سلاميءَ جو جواب ڏنو. اسان ڏاڍي احترام سان کيس پنهنجي نشست تي ليٽايو- اڳئين ڪيبن ۾ هڪ عارضي هنڌ ٺاهيو ويو هو. ساٿس گڏ مان، ڊاڪٽر مستري ۽ سسٽر بنهم ويٺا. پائلٽ اسان کي خبردار ڪيو هو تہ ڪجهہ عرصو جهاز کي ست هزار فٽن جي مٿانهين تي اڏائڻو پوندو ۽ جيئن جهاز بلوچستان جي جابلو علائقي کي پار ڪندو تہ ان کي وري پنج هزار فٽن تائين آندو ويندو. آڪسيجن سلنڊر ۽ گئس ماسڪ تيار هئا. وڌيڪ اوچائي تي مون کي ٿي کيس آڪسيجن ڏيڻي هئي.

اسان جلد ئي هوا ۾ مٿي ٿياسين. جهاز مٿي کان مٿي ٿيندو ويو. قائد کي ساهہ کڻڻ ۾ ڏکيائي ٿي تہ مون گئس ماسڪ سندس وات سان لڳائي ڇڏيو. ٿوري ويرم تائين هو آڪسيجن کڻڻ لڳو ۽ پوءِ پنهنجي ڪمزور هٿ سان ماسڪ هٽائي ڇڏيائين ۽ مون کي ائين ڏسڻ لڳو جڻ تہ چئي رهيو هجي تہ "سڀ ڪجهہ بيڪار آهي. سڀ ڪجهہ پورو ٿي چڪو آهي."

مون ڊاڪٽر مستري کي چيو تہ هو ڊاڪٽر الاهي بخش کي سڏي وٺي ۽ پوءِ مون کي اهو ڏسي خوشي ٿي تہ ڊاڪٽر الاهي بخش کيس آڪسيجن وٺڻ لاءِ آماده ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو هو. مون پنهنجي سموري حياتيءَ ۾ اهڙو تڪليف وارو سفر ڪڏهن نہ ڪيو هو. ٻن ڪلاڪن جي سفر کان پوءِ اسان ٽيپهريءَ جو سوا چئين بجي ماريپور ايئرپورٽ تي لٿاسين. هي اهو ئي ايئرپورٽ هو جنهن تي هڪ سال اڳ هو تمام اعتماد سان لٿو هو تہ هو پاڪستان کي هڪ عظيم قوم بڻائيندو. انهيءَ وقت ايئرپورٽ تي هزارين ماڻهو سندس استقبال لاءِ موجود هئا جن ۾ ڪابينہ جا وزير ۽ سفارتي عيوضي بہ شامل هئا. پر تنهن ڏينهن جيئن سيني کي اڳواٽ هدايت ڪيل هئي، هوائي اڏي تي ڪوبہ ڪونہ هو.

جيئن ئي اسان جهاز کان ٻاهر آياسين، گورنر جنرل جي ملٽري سيڪريٽري ڪرنل جيوفري نالز اسان جو استقبال ڪيو- قائد کي هڪ اسٽريچر تي ليٽائي هڪ فوجي ائمبيولنس کيس گورنر جنرل هائوس کڻي وڃڻ لاءِ اڳواٽ ئي اتي موجود هئي. آءٌ ۽ سسٽر ڊنهم، ساڻس گڏ ائمبيولنس ۾ ويٺيون هيوسين- ائمبيولنس آهستي هلي رهي هئي. اسان جي پارٽيءَ جا ٻيا ماڻهو گاڏين جي ذريعي روانو ٿي ويا هئا. صرف ڊاڪٽر الاهي بخش، ڊاڪٽر مستري ۽ ملٽري سيڪريٽري، گورنرجنرل جي ڪيڊيلڪ ڪار ۾ اسان جي ائمبيولنس جي پٺيان هئا.

اڃا اسان چار ميل مس هليا هونداسين ته ائمبيولنس اهڙيءَ طرح ڌوڏا کائڻ شروع ڪيا جڻ ته ان کي ساهه کڻڻ ۾ ڏکيائي ٿيندي هجي ۽ پوءِ هڪ ڌوڏي سان بيهي رهي. اٽڪل پنجن منٽن کان پوءِ آءٌ ائمبيولنس کان ٻاهر آيس ته مون کي ٻڌايو ويو ته ائمبيولنس جو پيٽرول ختم ٿي ويو آهي. جيتوڻيڪ ڊرائيور، انجڻ سان ڳنڍيو پيو هو، پر ائمبيولنس کي نه هلڻو هو سا نه هلي. آءٌ ٻيهر جڏهن ائمبيولنس ۾ ويس ته قائد پنهنجو هٿ آهستي لوڏيو ۽ سواليه نظر سان مون کي ڏٺو. مون جهڪي کيس آهستي ٻڌايو ته ”ائمبيولنس جي انجڻ خراب ٿي ويئي آهي.“

هن اکيون بند ڪري ڇڏيون. گهڻو ڪري ڪراچي ۾ تکين سامونڊي هوائن جي هلڻ ڪري هتي درجه حرارت سهڻ جهڙو هوندو آهي ۽ تتل ڏينهن جي گرمي کان ڇوٽڪارو ملي ويندو آهي. پر تنهن ڏينهن هوا بنهه بند هئي ۽ گرمي صفا ناقابل برداشت. قائد جي بي آرامي ۾ واڌاري جو سبب هيءُ هو ته بي شمار مکيون سندس منهن تي پٽڪي رهيون هيون ۽ سندس هٿ ۾ ابتري سگهه ڪانه رهي هئي جو مکين جي حملي کان بچڻ لاءِ هٿ به کڻي سگهي. سسٽر ڊنهم ۽ آءٌ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

واري واري سان پنهنجن هٿن سان سندس منهن کي پکو هٽنديون رهيون سين- اسان کي انتظار هو تہ شايد ڪا ٻي ائمبيولنس اچي وڃي. هر گهڙي، اذيت ۽ ڪرب جو هڪ ڏکهو سمو هو- قائد کي اسان ڪيبيلڪ ۾ بہ منتقل ڪري نہ ٿي سگهياسين. ڇاڪاڻ تہ اها ايتري ڏکي ڪانہ هئي جو ان ۾ اسٽريچر سمائجي سگهي. تنهن ڪري ڪنهن اميد جي آسري اسان انتظار ڪندا رهياسين...

ويجهو ئي مهاجرن جون سوين جهڳيون هيون- مهاجر پنهنجي روزمره جي ڪم ڪار ۾ مصروف هئا. ڪين اهو بہ معلوم ڪونہ هو تہ قائد جنهن ڪين هڪ وطن ڏنو آهي سو سندن وچ ۾ موجود آهي ۽ هڪ اهڙي ائمبيولنس ۾ بي يار و مددگار پيو آهي جنهن جو پيٽرول ختم ٿي ويو آهي. ڪارون پرسان هارن وڄائينديون لنگهي رهيون هيون. بسون ۽ ٽرڪون پنهنجن منزلن جي طرف وڌنديون پئي رهيون، اسان اتي هڪ اهڙي ائمبيولنس ۾ بي ست پيا هئاسين جيڪا هڪ انچ بہ اڳتي وڌڻ لاءِ تيار ڪانہ هئي ۽ انهيءَ بي حس وحرڪت ائمبيولنس ۾ هڪ تمام قيمتي زندگي، هر ڪچندڙ ساه سان ڦڙو ڦڙو ٿي ختم ٿي رهي هئي. اسان اتي هڪ ڪلاڪ انتظار ۾ رهياسين. منهنجي زندگيءَ ۾ ڪوبہ بيو اهڙو ڪلاڪ ايترو ڏکهو ۽ دردناڪ ڪونہ آيو. نيٺ خدا خدا ڪري هڪ ٻي ائمبيولنس آئي ۽ ڪيس اسٽريچر جي ذريعي ان ۾ منتقل ڪيو ويو ۽ ائين اسان آخرڪار گورنر هائوس ڏانهن روانا ٿياسين. گورنر هائوس ۾ ڪيس آهستي آهستي بستري تي ليٽايو ويو تہ مون گهڙي ڏٺي. ماري پور ايئرپورٽ تي لٿي اسان کي پورا ٻہ ڪلاڪ ٿي ويا هئا. ڪيتري عجيب ڳالهہ هئي تہ ٻن ڪلاڪن ۾ اسين ڪوئيٽا کان ڪراچي پهتا هئاسين ۽ ٻہ ڪلاڪ ماري پور کان گورنر جنرل هائوس پهچڻ ۾ لڳي ويا.

ڊاڪٽرن سندس معائنو ڪيو ۽ دبيل لفظن ۾ چيو "فضائي سفر

لاءِ سندس حالت گھڻ خراب ھئي جو مٿان ائمبيولنس جو ھيءُ تڪليف وارو واقعو پيش آيو؟!

جلدئي ھو گھري ننڊ سمھي رھيو ۽ ڊاڪٽر ھي چوندي گورنر ھائوس مان ھليا ويا تہ ھو جلدي واپس موٽي ايندا. ھاڻي آءٌ پنھنجي ياءُ سان بنھہ اڪيلي ھيس. منھنجو ياءُ تمام گھري ننڊ سمھيل ھو. منھنجي ذھن ۾ چڻ تہ پسڻ پيا ۽ مون محسوس ڪيو تہ ھي پر سڪون ننڊ، وسامڻ واري شمع جي وٽ جي آخري تيز چمڪ آھي. آءٌ چُپ ھيس ۽ ماٺ ۾ پنھنجي ياءُ سان ڳالھائي رھي ھيس.

”آہ جِن! ڪاش ڊاڪٽر منھنجو سمورو رت ڪڍي توکي ڏيئي ڇڏين تہ جيئن تون جيئرو رھين. ڪاش! خدا منھنجي حياتي جا سمورا سال توکي ڏيئي ڇڏي تہ جيئن تون اسان جي قوم جي رھنمائي ڪندو رھين، تہ آءٌ خدا جي ڪيتري نہ شڪر گذار ٿيان.“

اٽڪل ٻن ڪلاڪن جي بي اٽڪ ننڊ کان پوءِ ھن اکيون کوليون، مون کي ڏٺو، ڪنڌ جي لوڏ ۽ اکين جي اشاري سان مون کي ويجھو اچڻ لاءِ چيائين. آخري ڀيرو ڪوشش ڪري چپن ۾ ئي مون کي چيائين: ”فاطي، خدا حافظ.... لا اِلہ.... الا اللّٰہ.... محمدؐ.... رسول.... اللّٰہ.“ پوءِ سندس مٿو ساڄي پاسي آھستي لڙيو ۽ اکيون بند ٿي ويون.

روئندي، رڙيون ڪندي ۽ پار ڪيندي آءٌ ٻاھر آيس، ”ڊاڪٽر، ڊاڪٽر جلدي ڪريو. منھنجو ياءُ مري رھيو آھي. ڊاڪٽر ڊاڪٽر ڪٿي آھيو.“

ڪجھ منٽن ۾ سمورا ڊاڪٽر گڏ ٿي ويا. ھنن قائد جو معائنو ڪيو، ڪيس انجيڪشن ڏنا. آءٌ اتي پنڊ پھڻ ٿيو ڪم سم بيٺي اھو ڏسي رھي ھئس. ھنن منھنجي ياءُ کي مٿي کان وٺي پيرن تائين اڇي چادر ۾ ڍڪي ڇڏيو. آءٌ ان جو مطلب سمجھي ويس. موت کيس انھيءَ زندگي ڏانھن وٺي ويو ھو جيڪا لافاني ۽ ابدي آھي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪرنل الاهي بخش، ڳورين وکن سان مون وٽ آيو. ساڄو هٿ تمام نرميءَ سان منهنجي ساڄي ڪلهي تي رکيو ۽ هارن وانگيان اوچنگارون ڏيئي روئڻ لڳو. هن جي لڙڪن، لفظن ۽ آواز کان سواءِ ئي مون کي مارينڊڙ خبر ٻڌائي ڇڏي هئي. منهنجون اکيون خشڪ هيون. لڙڪن جا چشما ئي سڪي ويا هئا. رڙيون ڪرڻ گهريم تي، روئڻ چاهيم تي، پر منهنجو آواز، خاموشي جي پاتال ۾ ٻڏي ويو هو. آءٌ پنهنجي وجود کي ڳرين وکن سان گهليندي، قائد جي بسترِ مرگ ڏانهن وڌيس ۽ ڪاٺ جي هڪ بي جان بت وانگيان فرش تي ڍهي پيس.

قائد جي موت جي خبر تمام تيزيءَ سان هر طرف پکڙجي ويئي. گورنر جنرل هائوس جا بلند وبالا لوهي دروازا، جن تي گهڻو ڪري ان لاءِ سخت پهرو هوندو آهي ته ڪو ماڻهو بنا اجازت اندر نه هليو اچي، کولي ڇڏيا ويا. هر طرف کان ماڻهن جو نه کٽندڙ سلسلو شروع ٿي ويو. ڏسندي ڏسندي ماڻهو انهيءَ ڪمري ۾ به اچي ويا جتي قائد پرسڪون ابدي ننڊ ستو پيو هو. هن کي ڏاڍي گهري ننڊ هئي، جنهن مان سجاڳ ٿيڻ ممڪن ڪونه هو. هر طرف روڄ راڙو ۽ پار هئا. آءٌ پنهنجي ماحول کان بي خبر وڃي هئس. وقت به وسري ويو هئم. هن ناقابل تلافي نقصان تي پنهنجي وجود کي به وساري چڪي هئس. مون کي خبر ڪانهي ته آءٌ ڪيتري دير تائين انهيءَ اچي چادر کي گهوريندي رهيس، جيڪا منهنجي ڀاءُ جي جسم کي ڍڪيو پئي هئي.

ها البته مونکي ياد آهي ته هڪ پوڙهي خاتون جنهن کي نه مون پهريون ڪڏهن ڏٺو هو، نه آءٌ ساڻس پهرين واقف هيس، مون کي ڀاڪرڙي پائي تمام هوريان منهنجي ڪن ۾ قرآن پاڪ جي هيءَ آيت پڙهي- اِناَّ لِلّه و اِنا اليهِ راجِعون.

ڪاٺياواڙ کان ڪراچي تائين

اٺويهين صديءَ جي پوئين اڌ شروع ٿيڻ سان ئي هندوستان ۾ برطانوي سامراج جو سج تيزيءَ سان نصف النهار تي پهچي رهيو هو. اولهہ کان اچڻ وارا اهي بيگانا جن واپاري جي حيثيت ۾ رعايتون گهرنديون، ۽ پنهنجي لاءِ دوستي، حمايت ۽ تحفظات جي بيک مڱندي هن نندي ڪنڊ تي پنهنجي زندگيءَ جو آغاز ڪيو هو، سي هاڻي هن ملڪ جا حڪمران بڻجي ويٺا هئا ۽ هنن هڪ اهڙي سلطنت قائم ڪئي هئي جيڪا برطانيہ جي تاج ۾ سيني کان روشن ۽ جڳ مڳ جرڪندڙ هيري جي حيثيت رکندي هئي. برطانوي ڌاڙي جي تسلط سان ئي سڄي هندوستان جي مٿئين سطح تي اهڙي خاموشي ڇانئجي ويئي جنهن مان وڏي طوفان جي اڳواٽ خبر ملندي هجي. ڌارين حڪمرانن جو خيال هو تہ هنن هن ڏيهہ جي ماڻهن کي مهذب بنائڻ جي جيڪا مشن شروع ڪئي آهي، انهيءَ جي ڪري هندوستان جي ڏکويل ماڻهن جي ڪاوڙ ڍري ٿي ويئي آهي ۽ اهو بہ تہ برطانوي بادشاهي جي ماتحت رياستن کي جنگ کان روڪڻ واري قانون Pax Britannica مقامي ماڻهن ۾ مخالفت، بغاوت ۽ سرڪشي کي بہ ماٺو ڪري ڇڏيو آهي. ڌارين حڪمرانن جي خلاف، نفرت ۽ ڌڪار جي جيڪا لهر اندر ئي اندر هلي رهي هئي، اها سندن اکيون ڏسي نہ سگهيون، ايستائين جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

١٨٥٧ع ۾ هڪ چٽنگ، بغاوت جي باھ کي ڀڙڪائي ڀنيٺ ٻٽائي وڌو، جنھن ڏسندي ڏسندي هڪ ڀچرندڙ آڙاھ بڻجي ڏورانھن علاقن کي ٻہ وڪوڙي ورتو ۽ اھو واقعو ڌارين جي تسلط جي خلاف هندوستان جي ٻکھي ۽ صبر آزما جدوجھدِ آزادي جي ڪتاب جو پھريو باب بڻجي ويو. اھو اسان جي تاريخ جو نھايت طوفان خيز دور ھو. اسان جي گھڻن ئي محب وطن ماڻھن، آزاديءَ جي لاءِ ميدان جنگ ۾ پنھنجي جان جو نذرانو پيش ڪيو ۽ اھڙيءَ ريت اُھي ماڻھو اسان جي ملڪ جي راھ آزاديءَ جا شھيد سڏيا ويا. مطلب تہ ھن دور، عملي طور هندوستان جي ماڻھن جي ذھنن تي هڪ ديرپا نقش چٽي ڇڏيو.

تنھن ھوندي بہ هندوستان ۾ ڪيترائي علائقا اھڙا بہ ھئا جتي ڇڪتاڻ واري ھن دور ۾ بہ زندگي پرسڪون انداز ۾ گذرندي رھي. اھي علائقا، انھيءَ سياسي آڙاھ کان الڳ ٿلڳ ھئا جيڪو سندن چئني طرفن کان ڀڙڪي رھيو ھو- بمبئي پريزيڊنسيءَ جي علائقي ڪاٺياواڙ ۾ گونڊل بہ هڪ اھڙي رياست ھئي. گونڊل جا ٺاڪر، برطانوي تاج سان بي پناھ وفاداري جي ڪري پنھنجي رعيت تي پوري دبدبي سان راڄ ڪندا ھئا. ھو پنھنجي رياست تي برطانيہ جي خلاف بغاوت جو پاڇو بہ پوڻ نہ ڏيندا ھئا تہ متان اھو پاڇو، سندن شان ۽ شوڪت کي گرھڻ نہ ٻگائي جيڪو رعيت تي غير متنازعہ حڪمراني جي ڪري کين حاصل ھو. ٺاڪر صاحب جي پاڇي ۾ رياست گونڊل جا ماڻھو انھيءَ سياسي بغاوت کان، جنھن پوري هندوستان کي پنھنجي لپيٽ ۾ آڻي ڇڏيو ھو بي تعلق ۽ بي پرواھ ٿي پنھنجي مخصوص انداز ۾ زندگي گذاري رھيا ھئا.

رياست گونڊل جي معيشت جو بنياد پوک تي ھو. ڪپھ، جوئر، ٻاجھري ۽ ڪڻڪ ھتي جا اھم فصل ھئا. گونڊل جي زرعي پيداوار ۾ مرچ اھڙي پيداوار ھئي جنھن جي ڪري گونڊل کي خاص اھميت ھئي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ اڄ بہ گونڊل جا مرچ تمام مشهور آهن. هن پراڻي زماني جون جيڪي يادگيريون اڄ بہ منهنجي ذهن ۾ محفوظ آهن تن ۾ اها پڻ شامل آهي تہ اسان جي گهر جي ڪاڏن ۾ گونڊل جي ڀين گهرن وانگيان، مرچ تمام گهٽا هوندا هئا. تنهن هوندي بہ جيڪڏهن ڪنهن کي ماني ۾ پنهنجي ذائقي موجب مرچ گهٽ معلوم ٿيندا هئا تہ هو دسترخوان تي رکيل مرچن ڀري پليٽ کڻي پنهنجي مرضي مطابق مرچ پنهنجي پليٽ ۾ وجهي ڇڏيندو هو.

هن رياست جي گاديءَ جو نالو بہ گونڊل هو ۽ اهو ئي رياست جو وڏو شهر بہ هو- ان هوندي بہ رياست جي آبادي جو وڏو حصو ڏورانهن هنڌن پکڙيل ڳوٺن ۾ رهندو هو ۽ ماڻهو تمام پُرسڪون، سادي ۽ مطمئن زندگي گهاريندا هئا. هنن ماڻهن جي دنيا تمام محدود هئي جنهن جو اُفق سندن رياست جي جاگرافيائي حدن تائين پکڙيل هو.

پنيلي هڪ اهڙو ڳوٺ هو جنهن جي آبادي هڪ هزار ماڻهن کان گهٽ هئي. ١٨٥٧ع جي بغاوت جي موقعي تي هن ڳوٺ ۾ برطانوي راڄ جي خلاف هڪ منظم سياسي بغاوت جو ٻج ڇٽيو ويو. هن ننڍي گمنام ڳوٺ ۾ منهنجو ڏاڏو پونجا رهندو هو. هي انهن جو ڀيڙهين کان ڳوٺ هو. هن ڳوٺ ۾ سندس ابا ڏاڏا دفن هئا. منهنجو ڏاڏو پنيلي جي انهن ٿورن ماڻهن مان هڪ هو جيڪو هاري نہ هو. هن وٽ ڪجهہ آڏاڻا هئا جن تي هو دير تائين ڪم ڪندو رهندو هو- چند مزدورن سان ملي هو آڏاڻي تي ڪپڙو اڻندو هو ۽ ان کي وڪڻي ايترو ڪمائيندو هو جو هن ننڍي ڳوٺ ۾ سندس خاندان خوشحال خاندانن ۾ شمار ٿيندو هو.

پونجا جا ٽي پٽ هئا: والجي، ناٿو ۽ جيڻا. جيڻا سڀني ۾ ننڍو هو. هنن پٽن کان سواءِ ڪيس هڪ ڌيءَ هئي جنهن جو نالو مان ٻائي هو. جيڻا پنهنجي ٻنهي وڏن ڀائرن جي ڀيٽ ۾ گهڻو تيز، ذهين ۽ مهم پسند هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هو ١٨٥٧ع جي لڳ ڀڳ پيدا ٿيو هو يعني انهيءَ تاريخي سال پيدا ٿيو هو جڏهن هندوستان ۾ پهرين بغاوت ٿي هئي. جيٺا جي جوان، پرعزم ۽ مهم پسند ذهن جي لاءِ پنيلي جهڙي چپ چاپ ڳوٺ ۾ ڪا ڪشش ڪانه هئي جتي زندگي جي سمورين سرگرمين جو محور يا ته ڳوٺ جي بازار هئي يا وري گهاٽ تي ٿيندڙ ڳالهه ٻولهه هئي. هن جڏهن ٻڌو ته گوندل هڪ وڏو شهر آهي ۽ اتي گهٽي گهما گهمي آهي ۽ وڏي ڪاروبار جا موقعا به آهن ته هن لاءِ پنيلي ۾ رهڻ ڏکيو ٿي پيو. هاڻي هن تي گوندل وڃڻ جو شوق سوار ٿي ويو. خانداني آڏاڻن تي پائرن سان گڏ ڪم ڪرڻ ۾ هن کي هونءَ به ڪو فائدو نظر ڪونه ٿي آيو. هن جي آڏو اهو ننڍو واپار هو. هن جون اکيون ته وڏن شهرن تي ڪتل هيون جتي نون مهمن سر ڪرڻ جو جذبو کيس سڏي رهيو هو.

سندس پيءُ کيس ڪجهه رقم به ڏني پر رقم جي پيٽ ۾ کيس نصيحتون گهٽيون ڪيون- کيس سمجهايو ته ڪنهن به ڪاروبار ۾ پنهنجي رقم سيڙائڻ کان اڳ کيس انهيءَ جو پورو جائزو وٺڻ گهرجي ته سندس لاءِ ڪهڙو ڪاروبار اختيار ڪرڻ وڌ ۾ وڌ فائديمند رهندو.

پهرين ته منهنجو والد هڪ تجزياتي ۽ محتاط ذهن جو مالڪ هو. وري وٽس رقم به گهٽي نه هئي. تنهن ڪري ڪنهن به واپار ۾ هو بي ڌڙڪ پنهنجي رقم لڳائي نه ٿي سگهيو- بهرحال گوندل وڃي کيس اهڙا ڪاروبار ڳولهڻ ۾ گهٽو عرصو نه لڳو جن ۾ هو جلدي جلدي خريد وفروخت ڪري سگهي. قدرت کيس هڪ واپاريءَ جو سياڻ ڏنو هو. مٿان هو محنت ڪرڻ جو قائل هو- پنهنجي واپاري سياڻ، ڏاهپ ۽ محنت جي ڪري هن جلدئي چڱو موچارو نفعو ڪمائي ورتو ۽ سندس موڙيءَ ۾ به چڱو واڌارو اچي ويو هو. ڪجهه مهينن کان پوءِ هو گوندل کان پنيلي واپس آيو ته سندس پيءُ هي ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو ته سندس پٽ هڪ وڏي شهر ۾ ڪافي ڪاميابي حاصل ڪئي آهي. منهنجو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏاڏو چاڪاڻ تہ زندگي جي پراڻين روايتن ۽ آدرشن جو قائل هو تنهن ڪري هن کي اهو ٻڌ پ بہ هو تہ گونڊل جون رنگينيون ڪٿي سندس نوجوان پٽ کي پنهنجي داءَ ۾ نہ ڦاسائي وٺن ۽ سندس پٽ جو ڌيان هن نفعي واري ڪاروبار کان هٽي نہ وڃي جيڪو هن ٿوري وقت ۾ ڄمائي ورتو هو- وڏي ڳالهہ تہ هاڻ هو گهٽو پيرسن ۽ هيٺو بہ ٿي چڪو هو- هن جي ٻين ٻن پٽن ۽ ڌيءُ جي شادي ٿي چڪي هئي، هاڻي سندس هڪڙي ذميداري اها وڃي رهي هئي تہ هو پنهنجي سيني کان ننڍي پٽ جي شادي پنهنجي اسماعيلي برادري جي ڪنهن چڱي خاندان جي ڪنهن سُٺي ڇوڪريءَ سان ڪرائي.

تنهن ڪري، هن پنهنجي سيني کان ننڍي پُٽ جي لاءِ مناسب رشتي جي ڳولا شروع ڪري ڏني. هن گهريو ٿي تہ انهيءَ کان اڳ جو سندس پُٽ پنيلي کي ڇڏي گونڊل ۾ هميشہ لاءِ آباد ٿي نئين زندگي شروع ڪري، سندس شادي ڪري ڇڏجي. ڇوڪريءَ جي ڳولا ۾ هو پنيليءَ کان ٻاهر بہ ويو ۽ پنيلي کان ڏهہ ميل پري هڪ ڳوٺ ڌڦا پهتو جتي هڪ باعزت گهراڻي جي ڇوڪري مٺي ٻائي جي باري ۾ هن فيصلو ڪيو تہ اها سندس ننڍي پٽ جي بهترين شريڪِ حيات ثابت ٿيندي. سڱ ڪرائڻ واري هڪ ماڻهوءَ جي ذريعي انهيءَ ڇوڪريءَ جي مائٽن کان سڱ گهريو ويو- هو راضي ٿي ويا ۽ اهڙيءَ طرح منهنجي پيءُ ۽ منهنجي ماءُ مٺي ٻائيءَ جي شادي ١٨٧۴ع جي لڳ ڀڳ ڌڦا ۾ ٿي.

منهنجي پيءُ جو ڪاروبار وڌندو رهيو. سندس مستقبل ڏاڍو محفوظ هو پر ڪيس اڃا زياده سخت محنت ۽ ان کان بہ وڏيڪ ڪاروبار ڪرڻ جي خواهش هئي جيڪا سندس دل کي بيچين ڪري رهي هئي. هو انهيءَ ڳالهہ جو قائل هو تہ زندگيءَ ۾ جيڪا بہ راهہ اختيار ڪجي انهيءَ ۾ اڳتي ۽ اڃا اڳيرو ٿيڻ جي لاءِ پوري سگهہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لڳائي وڃي. هو سُستي ۽ ڪاهليءَ کي رستي ۾ رڪاوٽ سمجهندو هو. هن جو خيال هو تہ زندگيءَ ۾ ڪاميابي جي لاءِ مقصد ۽ نصب العين سان گهاٽي دلچسپي ۽ ان کي حاصل ڪرڻ لاءِ لاڳيتي ۽ صبر آزما جدوجهد ڪرڻ ضروري آهي. سندس خوابن ۽ خواهشن پوري ٿيڻ لاءِ هاٽي گوندل بہ ڪيس هڪ تمام ننڍو شهر نظر اچي رهيو هو.

هن بمبئي جهڙي وڏي شهر جون ڳالهيون بہ ٻڌيون هيون، جيڪو تمام گهڻو سکيو ستابو شهر هو ۽ جتي وڏن واپاري خاندانن بي پناهہ دولت ڪمائي هئي. هن بمبئي جي پيٽ ۾ ڪجهہ ننڍي شهر ڪراچيءَ جي باري ۾ بہ همتائيندڙ خبرون ٻڌيون هيون، جيڪو گذريل ٿورن سالن ۾ هڪ اهم بندر جي حيثيت ۾ ابريو هو ۽ هاٽي هڪ ترقي ڪندڙ تجارتي شهر بنجي چڪو هو. تنهنڪري ڪيترن ڏينهن تائين هو هن ڳالهہ تي سوچ ويچار ڪندو رهيو تہ ڪيس گوندل کي هميشہ لاءِ ڇڏي بمبئي لڏي وڃڻ گهرجي يا ڪراچي. جيتوڻيڪ، بمبئيءَ ۾ واپار جي گهڻن موقعن هئڻ جي ڪري سندس ذهن ڪيس اُتي وڃڻ لاءِ هرڪائيندو رهيو پر قدرت هن لاءِ ڪجهہ ٻيو ئي فيصلو ڪيو هو ۽ انهيءَ فيصلي جي نتيجي ۾ منهنجا ماءُ پيءُ ڪاٺياواڙ مان لڏي ڪراچي آيا.

هن ڪراچيءَ جيڏو وڏو شهر پهرين ڪڏهن بہ نہ ڏٺو هو. جيتوڻيڪ انهيءَ وقت هي شهر جنهن شيءِ تي ناز ڪري پئي سگهيو سو صرف ڪڏو هو جتي سڙهن وارين ٻيڙين سان روزانو مڇيون ماري آنديون وينديون هيون ۽ انهن مڇين کي ڪڏي ۾ کليئي آسمان هيٺ اُس ۾ سڪايو ويندو هو ۽ ساموندي ڪناري تي نهيل گدامن ۾ محفوظ ڪيو ويندو هو. ڪڏي کان پوءِ ڪارادر هو. جيئن نالي مان ظاهر آهي، ننڍن وڏن گهرن تي مشتمل هيءَ هڪ ننڍي بستي هئي جتي عربي سمنڊ جو لوڻاٺيل پاڻي رستن، گهٽين ۽ پيچرن تي لهرين هٽندو هو- ميٺادر اهو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

علائقو هو جتي لياري ندي ۽ مليرندي جو منو پاٽي گوڏي تائين ڪڏ ڪوتي حاصل ڪيو ويندو هو. صدر جي علائقي ۾ برطانيه جي فوجي دستن جي ڇانوڻي ۽ بئرڪون هيون. منهنجي پيءُ ٻن ڪمرن وارو هڪ ننڍو فليٽ کارادر ۾ نيو نهام روڊ تي ورتو- هيءُ علائقو شهر جي تجارتي دل سمجهيو ويندو هو. هتي ڪئين واپاري گهراڻا رهندا هئا ۽ منجهن ڪجهه خاندان گجرات ۽ ڪاٺياواڙ مان آيا هئا.

جنهن عمارت ۾ اسان جو فليٽ هو سا پٿر جي ٺهيل هئي. ان جي اوساريءَ ۾ چيڙولي ڪتب آيل هئي جڏهن ته ان جي ڇت ۽ فرش ۾ ڪاٺ جا تختا لڳل هئا. اسان جو فليٽ پهرين ماڙ تي هو. ان ۾ چڱي موچاري گنجائش واري هڪ لوهي بالڪني، فٽ پاٿ طرف نڪتل ڇڄهري تي ٺهيل هئي- هيءَ بالڪني ڏاڍي هوادار ۽ ٿڌي جاءِ هئي، تنهن ڪري هتي ڏينهن ۾ تمام مزي سان ويهي سگهبو هو، جڏهن ته رات جو هن بالڪني ۾ هڪ کٽ وجهي سمهي به سگهبو هو. هن بالڪني ۽ ڪمرن جو منهن اولهه طرف هو- ڪراچيءَ ۾ گهرن جو اولهه طرف منهن هئڻ ڏاڍو سٺو سمجهيو ويندو آهي، ڇاڪاڻ ته انهيءَ سان سڄو سال سامونڊي هوا جا تازا ۽ ٿڌا، فرحت ڏيندڙ جهوٽا ايندا رهن ٿا.

پهرين پهرين ته نوجوان جيٺا ڪي هتي ڪو اهڙو ڪاروبار ڳولڻ ۾ ڏاڍي ڏکيائي ٿي جنهن ۾ هو پوري اطمينان سان پنهنجي سموري پونجي نفعي واري نموني لڳائي سگهي، پر پوءِ هڪ ٻئي پٺيان لاڳيتو مختلف ڌنڌن ۾ هٿ وجهي قسمت آزمايائين ۽ آهستي آهستي پنهنجي ڪاروبار ۽ موڙي ٻنهي کي وڌائيندو رهيو. قدرت سندس هٿ ۾ معجزي جهڙي ڪيميا گري رکي هئي، مٽيءَ کي هٿ لڳائيندو هو، سون ٿي پوندو هو- جيڪو واپار ڪندو هو، ان ۾ فائدو ٿيندو هوس- تنهن وقت ڪراچيءَ ۾ ڪجهه برطانوي ڪوٺيون به واپار ۾ مصروف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

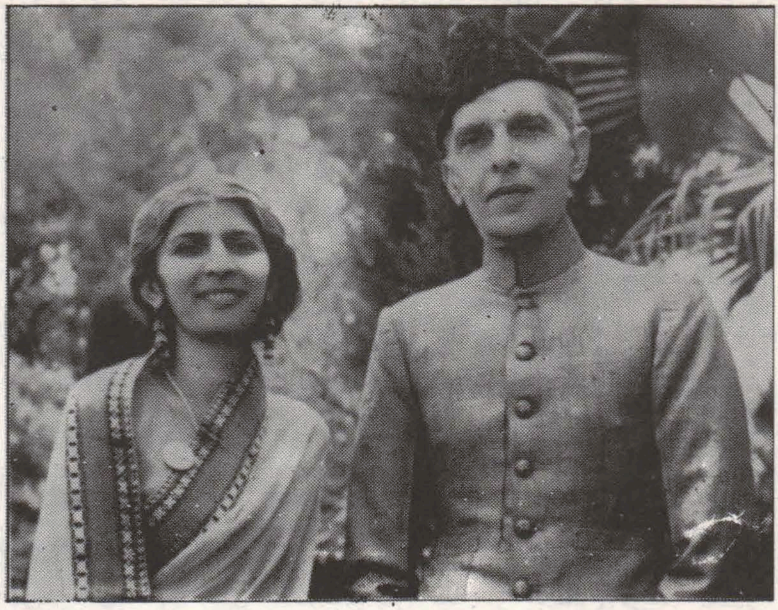

قائداعظم ۽ سندس ڀيڻ محترمہ فاطمہ جناح، سَرهي انداز ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۳۵ رسيل روڊ، لنڊن، جتي جناح، پنهنجي شاگردي واري زماني ۾ ترسيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

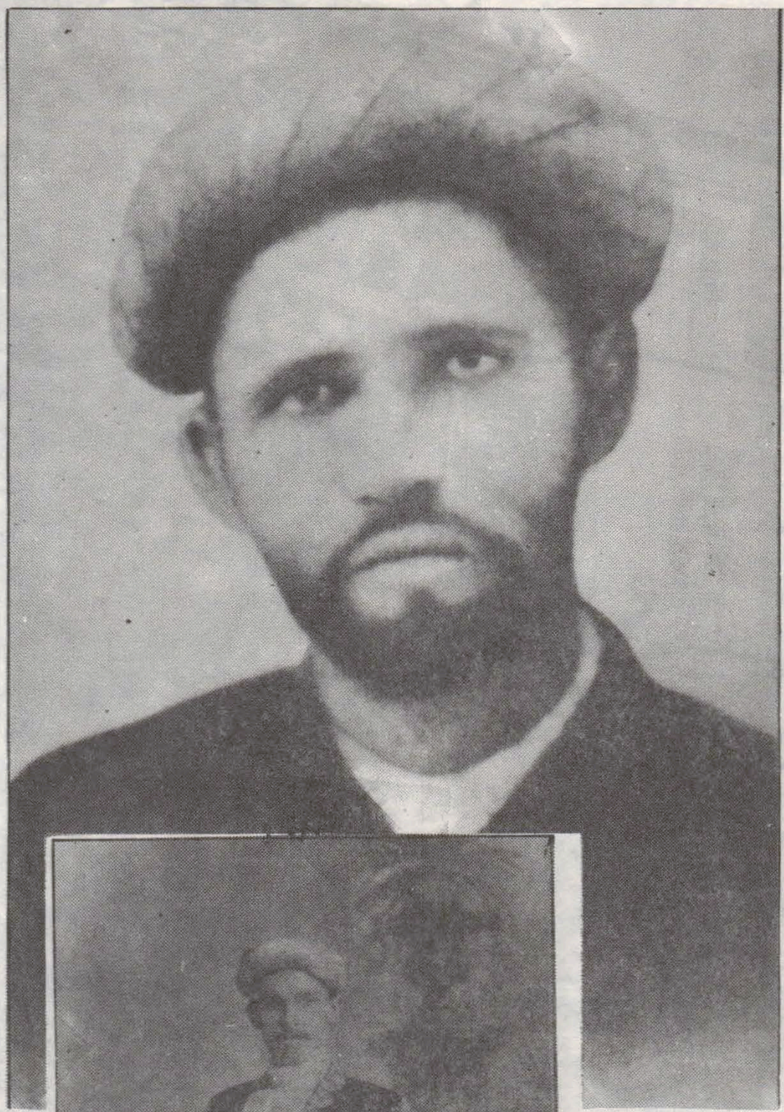

پيءُ ۽ پٽ روايتي لباس ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

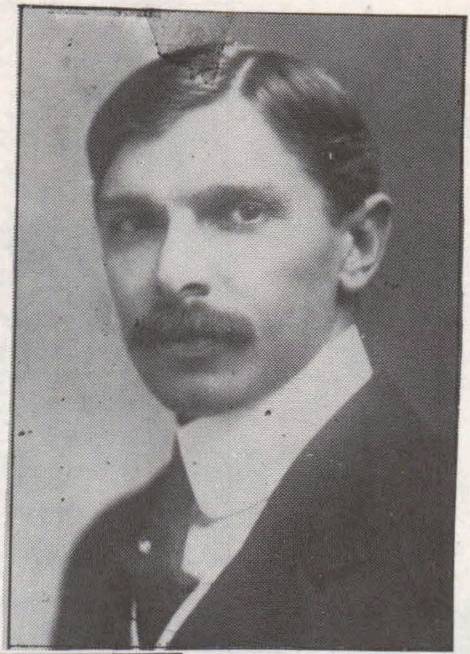

جناح جون ٻہ تصويرن جڏهن هو پنهنڄي عمر جي چوٽين ڏهاڪي ۾ هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

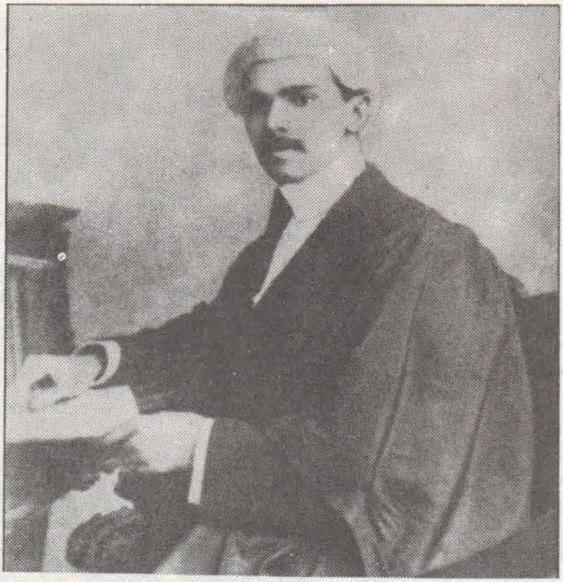

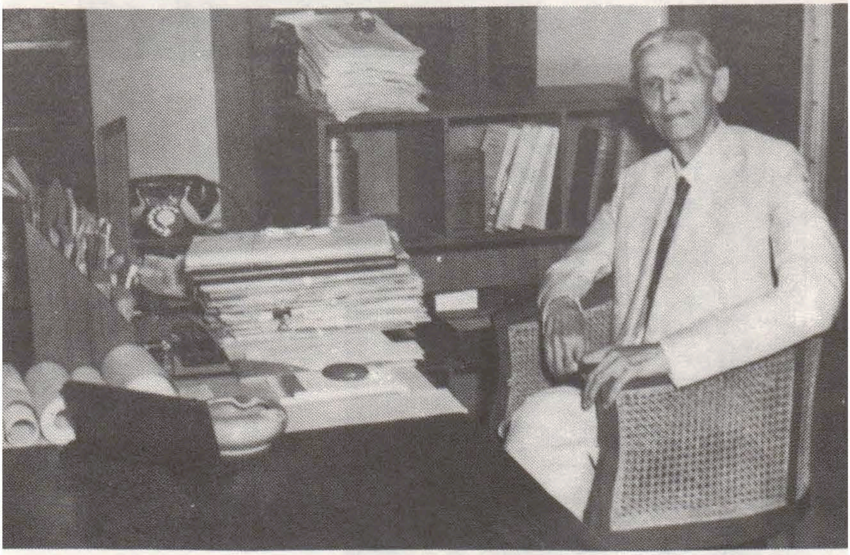

محمد علي جناح

جڏهن ميجسٽريٽ هو

هيٺ: ١٩٤٠ع جي ڍاڪي ۾

پنهنجي لائبريري ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

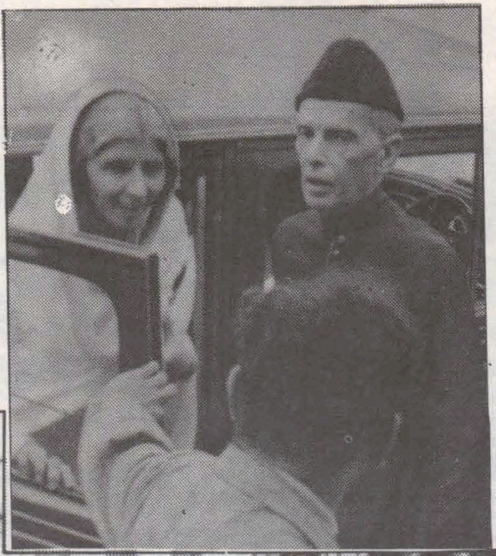

ساڄي: مسلم ليگ جي ١٩٤١ع واري

اجلاس جي صدارت ڪرڻ لاءِ جناح آباد (مدراس) پهچڻ تي

هيٺ: ١٩٤٢ع ۾ الہ آباد پهچڻ تي

جلوس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۱۹۴۳ع ۾ ڪراچي پهچڻ تي هڪ جلوس

۳ جون- ۱۹۴۷ع تي ورهاڱي جي منظوري ڏيندي آل انڊيا ريڊيو، دهلي تان نشري تقرير

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

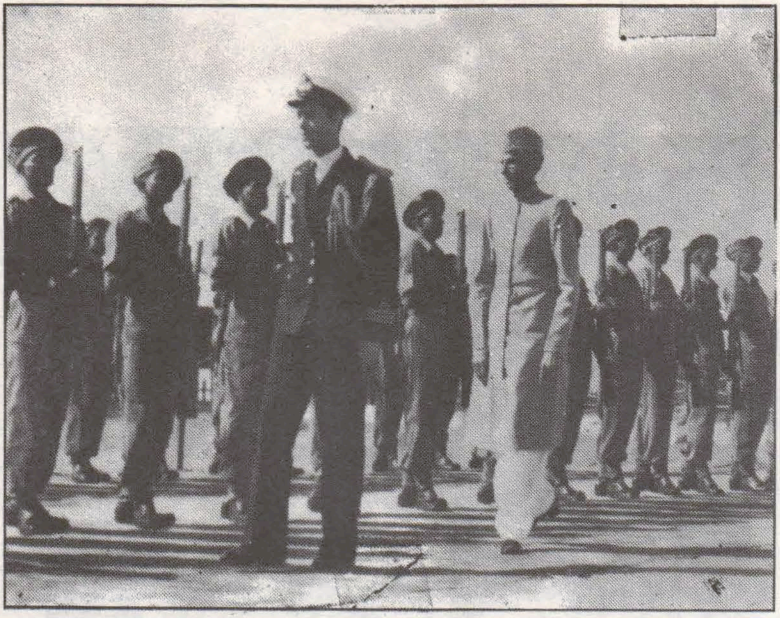

١١- آگسٽ ١٩٤٧ع تي مائونٽبيٽن سان گڏ گارڊ آف آنر جو معائنو ڪري رهيو آهي
مائونٽبيٽن سان گڏ، پاڪستان جي دستور ساز اسيمبلي جي ڏاڪڻ تي.

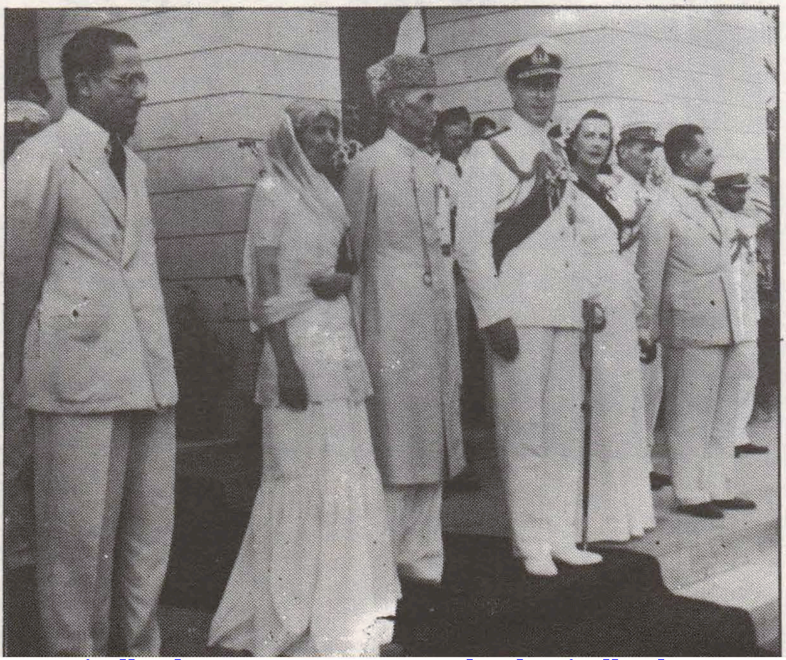

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

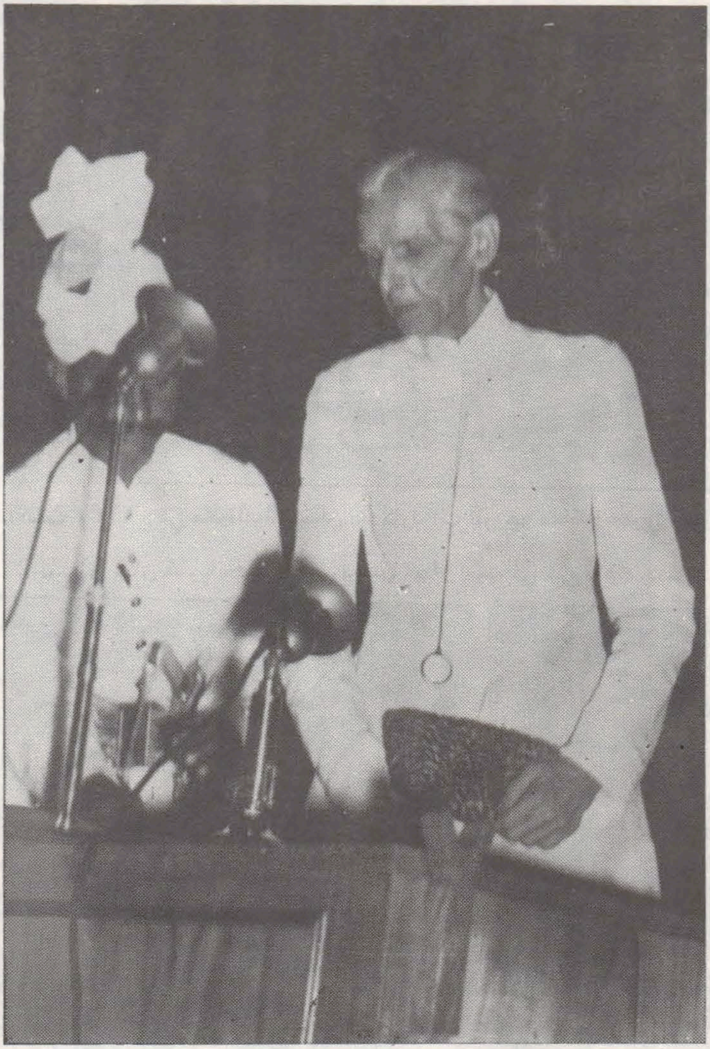

١١- آگسٽ ١٩٤٧ع تي دستور ساز اسيمبلي ۾ صدارتي خطبو ڏيڻ کان اڳ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

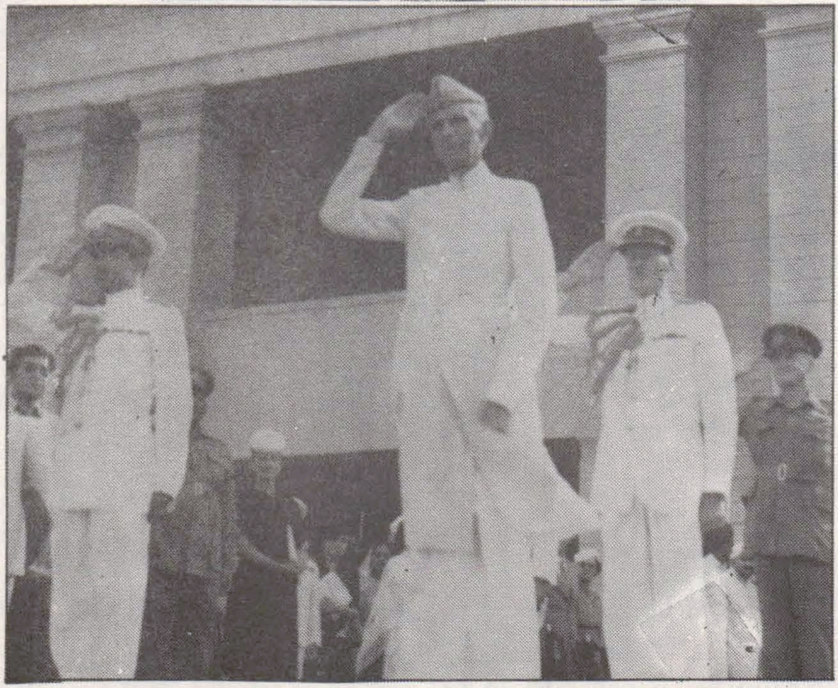

ڪاهي: گورنر جنرل جي حيثيت ۾ حلف کڻندي

هيٺ: ١٥- آگسٽ، ١٩٤٧ع تي سلامي وٺندي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

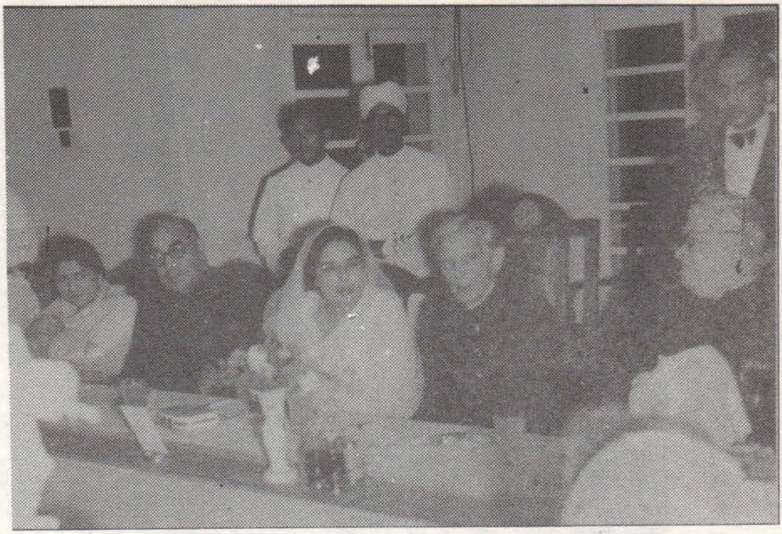

٩- آگسٽ ١٩٤٧ع تي غلام حسين هدايت الله جي عشائيه ۾

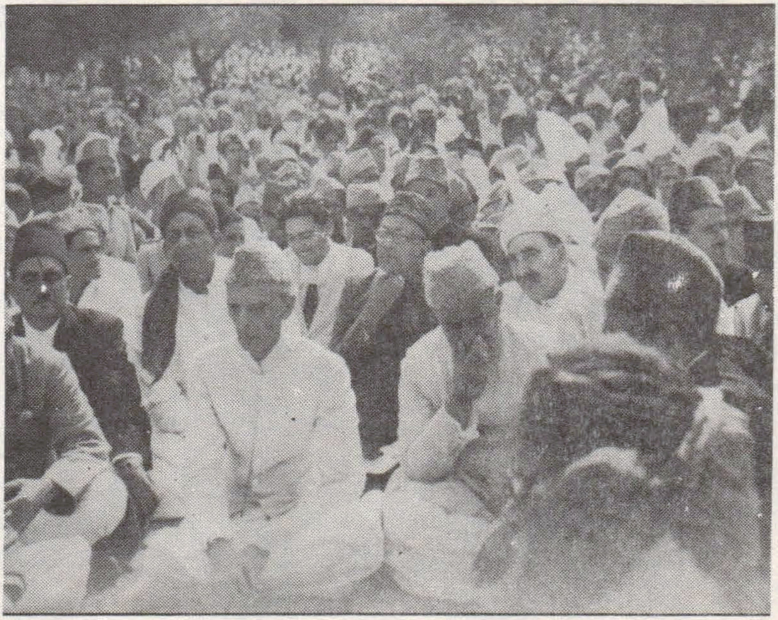

١٨- آگسٽ ١٩٤٧ع تي عيدالفطر جي ڏينهن عيدگاهه (بندر روڊ، ڪراچي) ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اپريل ١٩٤٨ع ۾ پشاور ۾ استقبال

٢٦- مارچ ١٩٤٨ع تي قائداعظم ريليف فنڊ جي لاءِ چٽگانگ جي عوام طرفان ٢ لک ٢٥ هزار رپين جي ٿيلهي قبول ڪري رهيو آهي

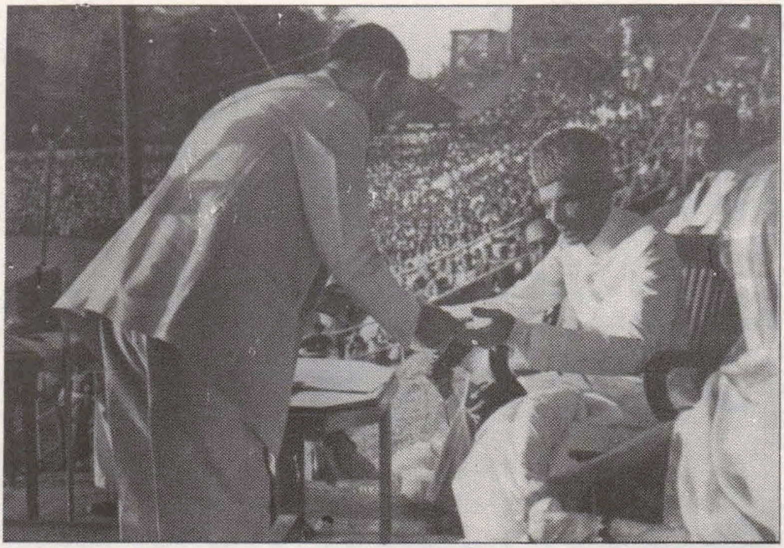

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

زيارت ريزيڊنسي جتي
فاطمہ جناح قائداعظم
جي ڏينهن رات تيمارداري ڪئي

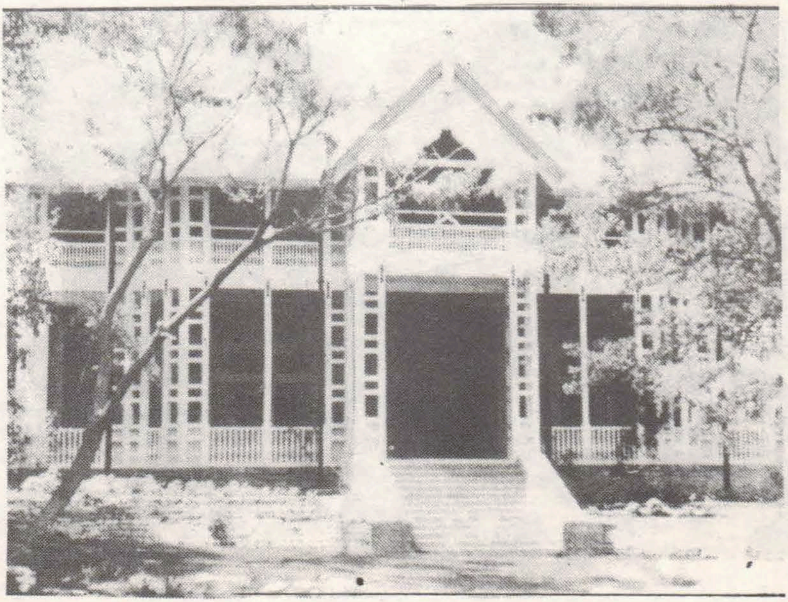

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

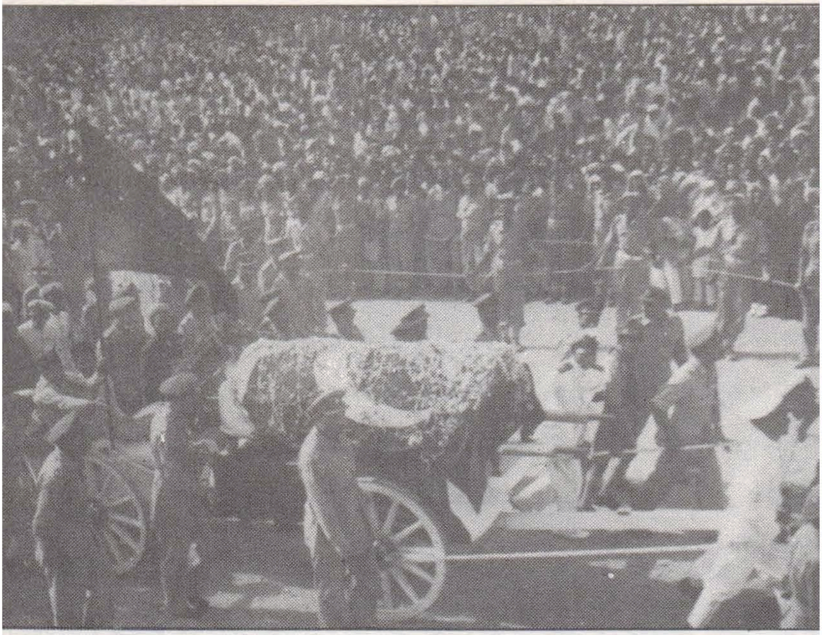

آخري سفر

قائد اعظم جو جنازو تدفين کان اڳ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هيون، جيڪي ڪراچي ۽ اندرون ملڪ جون شيون يورپ ۽ ڏور اوير جي ملڪن ڏانهن موڪليندڙيون هيون ۽ برطانيہ مان عام ڪاپي جون شيون گهرائينديون هيون. گراهمس ٽريڊنگ ڪمپني بہ هڪ اهڙي ڪوٺي هئي جنهن جو شمار ڪراچيءَ جي معروف ۽ وڏن درآمدي ۽ برآمدي ادارن ۾ ٿيندو هو. منهنجي پيءُ جيتوڻيڪ ڪنهن اسڪول مان باقاعده انگريزي زبان جي تعليم ڪين پرائي هئي پر پنهنجي ذهانت ۽ خدائي ذات طور مليل عقل جي آڌار تي انگريزي زبان جي چڱي موچاري شد بد پيدا ڪري ورتي هئائين ۽ اها ڳالهہ انهيءَ دور ۾ ڪاميابي جي ضمانت سمجهي ويندي هئي ڇاڪاڻ تہ انهيءَ وقت ڪراچيءَ جا ٿورا ئي واپاري هئا جيڪي انگريزي ٻولي ۾ پنهنجو مقصد ۽ اندر جو حال اوري سگهندا هئا- تي سگهي ٿو تہ انگريزي ٻوليءَ جي ڄاڻ ڪري ئي هو گراهمس ٽريڊنگ ڪمپني جي گهڻو ويجهو اچي ويو هجي ۽ اها ئي ڳالهہ سندس ڪاروبار ۾ تيزيءَ سان ترقي جو ذريعو بڻي هجي.

گهڻن ئي سالن کان پوءِ جڏهن اسان جو خاندان ٿوري عرصي لاءِ رتناگري ۾ رهيو تہ منهنجو پيءُ مون کي ۽ منهنجن ڀن ڀينرن کي رات جي وقت پاڻ وٽ ويهاري انگريزي لکڻ ۽ پڙهڻ سيکاريندو هو- هو نظم وضبط ۽ سليقي جو قائل هو. تنهن ڪري جڏهن اسان ڪائنس پڙهندا هئاسين تڏهن اسان کي ساڳئي اهتمام ۽ انهماڪ کان ڪم وٺڻو پوندو هو. ڄڻ تہ اسان ڪنهن اسڪول جي ڪلاس ۾ ويٺا هجون. ٻالڪپڻي جي هن ڄمار ۾ اسان کي پنهنجو پيءُ تمام وڏو ۽ اهم ماڻهو معلوم ٿيندو هو ڇاڪاڻ تہ هو بنا ھٻڪ انگريزي ڳالهائيندو هو- اسان کي سندس صلاحيت تي تمام گهڻي ريس ايندي هئي ۽ اسان جي دل چاهيندي هئي تہ اسان بہ ائين ئي فرفر انگريزي ڳالهائي سگهون- اسان جي انهيءَ خواهش جو اظهار تڏهن ٿيندو هو، جڏهن

اسان ٽيئي ٻيڙون راند روند ڪندي پنهنجي پيءُ جي انگريزي ڳالهائڻ جو نقل ڪندي ڳٽ پٽ ڪنديون هيوسين. اسان مان هڪ ٻيڻ ٻيءُ کي مخاطب ٿيندي چوندي هئي:

”اِش پش، اِش پش“

ٻي جواب ڏيندي هئي: ”اِش پش، اِش پش، نو.“

اسان هيءَ راند تمام سنجيدگيءَ سان کيڏندا هئاسين ۽ دل ئي دل ۾ ائين محسوس ڪندا هئاسين ته جيتوڻيڪ اسان اجا تائين هن زبان تي عبور ته حاصل نه ڪري سگهيا هئاسون پر هن زبان سکڻ جي ڏاڪي تي ضرور پهچي چڪا آهيون.

گهڻا ماڻهو انهن ڏينهن ۾ قنڌار کان واپار سانگي ڪراچي آيا ۽ انهن سان به منهنجي پيءُ جا گهاٽا واپاري ناتا هئا. ورهين تائين هنن ماڻهن سان لاڳيتي لڙه وچڙ هئڻ جي ڪري هو فارسي ٻولي ڳالهائڻ به سکي ويو هو ۽ مون کيس تمام لس فارسي ڳالهائيندو ڏٺو هو. جيئن ته اسان جو تعلق ڪاٺياواڙ سان هو تنهن ڪري اسان جي گهر ۾ گجراتي ٻولي ڳالهائي ويندي هئي. پر ڪراچيءَ ۾ آباد ٿيڻ کان پوءِ اسان جي خاندان وارا ڪڇي ۽ سنڌي زبان به لس ڳالهائڻ لڳا هئا.

گراهمس ٽريڊنگ ڪمپنيءَ سان واپاري ناتا ٿيڻ سان گڏ منهنجي پيءُ ٻين شين سان گڏ مڇيءَ جي لِوَ ”ايزن گلاس“ (Isinglass) ۽ ٻٻر جي کوڙر (Gumarabica) جو واپار به شروع ڪري ڏنو هو. هاڻي گهڻن ئي ملڪن خاص ڪري انگلستان ۽ هانگ ڪانگ سان سندس واپاري ناتا قائم ٿي چڪا هئا- هنن ملڪن سان جيئن ته لکپڙه انگريزي ۾ ڪرڻي پوندي هئي تنهن ڪري منهنجي پيءُ انگريزي لکڻ ۽ پڙهڻ به سکي ورتو هو.

تن ڏينهين، ڪارادر جا ڪجھ واپاري ٻنڌڪارن جي حيثيت سان به ڪم ڪندا هئا- سنڌ، بلوچستان ۽ پنجاب جي علائقن جو واپار

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪراچيءَ جي بندرگاهه سان ٽيندو هو، ۽ انهيءَ وقت، چاڪاڻ تہ بئنڪاري جون سهولتون ڪين هيون، تنهن ڪري پيسن جي ڏيتي ليتي انهن واپارين جي ڪوٺين جي معرفت ئي ٿيندي هئي. گهٽيئي خاندان، پنهنجي بچايل رقم بہ پروسي جي آڌار تي انهن ئي واپارين وٽ ڏراوت طور رکندا هئا ۽ سندن آفيسن کي ائين ئي ڪتب آڻيندا هئا جيئن اڄڪلهہ اسان بئنڪن کي استعمال ڪريون ٿا. هيءَ ڏار ڳالهہ آهي تہ اهي سمورا لوازمات جيڪي اڄ جي بئنڪاري جو حصو آهن، سي تنهن وقت موجود نہ هئا، تڏهن بہ اهي واپاري تمام ايماندار هئا. سندن وات مان نڪتل لفظ ڪنهن بانڊ يا هنڊيءَ وانگر کرو هوندو هو- منهنجي پيءُ جي فرم (ڪوٺي) جيٺا پونجا اينڊ ڪمپني پڻ اهڙي ئي ڪاروباري اداري جي حيثيت حاصل ڪئي هئي جيڪا وڏي پيماني تي نفعي بخش واپار ۾ رڌل هئي ۽ جنهن جي واپارين سان ڳڏوگڏ عام ماڻهن وٽ پڻ ساک هئي.

تن ڏينهن، منهنجي ماءُ اميد سان هئي. منهنجي پيءُ جو سمورو ڌيان پنهنجي جوان جماڻ زال ڏانهن هو ۽ هو سندس سارسنڀال ۾ رڌل هو. هئي زال مڙس پنهنجي اچڻ واري خوشيءَ ڀري موقعي جي خيال ۾ ئي مگهن هئا. تن ڏينهنِ ڪراچيءَ ۾ ڪو سٺو ويم گهر ڪونہ هو. اڱرين تي ڳڻڻ جيتريون سٺيون دايون هيون جن پنهنجي محنت ۽ لڳن سان هن ڪم ۾ وڏو ناماچار حاصل ڪيو هو. تنهن ڪري، هر هندو سندن گُهر بہ ڏاڍي هئي. ويم کان اڳ ۽ ان کان پوءِ علاج ۽ سارسنڀال جو چاڪاڻ تہ ڪو تصور ڪونہ هو، انهيءَ ڪري دائيءَ کي فقط ويم جي وقت ئي گهر سڏائبو هو. ڪارادر ۾ هڪ دائي رهندي هئي جنهن کي ڪراچيءَ ۾ بهترين مدوائيف سمجهيو ويندو هو- امڙ اڳ ۾ ئي سائنس معاملو طئي ڪري ڇڏيو هو. هن ئي ماهر خاتون، جنهن روزمره زندگي جي ڪاليج مان تربيت حاصل ڪئي هئي،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

منهنجي ماءُ کي پهريون ٻار ڄڻايو- جنهن ڏينهن هيءُ ٻار هن دنيا ۾ آيو، اڄڪر جو ڏينهن هو. تاريخ ٢٥ ڊسمبر ۽ سال ١٨٧٦ع هو.

نئون ڄاول ٻڪڙو تمام سيپڪو ۽ ڪمزور هو- هن جا هٿ ٻڳها، منهن ٻگهيرڙو ۽ پيشاني اڳيان اڀريل هيس. منهنجا ماءُ پيءُ هن ٻار جي صحت لاءِ ڏاڍا پريشان ٿي ويا. ڇاڪاڻ تہ هن ٻار جو وزن بہ معمول کان گهٽو گهٽ هو. تنهن ڪري هنن ڊاڪٽرن کان ٻار جو معائنو ڪرايو. ڊاڪٽرن ٻڌايو تہ جيتوڻيڪ ٻار ڏسڻ ۾ ڪمزور آهي پر جسماني ۽ طبعي طور هن ۾ ڪا خرابي ۽ نقص ڪونہ هو. تنهن ڪري هن جي صحت جي باري ۾ ڪنهن ڳڻتي جي ضرورت نہ هئي. پر ماءُ جي مامتا کي ڀلا ڊاڪٽرن جي تسلي سان ڪٿي ٿو سک اچي؟

هاڻي ٻار جي نالي رکڻ جو وارو آيو ڪاٺياواڙ ۾ رهڻ جي ڪري اسان جي خاندان ۾ مردن جا نالا گهڻي ڀاڱي هندواڻا هوندا هئا. ليڪن سنڌ هڪ مسلم صوبو هو (١) ۽ منهنجي ماءُ پيءُ جي پاڙيسرين جي ٻارن جا نالا اسلامي طرز جا هئا. تنهن ڪري ٻنهي زال مڙس انهيءَ ڳالھ تي اتفاق ڪيو تہ سندن پهرين پٽ جو نالو "محمد علي" سياڻو نالو ٿيندو. تنهن ڪري مٿس اهو نالو رکيو ويو.

منهنجي امڙ، محمدعلي سان ڏاڍو پيار ڪندي هئي ۽ انهيءَ حقيقت جي باوجود تہ کيس ڇهہ ٻيا ٻار بہ ٿيا، پر محمدعلي، سڀني ڄمار سندس لاڏلو ۽ اکين جو نور رهيو- سندس ٻيا ٻار رحمت، مريم، احمد علي، شيرين، فاطمہ ۽ بنده علي هئا، يعني ٽي پٽ ۽ چار نياڻيون.

جيتوڻيڪ منهنجي پيءُ جي ڪلهن تي ڏينهون ڏينهن وڌندڙ واپار جي ٻار جون بي پناھ ذميداريون هيون، تڏهن بہ منهنجي ماءُ پنهنجي مڙس کي هن ڳالھ لاءِ زور ڀريو تہ محمدعلي کي عقيقي لاءِ حسن پير جي درگاھ تي وٺي وڃجي- هيءَ درگاھ پنيلي کان ڏھ ميل پري هڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڳوٺ ڳنوڊ ۾ هئي. منهنجي ماءُ ننڍي هوندي کان ئي هن پير صاحب جي ڪرامتن جون بي شمار ڳالهيون سنڌس معتقدن کان ٻڌيون هيون. منهنجي نانيءَ جي انترڳيان منهنجي ماءُ کي يقين ڏياريو ته عظيم مستقبل محمدعلي جي مقدر ۾ لکيل آهي ۽ انهيءَ ڪري منهنجي ماءُ محمدعليءَ کي درگاهه پيرحسن تي وٺي وڃڻ چاهيو ٿي ته جيئن اتي ئي محمدعلي جو عقيقو ٿئي، روايت موجب سنڌس جهنڊ به اتي لهرائجي ۽ امڙ پنهنجي آس اميد پوري ٿيڻ خاطر، پير صاحب کان دعا گهري- پهريائين ته منهنجي پيءُ اهو چئي انڪار ڪيو ته انهيءَ ڪم لاءِ هو پنهنجي ڪاروبار کي ڇڏي ڪراچيءَ کان هڪ مهيني جي لاءِ غير حاضر نه ٿو رهي سگهي. هو پنهنجي انهيءَ نهڪار تي ڄميو رهيو پر سنڌس نوجوان گهر واري ڪيس ايترو منٿ ميڙ ڪئي جو نيٺ بابو ضد ڇڏي پير حسن جي درگاهه تي وڃڻ لاءِ تيار ٿي ويو ۽ ائين منهنجا ماءُ پيءُ ڪجهه مهينن جو ٻار کڻي ڪراچيءَ کان روانا ٿيڻ لاءِ تيار ٿيا ۽ هڪ سڙهه واري ٻيڙي ۾ جايون حاصل ڪيون جيڪو کين ڪراچيءَ کان ڪاٺياواڙ جي ساحلي بندر ويرا وال تائين کڻي ٿي ويو. رستي ۾ کين مينهن ۽ تيز سامونڊي هوائن جو پڻ مقابلو ڪرڻو هو.

هيءُ سڙهه وارو ٻيڙو پراڻو هو ۽ مسافر به گهڻا هئا. سفر دوران اهو طوفان ۾ ڦاسي پيو ۽ وچ سمنڊ ۾ ڪاٺ جي هڪ تختي وانگيان هيڏانهن هوڏانهن ڦرڻ لڳو- ٻيڙي ۾ سوار هر شخص جا اوسان خطا هئا. هرڪو گهبرايل ۽ موت کي پنهنجي اڳيان نچندو ڏسي رهيو هو. لڳو ٿي ته ٻيڙو اجهو ڪي اجهو ٻڏو- منهنجو پيءُ آسمان ڏانهن نهاريندي، اهو سوچي رهيو هو ته ڪڏهن ٿو اهو طوفان ختم ٿئي ۽ ٻيڙو وري سڪون سان پنهنجو سفر جاري رکي. پر منهنجي ماءُ پنهنجي لاڏلي کي ڇاتيءَ سان ڇهتايو، پنهنجي پٽ محمدعلي سميت سمورن مسافرن جي سلامتيءَ لاءِ ٻاڏائي دعائون گهري رهي هئي- نيٺ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خدا خدا ڪري، هي ساموونڊي طوفان ختم ٿيو- ويرن جي اٿل بدران هاٿي سمنڊ جي متاڇري تي عجيب و غريب سڪون ڇانيل هو. ٻيڙو هڪ ڀيرو وري ڏيرج سان پنهنجي منزل ڏانهن وڌڻ لڳو- ڪجهه ڏينهن کان پوءِ منهنجي ماءُ، بابي کي ٻڌايو ته ان خوفناڪ ۽ مايوسي وارين گهڙين ۾ هن باس باسي هئي ته جيڪڏهن خطري مان صحيح سلامت پار پيا ته گنوڊ ۾ طئي ٿيل پروگرام کان هڪ ڏينهن وڌيڪ ترسندا ۽ هوءَ درگاهه پير حسن تي الله تعاليٰ جي بارگاهه ۾ سندس رحم ۽ ڪرم جي موٽ ۾ شڪر گذاري طور عبادت ڪنديً.

جڏهن ويراوال جي بندرگاهه تي ٻيڙو لنگرانداز ٿيو ۽ هُن ڌرتيءَ تي پير رکيو ته اتان کان ٿورن ميلن جي پنڌ تي گنوڊ وڃڻ لاءِ هُن هڪ بيل گاڏي ڀاڙي تي ڪئي- اهڙيءَ ريت هندي وڏي سمنڊ ۾ طوفاني سفر ۽ پوءِ بيل گاڏيءَ جا ڌوڏا ڪائيندي منجهو ڪير پياڪ ياءُ، پنهنجي ماءُ جي هنج ۾ سک ۽ آرام سان منزل مقصود تي پهتو. هڪ سڄو ڏينهن، درگاه پير حسن تي تمام گهڻن مائٽن جي موجودگيءَ ۾ هو ماءُ جي هنج ۾ ليٽيو رهيو- هاءُ جي باس پوري ٿيڻ لاءِ سندس جهنڊ لهڻ واري هئي.

حسن پير جي زندگيءَ جي باري ۾ حقائق ۽ خوش اعتقادي جي سهاري گهڙيل جڙتو داستان ايترا آهن جو حقيقت کي افساني کان ڌار ڪرڻ ممڪن ڪونهي- بهرحال اهو طئي آهي ته هو اسماعيلي مبلغ جي حيثيت سان بلوچستان جي رستي ايران کان هتي آيو هو. هن سفر جي وچ ۾ هو ٿورا ڏينهن ملتان ۾ به ترسيو- سندس مثالي ۽ درويشاڻي حياتي جي ڪري نه رڳو تمام گهڻا ماڻهو سندس حبدار ۽ مريد ٿيا پر گهڻيئي غير مسلمن به سندس هٿ تي اسلام قبول ڪيو- پوءِ هيءُ سياح صفت صوفي ۽ مبلغ ڏکيا سفر ڪاٽيندو سنڌ ۾ داخل ٿيو ۽ دين جي تبليغ ڪندو سنڌ جي رڻ پٽن کي پار ڪندي ڪڇ ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

داخل ٿيو- نيٺ پنيلي جي ويجهو هڪ هنڌ ترسيو- هتي هن پنهنجو خيمو کوڙيو ۽ پنهنجو سمورو وقت غير مسلمانن ۾ اسلام جي تبليغ ڪرڻ لاءِ وقف ڪري ڇڏيائين.

روايت آهي ته حسن پير کي قدرت مافوق الفطرت سگهه ڏني هئي ۽ گهڻيئي ڪرامتون، قصا ۽ ڪهاڻيون ساڻس منسوب آهن- اهڙن قصن ۽ ڪهاڻين تي سندس عقيدتمند ڀروسو به ڪندا آهن پر اهڙن واقعن جي تصديق، تاريخي ۽ دستاويزي ذريعن سان ڪڏهن به ڪانه ٿي سگهي ٿي.

روايت آهي ته حسن پير، انهن مسلمان صوفين جي واٽ تي هليو جن جا ڏينهن ته الله جي مخلوق ۾ قرآن جي تعليم ۽ اسلامي پيغام کي عام ڪرڻ ۾ گذرندا هئا ۽ راتيون ذڪر ۽ فڪر، مراقبي ۽ يادِ الـهي ۾ گذرنديون هيون. هو جلد سمهي رهندو هو ۽ رات جي ٻي ٻجي ڌاري ياڌر درياهه جي ڪناري تي پنهنجي خيمي ٻاهران مصلو وڇائي ڇلو ڪڍڻ لاءِ مراقبي ۾ هليو ويندو هو، ۽ پوءِ استغراق جي عالم ۾ ئي فجر جي نماز ادا ڪندو هو. هڪ رات جڏهن هو انهيءَ حالت ۾ يادِ الـهي ۾ مصروف هو ته درياهه ۾ هڪ زبردست طوفاني وير اُٿي ۽ لهرون اُڇل ڏيئي دريا جي ڪناري کان ٽپي آيون. لهرين حسن پير کي پنهنجي جهوليءَ ۾ کڻي ورتو جيڪو ان وقت الله جي ياد ۾ مصروف هو. ائين حسن پير جي فاني زندگي پاڻيءَ ۾ لڙهي ويئي ۽ سندس بي جان جسم، ترندو پنيلي جي ڳوٺ گنود پهچي ويو- هن ڳوٺ جا گهڻا ماڻهو غير مسلم هئا ۽ سندن تعلق ريباڙي برادري سان هو- ڇيون پالڻ هنن ماڻهن جو اباڻو ڌنڌو هو-

صبح جو سوير جڏهن ريباڙي برادريءَ جا ماڻهو ياڌر درياهه جي ڪناري تي آيا ته هنن حسن پير جو لاش درياهه جي ڪناري تي ڏٺو جيڪو پاڻي لهڻ جي ڪري ڪناري تي ئي اٽڪي پيو هو- هنن هڪدم

انهيءَ درويش صفت شخص کي سچائي ورثو ڇاڪاڻ تہ سندس شهرت پنيلي ڳوٺ کان نڪري ڏورانهن هنڌن تائين پکڙجي چڪي هئي. تنهنڪري ريهاڙين جي چڱن مڙسن جي ڪڇاڻي ٿي ۽ اهو سوچي تہ قدرت مٿن مهربان ٿي هن پير ۽ صوفي جو لاش ڪين ڏنو آهي، هنن فيصلو ڪيو تہ حسن پير کي اتي ئي وڏي احترام سان پوريو وڃي ۽ پوءِ مٿس هڪ قبو بہ جوڙايو وڃي. هنن ماڻهن جو عقيدو هو تہ سندن هن عمل جي ڪري ۽ حسن پير جي درگاهہ تان جاري ٿيندڙ فيض جي طفيل سندن ڳوٺ ۾ خوشحالي ايندي-

مطلب تہ انهيءَ ريت ڪنوڌ ڳوٺ ۾ حسن پير کي دفنايو ويو- هن واقعي کي جيتوڻيڪ صديون گذري ويون آهن، پر ڪنوڌ جي ماڻهن ۾ سندس عقيدت ۽ محبّت ۾ ڪا گهٽتائي ڪانہ آئي هئي. هر سال اڄ بہ سندس درگاهہ تي عرس ٿيندو آهي جنهن ۾ سندس معتقد ۽ مريد جوش ۽ اتساهہ سان حصو وٺندا آهن. هنن ۾ مسلمان بہ هوندا آهن ۽ هندو پڻ. (٢)

درگاهہ پير حسن تي عقيقي جي رسم پوري ٿيڻ کان پوءِ منهنجا ماءُ پيءُ پنهنجي ننڍڙي پٽ کي وٺي بيل گاڏي ذريعي پنيلي پهتا- انهيءَ وقت تائين منهنجي پيءَ جي ننڍپڻ وارن دوستن، سائين ۽ مائٽن تائين ڪراچيءَ ۾ منهنجي پيءُ جي واپاري ڪاميابين جون ڳالهيون پهچي چڪيون هيون. انهيءَ آڌار تي هن ننڍي ڳوٺ ۾ برادريءَ جي ماڻهن ۾ سندس بيحد عزت هئي. پنيلي ۾ منهنجي ماءُ، پنهنجي لاڏلي پٽ جي جمڻ جو جشن ملهايو ۽ انهيءَ موقعي تي سڄي ڳوٺ جي دعوت ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. پنهنجي ننڍپڻ ۾ اَءٌ اڪثر پنهنجي وڏن جي واتان انهيءَ دعوت جو ذڪر ٻڌندي هيس- هو چوندا هئا: ”تنهن ڏينهن پنيليءَ ۾ ڪنهن بہ ڪٽنب پنهنجي گهر جي چلهہ ڪانہ ٻاري هئي، سندن رڌ پچاءَ جا ٿانو رڪابيون، پليٽون ائين ئي جارن ۽ ٽنگڻين تي پيون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رهيون، جڻ تہ اهي سموريون شيون بہ پنيلي جي هڪ رهواسي جي پٽ يعني ننڍڙي محمد علي جي اچڻ جي خوشيءَ ۾ پنهنجي پنهنجي جاءِ تي آرام ۾ هيون."

ٿورا هفتا پنيلي ۾ گونڊل ۾ ترسڻ کان پوءِ منهنجا ماءُ پيءُ پنهنجي ننڍڙي پٽ سان گڏ وري ڪراچيءَ روانا ٿيا. تنهن وقت سندن هيءُ لاڏلو پٽ ايترو ننڍو هو جو سندس پتڪڙو ذهن هيءَ ڳالهہ سوچي بہ نہ سگهيو هوندو تہ ڪنود ۾ پنيلي ۾ هن جو اچڻ، ڪنهن ڏڻ کان گهٽ نہ هو- منهنجا ماءُ پيءُ واپس ڪراچي پهچي ويا ۽ وري معمول جي مطابق ڏينهن رات پنهنجي مصروفيتن ۾ مشغول ٿي ويا. منهنجو پيءُ پنهنجي ڪاروباري مشغولين ۾ مصروف ٿي ويو تہ ماءُ وري پنهنجي سموري محبت ۽ ڌيان پنهنجي نئين چاول، ڪير پياڪ ۽ لاڏلي پٽ جي پرگهور ۾ لڳائي ڇڏيو- ڪڏهن ڪڏهن ۽ خاص ڪري جڏهن منهنجي ماءُ زور پريندي هئي تہ منهنجو پيءُ فضول خرچي بہ ڪري وجهندو هو پر بنيادي طور منهنجي پيءُ جي رهڻي ڪهڻي تمام سادي هئي. هو خرچ ڪرڻ ۾ بيحد محتاط هوندو هو. ظاهر آهي هو هڪ واپاري هو ۽ هڪ نئين شهر ۾ پنهنجي واپار کي وڌائڻ ۽ ان کي چڱيءَ طرح ڄمائڻ لاءِ جتن ڪري رهيو هو. اهڙي حالت ۾ هن جهڙي هر شخص کي پنهنجي پائي پائي ڏسي وائسي خرچ ڪرڻي پوندي آهي. قصو ڪوتاهہ، اسان جو ڪٽنب تمام سادي زندگي گذاريندو هو- ڏيک ويک جي گهٽتائي، هڪ خوش وخرم ڪٽنب جي محبت سان ڀريل فضا سان پوري ٿي ويندي هئي. نتيجو هي نڪتو جو جيتوڻيڪ منهنجي پيءُ جو واپار گهٽي حد تائين ترقي تي اچي ويو پر گهرج کان وڌيڪ خرچ نہ ڪرڻ جي عادت پنهنجي جاءِ تي قائم رهي- تقدير تہ هڪ چيڙاڪ ديوي وانگيان آهي. ڪنهن کي ڪهڙي ڄاڻ تہ هيءَ ديوي جيڪا اڄ اوهان تي مهربان آهي، سڀاڻي سندس تيور ڪهڙا هجن!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهو ئي اهو بنيادي اصول هو جنهن کي آڏو رکي منهنجو پيءُ گهر جو خرچ هلائيندو هو. پوءِ جيئن جيئن اسان وڏا ٿيندا وياسين، پنهنجي پيءُ جو اهو مزاج، عادت ۽ رويو اسان جي ذهن تي پنهنجا ڳوڙها چٽ ڇڏيندو ويو ۽ اهوئي رويو، قائداعظم جي مزاج جي هڪ .حصي ۽ وصف جيان سموري زندگي ۾ برقرار رهيو.

محمدعلي هاڻي ڇهن ورهين جو ٿي ويو هو. منهنجي ماءُ پيءُ کيس گهر تي گجراتي پڙهائڻ لاءِ هڪ استاد جو بندوبست ڪيو. جيئن ته اجا محمدعلي ننڍو هو تنهن ڪري کيس اسڪول موڪلڻ مناسب ڪونه هو- تنهن وقت ويجهي ۾ ويجهو اسڪول به اسان جي گهر کان گهٽي پنڌ تي هو ۽ سندن خيال ۾ ڇهن سالن جي ٻار لاءِ اهو پنڌ گهڻو وڌيڪ هو. محمدعلي هونئن ته، کيس پڙهايل سبقن کان لاتعلقي جو اظهار ڪندو هو پر ونڊ ۽ جوڙ کان ته بنهه ڏڪار هوندي هيس- استاد سان گڏ جيڪو وقت گذاريندو هو، سو ڇڻ ته بنا ڪنهن سبب جي وقت جو زيان Infliction هو. پاڙيسرين جي هڪ جيڏن دوستن سان راند روند ڪندو هو. انهن ٻارن ۾ هو پاڻ هڪ سٺو رانديگر سمجهيو ويندو هو- اهي پاڻ کيس پنهنجو ليڊر سمجهندا هئا ۽ هو به پاڻمرادو پاڻ کي ٻين کان مٿيرو سمجهندو هو. بهرحال محمد علي نون سالن جو ٿيو ته کيس هڪ پرائمري اسڪول ۾ داخل ڪرايو ويو جتي امتحان جي وقت کيس پنهنجن هم ڪلاسن سان مقابلو ڪرڻو هو.

هو هن ڳالهه تي ڏاڍو مايوس ٿيندو هو ته امتحان ۾ ٻيا شاگرد ڪائنس وڌيڪ مارڪون کڻي ويندا هئا. انهيءَ صورتحال کان سندس دل ڀڃي پوندي هئي ۽ هو راند جي ميدان ۾ پاڻ کي ٻين کان مٿانهون سمجهندو هو. انهيءَ مان هو هن نتيجي تي پهتو ته پنهنجي ڪلاس ۾ پهريون نمبر اچڻ سندس وس ۾ نه هو- تنهن ڪري هيءُ سوچي ته هڪ ته اسڪول ۾ حاضري جي لاءِ کيس راند ڇڏي اسڪول وڃڻو

پوندو آهي ۽ پوءِ اسڪول ۾ ايترو وقت گذارڻ جي باوجود سندس ڳاڻيٽو بهترين شاگردن ۾ ڪونه ٿو ٿي سگهي، هو اسڪول ۽ ڪتابن کان تهڻ لڳو. سندس اهي هاراڻيون حرڪتون منهنجي پيءُ جي لاءِ تمام ڏکوئيندڙ هيون ڇاڪاڻ تہ هو هن خيال کان پنهنجي پٽ ڪي تعليم ڏياري رهيو هو تہ سندس پٽ ميٽرڪ جو امتحان پاس ڪري ڪاروبار ۾ شامل ٿي سندس ٻانهن ٻيلي ٿئي، جڏهن تہ منهنجي ماءُ جنهن کي پنهنجي پٽ جي مستقبل تي اڻتو ڀروسو هو، سا گهڻو ڪري چوندي هئي تہ "منهنجو محمدعلي وڏو ماڻهو ٿيندو، هو تمام ذهين آهي ۽ ڀين ڇوڪرن کان گهڻو بهتر ثابت ٿيندو." هو محمدعلي جي انهي رويي کان سخت پريشان هئي، ڇاڪاڻ تہ ڪيس پٽ جي ان رويي مان پنهنجا خواب پورا پورا ٿيندي نظر ٿي آيا جيڪي سندس جنم جي وقت هن ڏٺا هئا. تنهن ڪري منهنجي امڙ کيس باقاعدگي سان اسڪول وڃڻ ۽ تعليم تي سنجيدگي سان ڌيان ڏيڻ جي نصيحت ڪندي چوندي هئي تہ صرف تعليم پرائي ئي هو زندگيءَ ۾ ترقي ڪري سگهي ٿو، وڏو ماڻهو ٿي سگهي ٿو، ڀين جي پيٽ ۾ ڳاٽ اوچو ڪري سگهي ٿو ۽ ڇاتي ڪڍي هلي سگهي ٿو. منهنجو پيءُ جيتوڻيڪ محمدعلي جي هن هلت جي ڪري ڏاڍي ڪاوڙ ۾ اچي ويندو هو تڏهن بہ تمام صبر ۽ ڌيرج کان ڪم وٺندو هو ۽ ڪائنس ئي پڇندو رهندو هو تہ نيٺ هو پنهنجي پڙهائي تي ڌيان ڇو نہ ٿو ڏئي. انهيءَ تي هڪ ڏينهن محمدعلي ورندي ڏني:

"بابا، آءٌ اسڪول وڃڻ گهران ئي نہ ٿو."

"پوءِ نيٺ تون ڇا ٿو ڪرڻ گهرين؟"

"بابا، آءٌ اوهان سان گڏ آفيس ۾ ويهي وڻج واپار سکڻ ٿو گهران."

"پر محمد علي، تون تہ تمام ننڍو آهين."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”تڏهن بہ منهنجو خيال آهي تہ اوهان جي آفيس ۾ اسڪول کان سُٺو ڪم ڪري سگهندس.“

منهنجو پيءُ تمام حڪمت عملي کان ڪم وٺڻ وارو ماڻهو هو. ڪجهہ گهڙين کان پوءِ هن ڪيس چيو:

”محمدعلي توکي شايد خبر ڪانهي تہ آفيس ۾ سخت نظم وضبط آهي. گهڻو ساجهر اٺين بجي صبح جو آفيس ۾ پهچڻو پوندو آهي. وري ٻپهري جي لاءِ ٻي بجي گهر واپس اچي، چئين بجي وري آفيس ۾ وڃڻو آهي، ۽ ۴ بجي کان رات جو ۹ بجي تائين اتي ئي ڪم ڪرڻو پوندو.“

”آءٌ اهو سڀ ڪجهہ ڪري وٺندس.“

”پر انهيءَ طرح توکي راند روند لاءِ بنهہ وقت نہ ملندو.“

”مون کي پرواهہ ناهي.“

اهڙيءَ ريت اسڪول مان پڙهڻ ۽ ڪتابن کان نٺائڻ واري محمدعلي پنهنجي پيءُ جي آفيس وڃڻ شروع ڪري ڏنو. پر جلدئي کيس احساس ٿي ويو تہ آفيس ۾ هو ڪجهہ بہ نہ ٿو ڪري سگهي، ڇاڪاڻ تہ ڪاروبار جو انحصار لکڻ پڙهڻ تي هو. جيڪا رقم ملندي هئي يا ادا ڪئي ويندي هئي سا ڪاتن ۾ داخل ڪئي ويندي هئي، ۽ اهو سمورو ڪم کيس ايندو ئي ڪونہ هو. انهيءَ ڪري هو آفيس ۾ صرف اهڙا ننڍا وڏا ڪم ڪندو هو جيڪي کيس ڪونہ وڻندا هئا– ان کان سواءِ خريد وفروخت ۽ ٻين اهم معاملن ۾ سندس پيءُ پنهنجي ٻين منتظمين جي صلاح مشوري سان فيصلا ڪندو هو. انهن فيصلن ۾ محمدعلي کي ڪا اهميت ڪانہ ڏني ويندي هئي ۽ نہ وري ساڻس ڪو صلاح مشوري ڪرڻ جي ضرورت محسوس ڪندو هو. تنهن کان سواءِ، سڀ کان وڏو نقصان اهو هو تہ هو پنهنجي من پسند راندين کان بنهہ ڪٽجي ويو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن مهين جي اندر ئي هو آفيس اچڻ وڃڻ ڪان ڪڪ ٿي پيو- نيٺ هڪ ڏينهن پنهنجي پيءُ کي اهو چئي حيران ڪري ڇڏيائين:

”بابا، مون کي آفيس جو ڪم ڪونہ ٿو وڻي.“

”پوءِ تون ڇا ٿو ڪرڻ گهرين؟“

”مان واپس اسڪول وڃڻ گهران ٿو.“

محمدعلي جو هيءُ جواب هڏي منهنجو پيءُ ڏاڍو خوش ٿيو، پر هن پنهنجي خوشيءَ کي لڪائي ڪيس سڪو پڪو جواب ڏنو:

”پٽ، ڳالهہ هيءَ آهي، زندگي ۾ ڪجهہ سکڻ ۽ ڪرڻ جا فقط ٻہ طريقا ٿين ٿا.“

”اهي ڪهڙا طريقا آهن؟“ محمدعلي شوق مان پڇيو-

”پهريون طريقو هيءُ آهي تہ پنهنجي وڏن جي ڏاهپ ۽ عقل ۽ سندن علم ۽ تجربي تي ڀروسو ڪرين، سندن هدايتن تي عمل ڪرين، جيئن هو چون تيئن ڪرين.“

”۽ ٻيو طريقو ڪهڙو آهي؟“ محمدعلي پڇيو-

”ٻيو طريقو هيءُ آهي تہ پنهنجي مرضيءَ مطابق جيڪو گهرين سو ڪرين ۽ پنهنجين غلطين مان سکين ۽ زندگيءَ جي لاهين چاڙهين ۾ ڌڪن مان سبق پرائين.“ بابا چيو-

محمد علي بابي جون اهي سموريون ڳالهيون غور سان ٻڌيون ۽ انهن کي ڳنڍ ٻڌي ڇڏي. اهوئي رويو قائد جي ڪردار جي هڪ وصف جي وضاحت بہ ڪري ٿو جنهن سڄي ڄمار آخري گهڙي تائين پنهنجي مرضيءَ تي هلڻ ۽ پنهنجي ڄاڻ موجب عمل ڪرڻ کي ترجيح ڏني.

مطلب تہ محمدعلي ٻيهر اسڪول وڃڻ لڳو، پر هاڻي هو ٻنهہ بدلجي چڪو هو. هاڻي نہ تہ هو تعليم کان ڌيان هٽائيندو هو ۽ نہ وري پنهنجن همر ڪلاسن کان پوئتي رهندو هو- جيڪو وقت وڃائي چڪو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هو، هن هاٿي ان ڪوٽ کي پورو ڪرڻ گهريو ٿي ڇاڪاڻ ته نه رڳو سنڌس عمر جا ٻار، پر ڪائنس ننڍي ٿيهءَ وارا ٻار به اڳتي نڪري چڪا هئا.

اڳتي نڪرڻ جي شوق ۾ هن پنهنجي پڙهائي تي غير معمولي ڌيان ڏيڻ شروع ڪري ڏنو. هو گهر ۾ رات جو دير تائين پڙهندو هو ۽ ان پڪي پهه سان ته ڪيس اڳتي نڪرڻو آهي. اهڙي طرح ڪيس پڙهائي ۾ رڌل ڏسي منهنجو پيءُ ڏاڍو خوش ٿيندو هو- هڪ ڏينهن سنڌس ملاقات رستي ويندي پنهنجي پٽ جي استاد سان ٿي ويئي- موقعو ڏسندي هن پنهنجي پٽ جي باري ۾ معلومات ڪئي ته هو اسڪول ۾ ڪيئن هلي رهيو آهي.

استاد تمام سڌو سنئون ٻڌايو. ”هو تيزيءَ سان اڳتي وڌي رهيو آهي پر حساب ۾ سنڌس حالت خراب آهي.“

هي ٻڌي منهنجو پيءُ ڏاڍو ملول ٿيو. جيتوڻيڪ ڪيس ڄاڻ هئي ته سنڌس پٽ ڪنهن غير معمولي صلاحيت جو مالڪ ڪونه هو ۽ نه وري سنڌس پٽ ڪو نابغه روزگار ثابت ٿيندو جيئن سنڌس ماءُ جو خيال هو- پر وري به ڪيس ڏک هن ڳالهه جو هو، ته سنڌس پٽ، پنهنجن استادن جي آڏو پنهنجو پاڻ کي هڪ ڏاهو شاگرد ثابت ڪرڻ ۾ ناڪام ٿيو آهي. محمدعلي جي استادن جو خيال هو ته هو سخت محنت ڪري امتحانن ۾ ته پاس ٿي ويندو پر ائين ئي فارغ التحصيل ٿي دفتري ڪارڪنن جي بي نام قطارن ۾ ڪٿي ڪپي ويندو. پر منهنجي پيءُ جي مرضي هئي ته سنڌس پٽ حساب ۾ تيز ۽ ذهين ٿئي ڇاڪاڻ ته حساب ئي واپار ۾ ڪرنگهي جي حيثيت رکي ٿو ۽ هن اهو ئي ٿي گهريو ته سنڌس پٽ سنڌس واپار سنڀالي. انهيءَ ڪري هو پنهنجي پٽ کان ڏاڍو پريشان هو ۽ گهڻو ڪري سوچيندو هو ته حساب ۾ ڪمزور هيءُ ڇوڪرو خبر ناهي ته وڏو ٿي ڇا ڪندو؟ تنهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هوندي بہ جيٽا پونجا اينڊ ڪمپني، هڪ ڪامياب اداري وانگيان اڳتي وڌندي رهي.

هئي پاسي منهنجي ماءُ هئي جنهن جي پنهنجي پٽ جي باري ۾ اعتماد ۾ ڪا گهٽتائي ڪانہ آئي هئي ۽ هوءَ منهنجي پيءُ کي چوندي هئي:

”تون ڏسجانءِ منهنجو محمد علي وڏو ٿي ڪامياب ماڻهو ٿيندو. ۽ گهڻا ماڻهو هن تي ريس ڪندا.“

منهنجي پيءُ فيصلو ڪيو تہ ڪيس پنهنجي زال جي انهن خيالن جي بدران اهوئي ڪم ڪرڻ گهرجي جيڪو سندس خيال مطابق منهنجي پاءُ جي حق ۾ وڌيڪ چڱو ۽ مفيد هجي. تنهن ڪري هن اهوئي چڱو سمجهيو تہ محمد عليءَ کي اهڙي اسڪول ۾ داخل ڪرايو وڃي جيڪو گهر کان گهٽي پنڌ تي هجي ڇاڪاڻ تہ ڪارا در واري اسڪول ۾ سندس جيڪي هم ڪلاس هئا سي سندس طبيعت تي خراب اثر وجهي رهيا هئا. سندن ئي سنگت جي ڪري هو گهڻو ڪري اسڪول کان غير حاضر رهندو هو ۽ اهي ئي محمد علي کان ڪتاب ڇڏرائي ڪيس گوليون، لاٽون، اِنيءَ ڏڪر ۽ ڪرڪيٽ کيڏڻ وٺي ويندا هئا. نيو نهام روڊ تي، اسان جي گهر کان اٽڪل ميل پري سنڌ مدرسه الاسلام هو. هي هڪ هاءِ اسڪول هو ۽ اهو اڪيلو هاءِ اسڪول هو، جنهن تي سنڌ جا مسلمان تنهن وقت فخر ڪري سگهندا هئا. سندس پيڙهہ، خان بهادر حسن علي آفندي رکي هئي. بابي فيصلو ڪيو تہ ڪيس پنهنجي پٽ کي انهيءَ ئي اسڪول ۾ داخل ڪرائڻ گهرجي.

جنهن وقت منهنجي پيءُ محمد علي کي سنڌ مدرسه الاسلام ۾ گجراتي جي چوٿين ڪلاس ۾ داخل ڪرايو تڏهن محمد علي جي عمر ڏهہ ورهيہ هئي. اسڪول جي ريڪارڊ مان ظاهر آهي تہ هو هن اسڪول ۾ ١١٤ شاگرد هو. پر بابي جي هيءَ ڪوشش بہ بيڪار

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ويئي. اسڪول بدلائڻ سان بہ تعليم ڏانهن ڌيان ڏيڻ جي سلسلي ۾ سندس رويي ۾ ڪو ڦيرو ڪونہ آيو ۽ هو پڙهائي جي بدران راندين جي ميدان ۾ نئي ڪاميابيون حاصل ڪندو رهيو.

تن ئي ڏينهن، منهنجي پيءُ جي اڪيلي ڀيڻ يعني منهنجي ڦڦي مان ٻائي، ملڻ سانگي بمبئي مان ڪراچي آئي. سندس شادي بمبئيءَ ۾ ٿي هئي. هوءَ پنهنجي مڙس سان گڏ اتي ئي رهندي هئي. اسان کيس مان ٻائي ڦڦي سڏيندا هئاسين. هوءَ تمام دلچسپ ۽ زنده دل خاتون هئي. ڏاڍي حاضر جواب ۽ خوش طبع هئي. جيتري تعليم هن حاصل ڪئي هئي، ڏاهپ ۾ انهيءَ کان گهڻو سرس هئي. بابو سائنس تمام گهڻي محبت ڪندو هو. خود مان ٻائي بہ پنهنجي سيني کان ننڍي ڀاءُ جيٺا سان تمام گهڻي محبت ڪندي هئي. هن ٻنهي ۾ ڏاڍو لڳاءُ هو. سندن هي محبت آخر وقت تائين قائم رهي. اڄ جڏهن مان انهن ڇنن ڏهاڪن جو خيال ڪريان ٿي، جڏهن مان مستقل ۽ لاڳيتو قائد اعظم جي ساٿي رهي آهيان، تہ مون کي اها بي پناه محبت ياد اچي ٿي، جيڪا منهنجي پيءُ ۽ سندس ڀيڻ جي وچ ۾ هئي. مونکي هي بہ ياد آهي تہ جڏهن گهڻن ئي ورهين کان پوءِ مان ٻائي پنهنجي مڙس سان گڏ ڪراچيءَ ۾ مستقل رهڻ لاءِ آئي تہ هوءَ تمام پابندي سان اسان جي گهر ايندي هئي.

اسان جي ڦڦي ڏاڍيون مزيدار آکاڻيون ٻڌائيندي هئي. هوءَ تمام زبردست داستان گو هئي. آءٌ اڄ تائين سوچيان ٿي تہ کيس ڪيئن سوين آکاڻيون ياد هيون چاڪاڻ تہ هن ڪڏهن اسڪول جو منهن بہ ڪونہ ڏٺو هو ۽ پڪ هن اهي آکاڻيون ڪتابن مان تہ پڙهيون ڪونہ هونديون. مان ٻائي سچ لهندي ئي، مون کي، منهنجن ڀينرن ۽ ٻين مائٽن کي پنهنجي چوڌاري گڏ ڪري ويٺندي هئي ۽ پوءِ هوءَ، اسان جي اکين ۽ اسان جي ڪنن جو مرڪز بنجي ويندي هئي ۽ اسان هر رات،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نهايت دلچسپ ۽ حيران ڪندڙ آکاڻيون، جادوءَ جهڙي انداز ۾ ٻڌندا رهندا هئاسين، ڇاڪاڻ تہ هوءَ پرين، اڏامر کٽولين، جن ۽ ڀوتن جون ڪهاڻيون ٻڌائيندي هئي جيڪي اسان ٻارن جي لاءِ تمام دلچسپ هونديون هيون، اهڙيون ڪهاڻيون جيڪي هن دنيا جون نہ پر ڪنهن ٻيءَ دنيا جون ڳالهيون هجن.

هڪ ڏينهن، منهنجو پيءُ، امان ۽ ٻڦي مان ٻائي، گڏجي هن ڳالهہ تي ويچاري رهيا هئا تہ محمدعليءَ جو ڇا ڪجي جيڪو هاڻي بہ پنهنجي پڙهائي ڏانهن سنجيدگيءَ سان ڌيان ڏيڻ لاءِ تيار ڪونهي. ڏهن سالن جي عمر جي باوجود، هن اڃا چوٿون ڪلاس گجراتي بہ پاس نہ ڪيو هو. مان ٻائي، محمدعلي کي پاڻ سان گڏ بمبئي وٺي وڃڻ جي تجويز پيش ڪئي ۽ انهيءَ آسري تي تہ شايد ماحول جي تبديليءَ سان هيءُ ڇوڪرو تعليم ڏانهن مائل ٿئي. هن منهنجي ماءُ کي بہ انهيءَ تجويز مڃڻ تي راضي ڪري ورتو ۽ امڙ هننائءَ تي پٿر رکي موڪل بہ ڏيئي ڇڏي. انهيءَ ريت محمدعلي، مان ٻائيءَ سان گڏ بمبئي روانو ٿي ويو.

مان ٻائي کيس بمبئيءَ ۾ انجمن اسلام اسڪول ۾ داخل ڪرايو. هتي محمد علي ٻهريون ڀيرو سنجيدگيءَ سان ڪتابن ڏانهن ڌيان ڏنو. هن گجراتيءَ جو چوٿون درجو پاس ڪيو ۽ ان ريت ٻهرين انگريزي ۾ داخلا وٺڻ جي لائق ٿيو. هيڏانهن مهنجي ماءُ پنهنجي لاڏلي پٽ جي وڇوڙي ۾ ڏاڍي دلگير ٿي پئي هئي. نيتجو هي نڪتو تہ بابي جي منطقي سوچ تي ماءُ جي محبت ڇانئجي ويئي ۽ محمد علي بمبئي کان واپس ڪراچي اچي سهڙيو.

بابي کيس هڪ ڀيرو وري سنڌ مدرسہ السلام ۾ داخل ڪرايو. رڪارڊ شاهد آهي تہ هن ڀيري داخلا جي رجسٽر ۾ سندس نمبر ١٧٨ هو جڏهن تہ داخلا جي تاريخ ٢٣- ڊسمبر ١٨٨٧ع هئي ۽ اڳوڻي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسڪول جي ڪالم ۾ انجمن اسلام اسڪول، بمبئي لکيل هو.

تنهن وقت محمد عليءَ کي گهوڙي سواريءَ سان ڏاڍي دلچسپي تي پيئي هئي. بابي وٽ گهٽيئي گهوڙي گاڏيون هيون، جيڪي تنهن وقت اڄ وڃ لاءِ اڪيلي شاهاڻه سواري ليکبي هئي. اڃا موٽر ڪارن جو دور گهٽوئي پري هو. منهنجي پيءُ جي طنبيلي ۾ تنهن وقت عمدي نسل جا گهٽيئي گهوڙا هئا. تنهن ڪري محمد علي ٿوري وقت ۾ گهوڙي سواري سکي ورتي، جيڪا ڪيس گهٽي وڻندي بہ هئي. سندس اسڪول جو هڪ دوست بہ هو، ڪريم قاسم، جيڪو ڪارا در جي واپاريءَ جو پٽ هو. هي ٻئي ڇوڪرا، گهٽي دير پري پري تائين گهوڙا ڊوڙائيندا رهندا هئا.

منهنجي پاءُ محمد علي کي پنهنجي گهوڙن سان ڏاڍي محبت هئي جنهن جو ڪارڻ اهو هو تہ انهن جا ڪنڌ سڌا سنوان، بنديل هوندا هئا جنهن مان سگهہ ۽ اعتماد ظاهر ٿيندو هو. محمد علي زندگيءَ جي سمورن نمونن کي سڌو سنئون ڪڙو تڙو ڏسندو هو. گهوڙا بنهہ سڌا بيهندا آهن، وڻن ۽ ٽارين تي ٽڙندڙ گل، سدائين آسمان ڏانهن منهن ڪنيو وڌندا رهندا آهن، انسان سدائين سڌو ئي اڳتي وڌندو آهي. ساڳيءَ ريت جهرڪيون ۽ جانور، منارا ۽ گنبد سڌا، سمورا جڻ تہ آسمان ڏانهن چوڪس هوندا آهن. سو، هن بہ جڻڪ زندگيءَ جو هڪ اصول اهوئي بڻايو تہ هو نہ صرف اڳتي ڏسندو پر پنهنجو منهن بہ متيرو رکندو ۽ ڇاتي ڪڍي هلندو. هن اهوئي طئي ڪري ڇڏيو هو تہ هو ڪڏهن بہ ڏکن ۽ ڏاڪڙن آڏو هٿيار ڦٽا نہ ڪندو، نہ مشڪلات جي آڏو جهڪندو بلڪ هو هر چئلينج کي قبول ڪري ان تي قابو پائڻ جي ڪوشش ڪندو. هن اهو پڪو پهہ ڪيو هو تہ هو اُيو وڻ ٿي اُپرندو جنهن کي طوفان ڪيرائي تہ سگهي ٿو پر نمائي نہ ٿو سگهي، تنهن ڪري هو ڏينهن جو تعليم پرائڻ ۽ امتحانن ۾ ڪاميابي حاصل ڪرڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ شامون گهوڙي سواريءَ ۾ گذارڻ لڳو.

هڪ جهڙائي کان ڪڪ تي هڪ پيرو وري سندس دل ۾ تبديلي جي خواهش پيدا ٿي. سو هڪ ڏينهن هن بابي کي چيو ته کيس ڪنهن ٻئي اسڪول ۾ داخلا ڪرايو وڃي. ڪجهه خيالن جي ڏي وٺ کانپوءِ منهنجو پيءُ سندس ڳالهه مڃڻ تي راضي ٿي ويو. سنڌ مدرسي جي رڪارڊ مان ظاهر آهي ته هن ٥- جنوري ١٨٩١ع تي اسڪول ڇڏيو هو ۽ تنهن وقت انگريزيءَ جي چوٿين ڪلاس ۾ پڙهندو هو. تنهن کان پوءِ هن سي- ايم- ايس هاءِ اڪول ۾ داخلا ورتي جيڪو ڪراچيءَ جي لارنس روڊ تي آهي. پر هي اسڪول کيس نه وڻيو تنهن ڪري هن ٻيهر سنڌ مدرسي ۾ داخلا وٺڻ لاءِ زور ڀريو ۽ ٩- فيبروري ١٨٩١ع تي يعني اسڪول ڇڏڻ کان هڪ مهينو پوءِ هو وري سنڌ مدرسي جي چوٿين اسٽينڊرڊ ۾ داخل ٿي ويو.

محمد علي جي عمر هاڻي ١٥ ورهيه ٿي چڪي هئي ۽ منهنجو پيءُ پنهنجي پٽ جي آئينديءَ لاءِ ڏاڍي ڳڻتي ۾ رهڻ لڳو ته آخر هيءُ ڇوڪرو ڇا ڪندو.

گراهمس ٽريڊنگ ڪمپني جو انگريز جنرل مئنيجر جيڪو هاڻي منهنجي پيءُ جو هڪ گهرو دوست ٿي ويو هو، تنهن منهنجي پيءُ کي آڇيو ته هو محمد عليءَ کي سندس ڪمپنيءَ جي هيڊ ڪوارٽر، لنڊن ۾ ٽن سالن لاءِ اپرينٽس جي حثيت ۾ رکائي سگهي ٿو، جتي هو بزنس ايڊمنسٽريشن جي عملي تربيت حاصل ڪري سگهي ٿو، ۽ جڏهن هو سکيا پوري ڪري لنڊن مان موٽندو ته پنهنجي پيءُ جي واپار ۾ شامل ٿي سگهي ٿو. جنرل مئنيجر کي پڪ هئي ته هيءَ سکيا وٺي نوجوان محمد علي پنهنجي پيءَ لاءِ وڏو سهارو ثابت ٿيندو ۽ واپار کي وڌائڻ ۾ پنهنجي پيءُ جي مدد ڪندو. جنرل مئنيجر جي هن گفتگوءَ سان منهنجي پيءُ کي ڪجهه ڏڍ مليو، جيڪو پنهنجي ڪاروبار کي وڏي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

محنت سان جمائڻ جي ڪوشش ۾ هو. ڪيس پڪ ٿي ويئي ته لنڊن ۾ ايترو زبردست تجربو ٿيڻ کان پوءِ سندس پٽ پنهنجي خانداني واپار ۾ ڪجهه نين ۽ فائديمند لاڙن جو واڌارو ڪندو.

تنهن هوندي به منهنجي پيءُ لاءِ پريشان ڪندڙ ڳالهه هيءَ هئي ته ڪيس معلوم ڪونه هو ته محمدعلي کي لنڊن موڪلڻ ۾ ڪيتري رقم خرچ ڪرڻي پوندي، خصوصاً هن ڪري به ته انهيءَ جي نتيجي ۾ ڪجهي عرصي کان پوءِ ته خاندان کي فائدو رسي سگهي ٿو، پر هڪدم خاندان کي ڪو فائدو نه ٿو ملي سگهي. تنهن ڪري منهنجي پيءُ جنرل مئنيجر کان پڇيو ته ڪراچي کان لنڊن تائين سفر ڪرڻ جو سستو ذريعو ڪهڙو آهي ۽ اهو به ته لنڊن ۾ سندس پٽ جي رهائش تي ڪيس ڪيترو خرچ ڪرڻو پوندو. مطلب ته ذاتي تفصيل ۽ ڏيان سان هن حساب ڪتاب لڳايو. جيتوڻيڪ ٽن سالن جو خرچ چڱو موچارو هو تڏهن به بابي فيصلو ڪيو ته اها رقم هو لنڊن ۾ گراهمس وٽ ڊراوٽ ڪري رکي ڇڏيندو ته جيئن سندس پٽ ڪنهن رڪاوٽ کانسواءِ سکيا وٺندو رهي، ڇاڪاڻ ته سندس خيال موجب بهرحال واپار ۾ ڪاميابي هوا وانگيان ٿئي ٿي جيڪا ماڻ ميٽ ۾ ڪنهن ڇتاءَ ڏيڻ کان سواءِ پنهنجو منهن مٽائي ٿي وڃي. پوءِ، جيئن بعد ۾ پڌرو ٿيو، هن واپاري جو اهو احتياط تمام ڪارائتو ثابت ٿيو، جنهن ذاتي محنت کان پوءِ ۽ زماني جي لاهين چاڙهين مان لنگهي ڪاميابي حاصل ڪئي هئي. جيڪڏهن منهنجو والد صاحب ائين نه ڪري ها ته ممڪن هو ته منهنجي ڀاءُ جو لنڊن وارو اهو سفر غير متوقع طريقي ۾ پڄاڻي کي پهچي ها-

پر منهنجي ماءُ پنهنجي جاءِ تي اڙدي هئي. هوءَ ڀلا ڪيئن پنهنجي جگر جي ٽُڪر محمدعلي جي ٽن سالن جي جدائي سهي ها. بابي ڪيس تمام تفصيل سان سمجهايو ته لنڊن وڃڻ خود ڇوڪري جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مستقبل جي حق ۾ چڱو آهي ۽ انهيءَ سان جيٽا پونجا اينڊ ڪمپنيءَ جي خانداني واپار ۾ چار چنڊ لڳي ويندا. تنهن کان سواءِ، ٽن سالن جو عرصو تمام جلد، اک ڇنڀ ۾ گذري ويندو. بابي امڙ کي ڪيترن ڏينهن تائين سمجهائيندو رهيو. نيٺ هوءَ انهيءَ تي تيار ٿي ويئي، پر ان لاءِ هن پنهنجي پاران هڪ شرط وڌو. سندس خيال ۾ انگلينڊ هڪ خطرناڪ ملڪ هو ۽ اتي ڪنهن ڇڙي ۽ خاص ڪري محمدعلي جهڙي ڇيرو نوجوان جو وڃڻ ٺيڪ ڪونه هو. ڪيس ڊپ هو ته محمدعلي ڪٿي ڪنهن انگريز ڇوڪريءَ سان شادي نه ڪري وجهي، جنهن کي هو جيٽا پونجا خاندان لاءِ هڪ سانحو سمجهندي هئي. بابي به سندس ڳالهين کي مڃي ورتو. سوال اٿيو ته محمدعلي جي شادي ڪٿي ڪئي وڃي؟

امڙ وٽ ڇٽڪ انهيءَ سوال جو جواب ٺهيو پيو هو. هوءَ پنيلي جي هڪ اسماعيلي خوجه خاندان کي سڃاڻندي هئي. هي ماڻهو سندس ڏورانهان مٽ به هئا. هن خاندان ۾ هڪ نوجوان ڇوڪري به هئي جنهن جو نالو ايمي ٻائي هو. اما جو خيال هو ته اُها محمدعلي جي لاءِ تمام مناسب گهر واري ٿيندي. بابي کي انهيءَ مائٽي تي اعتراض هو، تنهن هوندي به منهنجي پيءُ ماءُ فيصلو ڪيو ته انهيءَ سلسلي ۾ ڪين پنهنجي پٽ کي ٻڌائڻ گهرجي. تن ڏينهن ماءُ پيءُ ئي پنهنجي ٻارن جون شاديون طئي ڪندا هئا- انهيءَ معاملي ۾ ڇوڪري ۽ ڇوڪريءَ جي مرضي کي ڪو دخل ڪونه هو ۽ ڪين پنهنجي ماءُ پيءُ جي مرضيءَ تي ڀروسو ڪرڻو پوندو هو ۽ هونئن به ماءُ پيءُ ئي پنهنجن ٻارن جو چڱو مٺو بهتر سمجهي سگهندا هئا-

قائداعظم جي زندگيءَ جو غالباً هيءُ واحد اهم فيصلو هو جيڪو هن ٻين جي مرضيءَ تي ڇڏي ڏنو هو- هو پنهنجي ماءُ سان ايتري محبت ڪندو هو جو سندس ڳالهه رد ڪرڻ يا ٽارڻ ته سندس وس ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ئي ڪونہ هو- مٿان دنياوي معاملن ۾ ڪيس پنهنجي پيءُ جي ڏاهپ تي تمام گهڻو ڀروسو هو ۽ ڪيس پڪ هئي تہ سندس پيءُ ڪا غلطي نہ ٿو ڪري سگهي، جڏهن تہ تن ڏينهن جي رسم رواج مطابق محمد علي هڪ فرمانبردار پٽ وانگيان پنهنجي ماءُ پيءُ جو فيصلو مڃيو ۽ انهيءَ ريت پنيلي جي ايمي ٻائي سان سندس مڱڻو ٿي ويو.

بهرحال انهيءَ موقعي تي هن نوجوان، جيڪو پنهنجي مرضيءَ جو مالڪ هو ۽ جنهن کي پنهنجي ذهن تي ڀروسو هو ۽ جيڪو زماني جي ڏتڏي ڪوسي مان پنهنجو پاڻ سبق پرائڻ جو قائل هو، ٿوري هٻڪ جو مظاهرو ڪيو- سندس بنيادي اعتراض اهو هو تہ هو اهڙي ڇوڪريءَ سان ڇو شادي ڪري جنهن کي هن سڄي ڄمار ڏٺو ئي ڪونہ هو ۽ جنهن سبائس ڪڏهن ڳالهايو ئي ڪونہ هو. تنهن هوندي بہ سندس اهو اعتراض، پنهنجي ماءُ جي هن خاطريءَ تي ائين پورو ٿي ويو جيئن سج جي اُس نڪرندي ئي ڪوهيڙو ختم ٿي ويندو آهي. هن ڀرپور انداز ۾ پنهنجي پٽ کي خاطري ڏياري تہ اهڙن معاملن ۾ ماءُ جي دعا ڪارگر ثابت ٿيندي آهي ۽ اهڙيون شاديون نهايت ڪامياب ثابت ٿينديون آهن.

هن مڱڻي جي نتيجي ۾، جنهن کان پوءِ ڪيس شادي ڪرڻي هئي، پنيلي رواني ٿيڻ کان اڳ، هن ٢٠- جنوري ١٨٩٢ع تي سنڌ مدرسو ڇڏي ڏنو- تنهن وقت هو پنجين اسٽينڊرڊ ۾ پڙهندو هو ۽ اسڪول جي رڪارڊ ۾ هي لفظ لکيل آهن:

”محمد علي جيٺا ڀائي، شادي جي سلسلي ۾ ڪڇ وڃڻ جي لاءِ اسڪول ڇڏي ڏنو.“

پاڪستان جي نامزد گورنر جنرل جي حيثيت ۾ هن ٩- اگسٽ ١٩٤٧ع تي پنهنجي ڀرين تقرير ۾ تمام خوش ٿيندي اها ڳالهہ ٻڌائي: ”جي ها، آءٌ ڪراچي جي پيدائش آهيان ۽ اها ڪراچيءَ جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

واري ئي هئي جنهن تي مون نندپڻ ۾ چڏن سان ڪيڏيو، منهنجي اسڪول جي پڙهائي بہ ڪراچيءَ ۾ ٿي." (۴)

جيئن تہ منهنجي پاءُ ڪي پنهنجي تجربن مان پرائڻ جي لِنوَ لڳل هئي تنهن ڪري ڪيس اها ڳالهہ ڪانہ وڻندي هئي تہ ہيا ڪيس هدايت يا حڪم ڏين تہ ڪيس ڇا ڪرڻ گهرجي ۽ ڇا ڪرڻ نہ گهرجي. ڇا هن لاءِ سٺو آهي ۽ ڇا سٺو ناهي- اهي سندس ڪردار جون بنيادي خاصيتون هيون جيڪي نندپڻ کان ئي سندس شخصيت ۾ نشوونما پائي چڪيون هيون ۽ پوءِ سندس مزاج جو حصو بڻجي ويون هيون. سندس اهو رويو، سندس ذهن جي سياسي اوسر جي انتهائي طوفان خيز دور ۾ بہ سندس رهبر ۽ رهنما رهيو- پر پنهنجي انهيءَ مزاج ۽ طبيعت جي ابتڙ، هن پنهنجي شريڪ حيات جي چونڊ جو فيصلو پنهنجي ماءُ تي ڇڏي ڏنو.

منهنجي ماءُ، پيءُ، پڦي مان ہائي ۽ ہيا مائٽ ہيڙيءَ رستي ڪراچيءَ کان ويراوال روانو ٿيا ۽ اتان اهي جاجي گاڏين جي ذريعي اسان جي اباڻي ڳوٺ پنيلي پهتا. ڏورائي، پنهنجي اندر هڪ جادوئي اثر رکي ٿي. پنيلي جا سادا سودا ماڻهو اهو ئي پائيندا هئا تہ جيٽا پائي، ڪراچيءَ جهڙي وڏي شهر ۾ وڃي لڪپتي ٿي ويو آهي. يورپ ۽ ڏور اوير جي ملڪن سان واپار ڪري ٿو ۽ پنهنجو تجارتي مال، ڏورانهن ملڪن ڏانهن اهڙن جهازن تي موڪلي ٿو جيڪي سڙهن کان سواءِ سمنڊ جو سينو چيري منزل ڏانهن وڃن ٿا، ۽ اهو بہ تہ وٽس ڪراچيءَ ۾ هڪ تمام وڏو گهر آهي، ڪيترين ئي گاڏيون ۽ گهوڙا آهن- سچ تہ هيءُ آهي تہ پنيليءَ جي ماڻهن ۾ هيءَ ڳالهہ عام هئي تہ جيٽا پائي ڏاڍو ناڻو ڪمايو آهي. مطلب تہ پونجا خاندان ڪي فخر آهي تہ هڪ وڏي ڄڄ پنيلي اچي رهي آهي.

منهنجو پيءُ انهن ڳالهين ڪي چڱيءَ طرح ڄاڻندو هو ۽ هن پنهنجي

خاندان يا پنهنجي ڳوٺ وارن کي ارهو نه تي ڪرڻ گهريو- تنهن ڪري هو پاڻ سان گڏ تمام گهڻيون شيون ڪٺي آيو هو جن کي هن شاديءَ جي سوکڙين طور مٽن مائٽن، دوستن ۽ پنيليءَ ۾ وسيل هر خاندان جي چڱي مڙس کي ڏيڻ تي گهريو. انهيءَ مقصد جي لاءِ سمورن خاندانن جي نالن جي لسٽ ٺاهي ويئي ۽ پوءِ جڏهن سوکڙين سان پيٽيو ويو ته پتو پيو ته خاندان جي فهرست، تنهن کان ٻکهي هئي. جيئن ته سوکڙيون گهٽ پئي ٿيون تنهن ڪري هن هڪدم پنهنجي سؤٽ ڪي گوندل موڪليو ۽ ويندي مهل کيس چيائين ته موٽندي چڱي موچاري تعداد ۾ ڦٽاڪا به وٺيو اچي ته جيئن آتشبازي جي روشني سان پنيلي جي چوڌاري ميلن تائين آسمان روشن ٿي وڃي ۽ ڦٽاڪن جي آواز سان پنيلي جي سڄي فضا گونجڻ لڳي. تن ڏينهن بئنڊ باجا وغيره ڪونه هئا، جيڪي شادي تي نغمه سرائي ڪندي پنيليءَ جي گهٽين ۽ بازارين ۾ گشت ڪن ها، تنهن ڪري منهنجي پيءُ شادي جي موقعي تي گوندل مان پيشه ور نغاري وارا گهرايا جيڪي هڪ وڏي نغاري کي ٻن ننڍن ڏوڪن سان وڃائيندا هئا- انهيءَ کان سواءِ ڪو ٻيو ساز ڪونه هو- هن وڏي نغاري جو آواز ايترو ته تيز هوندو هو جو ان جو پڙاڏو پنيلي جي حدن کان ٻاهر به ٻڌجڻ ۾ ايندو هو.

خاندان جون عورتون ڪيترن ڏينهن تائين لاڳيتو ڪپڙا، ڳهه ۽ مٺائيون ڪٺي ڪنوار جي گهر وڃڻ ۾ مصروف رهيون. انهيءَ موقعي تي سيني کان اڳيان نغارچي هلندا هئا ۽ هنن جي پويان زالون هوريان هوريان هلنديون ڪنوار جي گهر تائين وينديون هيون- انهيءَ وچ ۾ زالون شادي جا ڳيچ ڳائينديون ۽ تنهن وقت جي رواج موجب رستي تي چانور اڇلائينديون هيون.

ڳوٺ جي سموري آبادي، هڪ هفتي تائين دعوتن ۽ ڪاڄن ۾ رڌل رهي. دلڪشي، سونهن ۽ خوبصورتي کان محروم، پنيليءَ تي جڻ ته

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بهار اچي ويو هو. هر طرف ميلي جو ڏيک هو. ائين ٿي لڳو ته هڪ صبح پنيلي اک کولي ته پاڻ کي گوندل جي ڳوٺن ۾ هڪ ڪنوار ڪري لڌو- انهيءَ موقعي تي منهنجي پيءُ خرچ جي ڪا پرواهه نه ڪئي. ظاهر آهي ته هتي سندس پهرئين پٽ جي شادي هئي ۽ ڪنهن کي ڪهڙي چاڻ ته سندس باقي ٻارن جون شاديون ڪراچيءَ ۾ ٿينديون يا بمبئيءَ ۾. هن شاديءَ جي اهڙي ڌوم هئي جو ڳوٺ جي هر شخص جي وات اها ئي وائي هئي. منهنجي پيءُ جو خيال هو ته هو جڏهن شادي ڪرائي واپس ويندو ته پويان گهٽ ۾ گهٽ ڳوٺ وارا ايترو ياد رکندا ته هن ڳوٺ جو ڇوڪرو جيٺا ڀائي جيڪو هن ڳوٺ جي گهٽين ۾ کيڏندو هو، هاڻي هڪ وڏي شهر جو وڏو واپاري بڻجي ويو آهي.

هن نٽ نانگر ڏيکارڻ تي خود گهوٽ جا ڪهڙا خيال هئا، تنهن باري ۾ صرف اندازو ئي ڪري سگهجي ٿو. تنهن وقت منهنجي ياءُ جي عمر صرف ١٦- ورهيه هئي، ۽ انهيءَ ئي سانير ۾ هو شادي جي بندڻ ۾ ٻڌجي ويو ۽ ائين هو جڻڪ ڪنهن بنا ڪناري سمنڊ ۾ ڪنهن اڻڄاتل سفر جو راهي ٿي ويو هو. پنهنجي انهيءَ عمر ۾ ان وقت تائين هن پنهنجن ڀينرن ۽ مائٽياڻين کان سواءِ ڪنهن ٻي ڇوڪريءَ سان ڳالهايو به ڪونه هو. پنهنجي ڪنوار جنهن سان ڪيس هاڻي باقي سڄي ڄمار گهارڻي هئي تنهن جو منهن به پهرين هن ڪڏهن ڪونه ڏٺو هو ۽ نه وري ساڻس ڳالهايو هو. هو ته غالباً صرف ايتري ڳالهه ڄاڻندو هو ته هن پنهنجو پاڻ نبيرڻ جي جيڪا راهه اختيار ڪئي هئي، شاديءَ جي معاملي ۾ ان جي پيڪڙي ڪئي هئائين. هن معاملي ۾ جڻڪ هو تقدير جي اڳيان بيوس ٿي ويو هو جنهن، سندس ماءُ جي روپ ۾ فيصلو ڏيئي ڇڏيو هو ته ڪيس ايمي ٻائي سان شادي ڪرڻي آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

متي ڪان پيرن تائين گلن جي ڏڪڻ هارن ۾ سينگاريل ۽ موڙن سان مڙهيو ڏڪيو. هو پنهنجي ڏاڏي جي گهر ڪان سهري جي گهر ڏانهن راهي ٿيو، جتي ايمي ہائي تمام ملهائتو وڳو پهريو. ڳرا ڳهه پايو ۽ هٿن تي ميندي رچايو ويٺي هئي. سندس لباس ۽ پورو وجود تمام سٺي ۽ قيمتي عطر سان ههڪاريل هو. ڳوٺ جي مولوي صاحب، قرآن پاڪ جون آيتون سڳوريون پڙهي نڪاح جي رسم ادا ڪئي ۽ ائين هو ٻئي زال مڙس جي رشتي ۾ ڳنڍجي ويا.

منهنجي پيءُ کي هاٽي ڪراچي کان آئي چار هفتا ٿي چڪا هئا. تنهن زماني ۾ آمدرفت جي نظام کان سيئي واقف آهن ته چا ۽ ڪيئن هو. تنهن ڪري، هاٽي ڪيس انهيءَ ڳنتي اڃي ورايو هو ته خبر ناهي سندس نه هئڻ ڪري پويان سندس ڪاروبار ڪيئن هلي رهيو هوندو. جڏهن سندس ڳنتي سهپ کان ٻاهر ٿي ويئي تڏهن هن پنهنجو فيصلو سيني کي ٻڌايو ته هو جلدئي پنيلي کان روانو ٿي ويندا. پر انهيءَ پراٽي زماني ۾، خاص ڪري هڪ ڏورانهين ڳوٺ ۾ سماجي ڳانڍاپن ۽ آدرشن جي هڪ پنهنجي طاقت ۽ اهميت هئي جن کي ٽوڙڻ يا نه مڃڻ، تمام اُگري ۽ اڻ شانائتي ڳالهه سمجهي ويندي هئي. منهنجي ياءُ جا ساهرا ته انهن ماڻهن مان هئا جيڪي رسمن رواجن ۽ روايتن کي ڏاڍو مڃيندا هئا، ۽ هنن منهنجي پيءُ تي ڇڱيءَ پر پڌرو ڪري ڇڏيو هو ته رواج مطابق سندس نئين پرڻايل ڌيءَ کي جيڪڏهن ٿي مهينا نه، ته ٻه گهٽ ۾ گهٽ هڪ مهينو ته اوس سندن گهر ۾ رهڻو پوندو- انهيءَ وقت گذرڻ کانپوءِ ئي هو گهوٽ کي وڃڻ جي اجازت ڏيندا ته جيئن هو پنهنجي ڪنوار کي ڪراچي وٺي وڃي- سندن هوڏ پنهنجي جاءِ تي، پر ٻابي جون ٻه پنهنجيون مجبوريون هيون. هو ايترو عرصو پنيلي ۾ نه ٿي ٽڪي سگهيو، تنهنڪري هو موٽڻ جي تيارين ۾ لڳي ويو، ۽ منهنجي ماءُ هئي جيڪا پنهنجي مڙس کي اڪيلو ڪراچي موٽڻ جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

موڪل ڏيڻ لاءِ تيار نہ هئي- ڪيس جاڻ هئي تہ سندس مڙس تمام مصروف ماڻهو آهي، جيڪو گهڻي دير تائين ڪم ڪندو هو. انهيءَ ڪري هن پنهنجي مڙس سان گڏ ڪراچي وڃڻ تي گهريو تہ جيئن سندس مڙس کي وقت تي تازي پڪل ۽ گرم ماني ملي سگهي- انهيءَ معاملي ۾ هوءَ نوڪرن تي ڀروسو ڪرڻ جي قائل ڪانہ هئي، ڇاڪاڻ تہ نوڪر، صفائي جو ذرو بہ خيال ڪونہ ٿا ڪن. تنهن کان سواءِ سندن رڌل کاڌو بہ بي مزو ٿو ٿئي ۽ سڀ کان وڌيڪ تہ ڀلا نوڪرن کي ڪهڙي پئي آهي تہ رات جو سندس مڙس جي موٽڻ جو انتظار ڪندي جاڳندا رهن ۽ جڏهن هو موٽي تہ ڪيس گرم گرم ۽ تازيون مانيون پچائي کارائن. اهي ئي سموريون ڳالهيون هيون جن جي ڪري هن پنيلي ۾ ترسڻ نہ ٿي گهريو ۽ پنهنجي مڙس سان گڏ ڪراچي وڃڻ لاءِ آتي هئي. ساڳئي وقت سندس اهو بہ خيال هو تہ محمد علي تيستائين پنيلي ۾ ترسي پئي جيستائين سندس ساهرا ڪيس پنهنجي زال سان گڏ ڪراچي وڃڻ جي موڪل نہ ٿا ڏين. پر پريشاني اها اچي پئي تہ منهنجو ڀاءُ بہ ماءُ پيءُ سان گڏ ڪراچي وڃڻ لاءِ آتو وينو هو.

نتيجو هي نڪتو جو ٻنهي گهراڻا جيڪي شاديءَ سببان ويجهن مائٽن ۾ بدلجي ويا هئا، هن متنازعہ مسئلي تي گرماگرم بحث ۾ مصروف ٿي ويا. ڪيترن ڏينهن تائين ٻنهي پاسن جا ماڻهو گڏجي ويٺا پر اختلافن جي نبيري جي ڪا صورت پيدا ڪانہ ٿي. ائين ٿي لڳو ڄڻ تہ هن مونجهاري جو ڪو حل ڏکيو لهي سگهبو. هن سموري عرصي ۾ محمد علي ماٺ ۾ رهيو ۽ پري کان ئي تماشو ڏسندو رهيو، پر جڏهن ڪيس خبر پئي تہ ڳالهہ ٻولهہ ناڪام ٿي ويئي آهي تہ هن معاملي کي پنهنجي هٿ ۾ ڪنيو.

هڪ ڏينهن اما ۽ بابا کي ٻڌائڻ کان سواءِ ئي محمد علي پنهنجي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سس ۾ سهري سان ملڻ لاءِ پنهنجي ساهرن وٽ پهتو. هن پنهنجي نانءَ جو ڏاڍو آڌرڀاءُ ڪيو ۽ ڏاڍيون خاطريون ڪري ڪيس پنهنجي مهمان نوازي جو گرويده بنائڻ جي ڪوشش ڪئي. محمد علي گهڻي دير تائين وٽن ويٺو رهيو پر هن ڪنهن به نموني، اها لکا نه ڏني ته هن جي اچڻ جو ڪهڙو مقصد هو. پڪ ئي پڪ سندس ساهرن سوچيو هوندو ته سندن نانءَ ڪيترو نه ٿورو ڳالهائو، سڌو سنئون ۽ چئيوان آهي. مطلب ته جڏهن تڪلف ۽ دعائن جو سلسلو ختم ٿيو ته محمد علي نهايت پُر اعتماد ۽ فيصله ڪُن انداز ۾ ساڻن ڳالهايو. هن چيو ته سندس ماءُ پيءُ لاءِ پنيليءَ ۾ وڌيڪ ترسڻ ممڪن ڪونهي ۽ ڪين هر حال ۾ ڪراچي واپس وڃڻو آهي، ۽ اهو به ته هو پاڻ ماءُ پيءُ سان گڏ ڪراچي وڃڻ گهري ٿو ۽ سندس ارادو آهي ته هو پنهنجي زال کي به گڏ وٺي وڃي. ڪيس اميد آهي ته سندس گهر واريءَ جي ماءُ پيءُ کي انهيءَ تي ڪو اعتراض ڪونه هوندو. تنهن هوندي به جيڪڏهن هن جو فيصلو انهيءَ جي ابتڙ آهي ته پوءِ هو رسم رواج مطابق خوشيءَ سان ائين ڪرڻ لاءِ تيار آهي. انهيءَ صورت ۾ هو صرف اهو هڏائڻ گهري ٿو ته هو خوشيءَ سان پنهنجي ڌيءَ کي پاڻ وٽ رهائين ۽ پوءِ جڏهن به هن جي دل چوي، ڪيس ڪراچي موڪلي ڏين. ڪنوار جا ماءُ پيءُ هن نوجوان ڇوڪري جي واتان اهو هڏي، وائڙا ٿي ويا. ڪين اها ته اميد ئي ڪانه هئي ته هڪ نو عمر ۽ نئون پرٽيل ڇوڪرو پنهنجي ساهرن سان ايتري بيباڪي سان سڌي سنئين ڳالهه ڪندو. هو ته شايد پنهنجي نانءَ کي تڪيندا رهجي ويا هوندا. محمد علي ڪين هڏائي ڇڏيو ته هو تمام جلد ڪراچيءَ کان يورپ روانو ٿي رهيو آهي ۽ ٽن سالن تائين انگلينڊ ۾ ئي رهندو. تنهن ڪري، ٿي سگهي ٿو ته جڏهن هو پنهنجي ڌيءَ کي ڪراچي موڪلين ته هو انگلينڊ وڃي چڪو هوندو. اهڙي صورت ۾ سندن ڌيءَ کي ٽن ورهين تائين پنهنجي مڙس جو انتظار ڪرڻو پوندو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مطلب تہ جتي ماءُ پيءُ ناڪام ٿي ويا هئا، سندن پٽ ڪاميابي حاصل ڪري ورتي. جيڪو مسئلو ماءُ پيءُ حل ڪري نہ سگهيا هئا، سو سندن پٽ حل ڪري ڇڏيو. ورندڙ ڏينهن ئي منهنجي ياءُ جي سَسُ ۽ سهرو اسان جي گهر آيا. منهنجي ماءُ پيءُ سان ڳالهايو ۽ ماٺيڻي لهجي ۾ پڇيائون تہ هو ايمي ہائي کي ڪڏهن پاڻ سان گڏ ڪراچي وٺي وڃڻ چاهين ٿا. تہ جيئن انهيءَ پروگرام مطابق هو مناسب تياري ڪري سگهن. ائين ہنهي گهراڻن ۾ ٺاهہ ٿي ويو ۽ جيڪا ڪڙائي مٺائي پيدا ٿي هئي، سا ختم ٿي وئي.

هن دور ۾ اسان جي رسم رواج مطابق، ايمي ہائي جڏهن پنهنجي سهري جي آڏو ايندي هئي تہ پوتيءَ جو وڏو گهونگهٽ ڪڍي پنهنجو منهن لڪائي ڇڏيندي هئي. انهيءَ طرح گهونگهٽ ڪڍڻ پنهنجي عزّس جي مان ۾ عزت ڪرڻ جي نشاني هئي. پر انهن معاملن ۾ محمد علي جا پنهنجا مخصوص نظريا هئا. سندس خيال هو تہ سندس شريڪ حيات، هاٿي خاندان جو ياتي ٻڌجي وئي هئي ۽ سندس ماءُ پيءُ جي نياڻين وانگيان هئي. سندس زال کي صرف انهيءَ آڌار تي ڪم نہ ڪرڻ گهرجي جو سندس نانيءَ ۽ ڏاڏيءَ بہ ائين ئي ڪيو هو. منهنجي پيءُ بہ محمد عليءَ جي انهيءَ خيال جي پٺڀرائي ڪئي ۽ تنهن ڏينهن کان وٺي ايمي ہائي گهونگٽ ڪڍڻ واري صديون پراڻي ريت کي ختم ڪري ڇڏيو جيڪا ڪيترين پيڙهين کان هلندي ٿي آئي.

منهنجي ماءُ هن تصور کان ئي، تہ هو پنهنجي لاڏلي پٽ کان ٽن سالن جي لاءِ ڏار ٿي رهي هئي، ڏاڍي ويڳاڻي ٿي رهي هئي. سچ پچ تہ ٽن سالن جي هيءَ جدائي گهٽي ٻڌگهي هئي. پر اها جدائي خود محمد علي جي ڀلي وٽان هئي، تنهن ڪري ان کي هوءَ خوشيءَ سان سهڻ لاءِ تيار ٿي وئي هئي. هڪ ڏينهن هن محمد عليءَ کي چيو- ” پٽ ہُڏا! تون ڄاڻين ٿو تہ تنهنجي جدائي منهنجي لاءِ ناقابل برداشت هوندي، پر

مون کي اميد آهي تہ انگلينڊ وڃڻ سان تون ضرور وڏو ماڻهو ٿي وينديـن- اهائي منهنجي زندگيءَ جي سيـني کان وڏي آرزو رهي آهي."

محمدعلي پنهنجي ماءُ جون ڳالهيون، تمام ڌيان سان ٻڌندو رهيو ۽ هوءَ چوندي رهي: "محمدعلي، تون هاڻي هڪ ڊگهي سفر تي روانو ٿي رهيو آهين. نہ ڄاڻان ڇو مون کي ائين پيو لڳي تہ جڏهن تون انگلينڊ کان موٽنديـن تہ آءٌ توکي ڏسڻ لاءِ هن دنيا ۾ موجود ڪانہ هونديس."
ائين چئي هوءَ سڏڪن ۾ پئجي ويئي.

محمدعلي پنهنجي ماءُ کي ڀاڪرُ پاتي. ڏک سببان خود محمدعلي جو آواز ڀرجي آيو. منهنجي ماءُ محمدعلي کي رخصت ڪندي چيو- "محمدعلي، خدا تنهنجو حامي ۽ مددگار هوندو. مون کي انهيءَ ذات مان اميد آهي تہ هو منهنجي خواهش ضرور پوري ڪندو. تون پڪ ئي پڪ هڪ وڏو ماڻهو ٿيندين ۽ آءٌ توتي فخر ڪنديس."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪ واپاري قانون دان بڻجي ويو

منهنجي ياءُ کي ست سمنڊ پار انگلينڊ وٺي ويڻ وارو جهاز، نقشن، پرڪار ۽ ستارن جي مدد سان پنهنجو رستو طيءِ ڪري رهيو هو. منهنجو ياءُ هڪ اهڙي اڻ ڄاتل سفر تي روانو ٿي رهيو هو جنهن جي پڄاڻيءَ تي ڪيس هڪ اهڙي ڌارئين ۽ ويڳاڻي ملڪ ۾ زندگي شروع ڪرڻي هئي، جنهن کان هو بنهه اڻ واقف هو. انهن ڪجهه ٻارن کان سواءِ جيڪي پنهنجن والدين سان گڏ هئا، هو ان جهاز جو سڀ کان ننڍو مسافر هو. اوڻويهين صديءَ جي آخري ڏهاڪي وارن ڏينهن ۾ جڏهن انگلينڊ جو سامونڊي سفر ئي هڪ هندوستاني جي لاءِ انوکو ۽ غير معمولي واقعو سمجهيو ويندو هو، هڪ سامونڊي جهاز تي سورهن سالن جي ڇوڪري جي موجودگي جنهن سان گڏ نہ ڪو مٽ هو ۽ نہ وري ڪو سنڀاليندڙ. جهاز جي ٻين مسافرن جي لاءِ اچرج جو ڪارڻ هو- جهاز جا اڪثر مسافر انگريز هئا. هنن مان هڪ مسافر هن نو عمر ۽ اڪيلي مسافر تي مهربان ٿي ويو جنهن جي معصوم چهري تي ڇوڪرائپ سان گڏ هڪ اهڙي خود اعتمادي پئي بڪي، جيڪا ڪائنس وڏي عمر جي ڪنهن ماڻهو ۾ ٿي سگهي ٿي. انهيءَ انگريز ڪائنس انگلينڊ وڃڻ جو مقصد پڇيو. هن پڇيو تہ آيا هو انگلينڊ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ ڪنهن کي سچائي به تو ياڻ؟ هو ڪتي ترسندو ۽ زندگيءَ ۾ ڇا تو ٿيڻ گهري؟ منهنجي پاءُ، انهن سوالن جا اهڙي اعتماد ڀرئي طريقي سان جواب ڏنا جو اهو انگريز ڪانئس ڏاڍو متاثر ٿيو. ڪيس پنهنجي پٽ وانگيان سمجهڻ لڳو. هاڻي هو گهڻو وقت منهنجي پاءُ سان ڳالهائڻ ۾ گذاريندو هو ۽ کيس لنڊن جي باري ۾ اهڙيون ڳالهيون ٻڌائيندو هو جيڪي سندس خيال ۾ منهنجي پاءُ لاءِ ڄاڻڻ ضروري ۽ فائدي واريون هيون.

هي اُهي ڏينهن هئا، جڏهن ساموندي جهاز کي بمبئي کان انگلينڊ پهچڻ ۾ ٽي هفتا لڳندا هئا. انهيءَ سفر ۾ جهاز ڪيترن ئي بندرگاهن تي رڪندو هو ۽ مسافر انهيءَ موقعي مان فائدو وٺي ڪناري تي لهي، سير تفريح ڪندا هئا. اهڙيءَ ريت جهاز جڏهن پورٽ سعيد تي لنگر هنيو ته انگريز منهنجي پاءُ کي نيڪ مشورو ڏيندي چيو ته ”پئسن سان ڀريل ٻٽوڻ کي خبرداري سان سنڀالج، توکي پورٽ سعيد تي تمام هوشيار ٿيڻ جي ضرورت آهي. هتي جي ماڻهن جون آڱريون تمام تکيون آهن، هو تنهنجو ٻٽون اهڙي مهارت سان اُڏائي ويندا جو توکي خبر به ڪانه پوندي.“

احتياط وچان، هن ٿورا پئسا پاڻ سان کنيا. تنهن هوندي به هن انهيءَ انگريز جي نصيحت کي پنهنجي احساسِ ذميداري ۽ هوشياري جي لاءِ چيئلنج سمجهي قبول ڪيو- هو پورٽ سعيد جي سير جي لاءِ اڪيلو نڪري پيو- ڏيکاءُ ائين ٿي ڏنائين ته هو تمام لاپرواهي سان شهر جي ڏارين رستن تي گهمي رهيو هجي، پر شعوري طور تي هو تمام سچيت هو ۽ هر وک تمام محتاط انداز سان کڻي رهيو هو. گهمڻ ڦرڻ کان پوءِ شام جو دير سان هو جهاز تي موٽيو ۽ هن انهيءَ انگريز سان پورٽ سعيد، ان جي ماڻهن ۽ ور وڪڙ بازارين جي باري ۾ پنهنجي خيالن جو اظهار ڪندي هنن جملن سان گفتگو ختم ڪئي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”هي ڏسو جناب، منهنجو هٿون بنهه محفوظ آهي، ۽ مون وٽ آهي، آءٌ تمام محتاط رهيو آهيان.“

”ها، منهنجا ننڍڙا سائين، زندگي جي هر شيءِ جي سلسلي ۾ تمام احتياط ڪان ڪم وٺڻ گهرجي، اهائي سيني ڪان سٺي ڳالهه آهي.“

هيءُ انگريز مسافر مارسيلز جي بندرگاهه تي لهي ويو پر جهاز تان لهڻ ڪان اڳ، هن منهنجي پياءُ کي لنڊن جو سرنامو ڏيندي چيو ته هو ڪڏهن ڪڏهن ساڻس ملڻ لاءِ ايندو رهي. تهان پوءِ چئن سالن تائين جڏهن به هي انگريز هندوستان کان پنهنجي وطن موٽندو هو ته منهنجي پياءُ کي پنهنجي گهر مانيءَ تي ضرور دعوت ڏيئي گهرائيندو هو.

محمدعلي سائوٿيمپٽن تي جهاز مان لٿو ۽ ٽرين ۾ چڙهي لنڊن پهتو. ريلوي اسٽيشن تي هن هڪ گهوڙي گاڏي پڪڙي ۽ ان جي ڪوچوان جي سفارش تي هڪ ٿوري سَستي مگر رهائش ۽ مانيءَ سان گڏ ٻين سهولتن جي لحاظ کان مناسب هوٽل ڏانهن روانو ٿيو. جڏهن گهوڙي گاڏي لنڊن جي موڪرن رستن تان لگهندي هوٽل ڏانهن روانو ٿي ته سندس نوجوان ذهن هن وسيع ۽ عريض ۽ صاف سٿري شهر کان ڏاڍو متاثر ٿيو. هوٽل تي پهچي هن استقبالي ڪلرڪ کان پنهنجي رهڻ جي لاءِ ڪمري واسطي ڳالهايو ته ڪلرڪ، هن هندوستانيءَ کي منهن کان چوٽي تائين گهوري ڏٺو ۽ بي اعتباري واري لهجي ۾ پڇيو: ”نوجوان تون خرچ به پري سگهندين؟“

”ها ها، چو نه-“ منهنجي پياءُ پُراعتماد لهجي ۾ چيو. ” پر مون کي اميد آهي ته خرچ مناسب هوندو.“

ٿوري ويرم کان پوءِ سندس سامان هوٽل جي هڪ ننڍڙي آرام ٽيندڙ ڪمري ۾ رکيو ويو.

بابي ڪيس ٻه تعارفي/ سفارشي خط ڏنا هئا. هن پهرين فرصت ۾

انهن ماڻهن سان رابطي قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. پر هنئي ماڻهو انوقت لنڊن کان ٻاهر ويل هئا جنهن ڪري هو ڪيقدر حيران ۽ پريشان ٿيو.

سياري جي مند پنهنجي زورن تي هئي. لنڊن جي موسم محمدعلي لاءِ ڏاڍي تڪليف واري هئي. هو ايتري سخت موسم تي هريل نہ هو ۽ نہ وري وٽس ايترا پئسا هئا جو هوٽل کان ڪم واري جاءِ تي وڃڻ لاءِ روز گهوڙي گاڏي ڀاڙي ڪري سگهي. ڪيس لنڊن جي سخت ۽ گهميل موسم ۾ روز گهٽو ئي پنڌ ڪرڻو پوندو هو. لنڊن ۾ رهڻ بابت گهٽيئي سال پوءِ هن مون کي ٻڌايو هو:

”هي تجربو بہ ڏاڍو سخت هو. آءٌ پنهنجي ماءُ پيءُ کان گهڻو ڏور هڪ اهڙي شهر ۾ اڪيلو زندگي گهاري رهيو هئس جيڪو ڪراچيءَ کان بنهہ مختلف هو. گراهمس جي آفيس ۾ جتي آءٌ ڪم ڪندو هئس، فقط ٿورن ماڻهن سان منهنجي ڄاڻ سڃاڻ هئي. انهن کان سواءِ آءٌ ٻئي ڪنهن کان واقف نہ هئس. وري لنڊن جهڙو شهر جيڪو ايڏو پکڙيل هو ۽ ڏورانهن پنڌن تائين هو، تنهن ۾ رهڻ منهنجي زندگي لاءِ هڪ وڏو بار هو. تمام گهٽي ٿڌ ۽ مٿان اوهيرن جي ڪري سيءُ جٽڪ منهنجي هڏن جي مِک تائين پيهي ويندو هو. مون کي ڏاڍي تڪليف ٿيندي هئي. بهرحال، جلدئي آءٌ نہ صرف لنڊن جي زندگيءَ جو هيراڪ ٿي ويس پر ان کي پائنڻ بہ لڳس.“

گهراهمس شپنگ اينڊ ٽريڊنگ ڪمپنيءَ، جنهن جي آفيس ٽريڊنيڊل اسٽريٽ جي پرسان هئي، هن نوجوان اپرينٽس جي ذميداري سنڀالي جيڪو ڪراچي ۾ سندن ڪاروباري دوستن مان هڪ دوست جو پٽ هو. کيس آفيس جي هڪ ڪمري ۾ هڪ ننڍي ميز ۽ ڪرسي ڏني وئي، جتي هو ٻين ڪيترن ملازمن جي وچ ۾ ويهي بزنس ائڊمنسٽريشن جون باريڪيون سکندو هو.

محمد علي پاڻ سان گڏ ڪجهه پئسا انگليند ڪٺي آيو هو، تنهن هوندي بہ منهنجي پيءُ گراهمس وارن کي چيو هو تہ هو وڌيڪ پئسا ڪراچيءَ مان پنهنجي لنڊن آفيس منتقل ڪري ڇڏين تہ جيئن سندس پٽ لنڊن ۾ پنهنجي سکيا جو سمورو عرصو آرام سان گذاري سگهي. پئسن کي ڏيان سان خرچ ڪرڻ واري خانداني عادت کان ڪم وٺندي منهنجي پاءُ پنهنجا پئسا رايل بئنڪ آف اسڪاٽليند، ١٢٣، بشپ گيٽ اسٽريٽ ۾ جمع ڪرائي ڇڏيا. پوءِ سنت ئي هن اندازو لڳايو تہ جيئن تہ کيس لنڊن ۾ گهٽ ۾ گهٽ ٻن سالن جو عرصو گذارڻو آهي، تنهن ڪري مستقل هوٽل ۾ ترسڻ چڱو نہ ٿيندو. ان ڪري هن سوچيو تہ ڪا اهڙي فئملي ملي وڃي جيڪا کيس "پيئنگ گيسٽ" وانگيان رکڻ لاءِ تيار هجي، تہ اها ڳالهہ وڌيڪ چڱي ٿيندي ۽ ان ريت خرچ بہ گهٽجي ويندو. تنهن ڪري هن اخبارن جي ننڍن اشتهارن کي ڏسڻ شروع ڪري ڏنو، ۽ ڪجهه اهڙن خاندانن جو پتو بہ اتاري ورتو جيڪي پيئنگ گيسٽ قبولڻ لاءِ تيار هئا. اهڙن خاندانن سان ملڻ کان پوءِ هن مسز ايف اي پيج ڊريڪ وٽ ترسڻ جو فيصلو ڪيو جيڪا ٣٥- رسل روڊ، ڪينسنگٽن تي رهندي هئي. هيءُ گهر، هاءِ اسٽريٽ، ڪينسنگٽن تي واقع موجوده شاندار اولمپيا بلڊنگ جي سامهون هئو، جيڪا ١٨٩٢ع کان گهڻو پوءِ ٺهي هئي. اڄ بہ هي علائقو لنڊن جي سٺن رهائشي علائقن ۾ ڳڻيو وڃي ٿو، جنهن جي هڪ طرف ريلوي لائنن جو ورڪڙ جار پکڙيل آهي. هي گهر ڪينسنگٽن جي وچين حصي ۾ آهي پر ١٨٩٠ع ۾ پڪ ئي پڪ لنڊن جي سٺن رهائشي علائقن ۾ شمار ٿيندو هوندو ۽ ماڻهن کي هتي رهڻ ۾ فخر محسوس ٿيندو هوندو. ڪجهه سال اڳ لنڊن جي ڪائونٽي ڪائونسل هن جاءِ تي هڪ تختي لڳائي ڇڏي آهي جنهن تي لکيل آهي:

"قائداعظم محمد علي جناح (١٨٧٦ع- ١٩٤٨ع) پاڪستان جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

باني ١٨٩٥ع ۾ هتي رهيو."

هيءُ اهو عرصو هو جڏهن برطانوي لبرل ازم (آزاد خيالي) جو روح ۽ جذبو، هن ملڪ جي ماڻهن جي دماغ تي ڳوڙها اثر ڇڏي رهيو هو. سو قائداعظم جي تجسس پرئي ذهن، انگلينڊ ۾ رهڻ جو پورو فائدو حاصل ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. (١) صبح جو سوير اٿڻ کان پوءِ، هن تمام ڏيان سان، اخبار پڙهڻ جي عادت پاڻ ۾ وڌي ۽ انگريزن وانگيان نيرن ڪرڻ کان اڳ اخبار کي پورو پڙهي وٺندو هو. هو انهيءَ زماني جي برطانوي رهنمائن جي معرڪن جا تفصيل تمام ڏيان سان پڙهندو هو جيڪي تن ڏينهن برطانيہ جي سياسي آسمان تي ڇانيل هئا ۽ دل ئي دل ۾ سندن ڪاميابين جون ساراهون ڪندو هو. انهن رهنمائن جون اهي سموريون تقريرون بہ پڙهندو هو جيڪي هو پارليامينٽ جي اندر ۽ ٻاهر ڪندا هئا ۽ جن کي ڪروڙين ماڻهو بنا ڪنهن زور ڏاڍ ۽ لالچ جي تمام پاپوهہ سان پڙهندا هئا- هو جتي بہ ويندو هو اتي اهو ئي ڏسندو هو تہ ماڻهن جي ڳالهہ ٻولهہ ۽ بحث جو موضوع انهن ئي سياسي رهنمائن جون تازيون تقريرون هونديون هيون، ڇاڪاڻ تہ ماڻهو هنن رهنمائن کي پنهنجي زماني جي تاريخ جو وهڪرو موڙڻ وارو سمجهندا هئا.... تنهن ڪري هڪ پاسي تہ سندس آڏو هيءُ ماحول هو ۽ ٻئي پاسي هو پاڻ هو جو صبح کان شام تائين گراهمس جي آفيس ۾ روزانو بي لذت محنت ۽ مزدوري ۾ رڌل هوندو هو، ۽ ڄاڻندو هو تہ صبر ۽ تحمل ۽ دل کي ڏاڍو ڪري هو جيڪا محنت ڪري رهيو هو، ان جو لازماً اهو ئي نتيجو نڪرڻو آهي تہ هو پنهنجي پيءُ جي ڪاروبار ۾ شامل ٿي ان کي وڌيڪ ترقي وٺرائي. پنهنجو اهو مستقبل ڪيس پنهنجي معيار جي لحاظ کان گهٽ ۽ هيچ لڳندو هو- اهو صحيح آهي تہ ناڻي کي زندگي ۾ وڏي اهميت حاصل آهي پر ناڻو ڪمائي هو عوامي رهنما بڻجي نہ پئي سگهيو ۽ نہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وري هم وطن جي حالت سڌارڻ جي جدوجهد جو هيرو ٿي ٿي سگهيو. پنهنجي اهڙي اندازِ فڪر سببان هو پنهنجي آئيندي ڪان گهٽڻ ئي شڪن ۾ مبتلا ٿي ويو جنهن جي لاءِ هو پنهنجي پاڻ ۾ ڪهربل لياقت ۽ اهليت پيدا ڪري رهيو هو. هن جاتو ٿي ته هن سموري جدوجهد جو ڦل ۽ سندس زندگي جي پڄاڻي سندس ئي ذات تائين محدود هرندي- انهيءَ دوران، هن برطانوي تاريخ جي عظيم همعصر رهنمائن جي حياتيءَ جي احوالن جو مطالعو به شروع ڪري ڏنو جنهن سان ڪيس پروڙ پئي ته هنن رهنمائن مان گهڻن ئي بار جي لاءِ قانون جي تعليم حاصل ڪئي هئي ۽ قانون جي علم جي ڪري ئي هو پنهنجي عوامي ۽ سياسي زندگيءَ ۾ سويارا ٿيا هئا.

هاڻي سندس ذهن ٻن متبادل رستن جي وِچ ۾ مُنجهي پيو، يعني هو گراهمس ڪمپني ۾ ئي اپرينٽس جي حيثيت ۾ ڪم ڪندو رهي يا وري بيرسٽر بنجڻ جي لاءِ لنڊن جي مختلف اِنز مان ڪنهن ۾ داخلا وٺڻ جي لاءِ ابتدائي امتحان جي تياري ڪري.

هن سلسلي ۾ هن هڪ پيري مون کي ٻڌايو هو:

”اهو فيصلو ڪرڻ ۾ ته پنهنجي پاڻ کي بار لاءِ تيار ڪرڻ گهرجي، مون کي ڪا دير نه لڳي. منهنجي خوش قسمتي هئي ته ’لٽل گو‘ نالي امتحان پاس ڪري قانون جي تعليم پرائڻ ڪنهن ”اِن“ ۾ داخلا وٺڻ جي طريقه ڪار جو اهو آخري سال هو- ٻئي سال کان قاعدا قانون بدلجڻ وارا هئا. جيڪڏهن اهو موقعو نڪري وڃي ها ته پوءِ مون کي بار ۾ وڃڻ لاءِ وڌيڪ ٻه سال انتظار ڪرڻو پوي ها- تنهن ڪري، مون گراهمس ۾ اپرينٽس شپ ڇڏي، ’لِٽل گو‘ جي امتحان پاس ڪرڻ لاءِ سخت محنت شروع ڪري ڏني.“

بلاشبه هي انهن تمام اهم فيصلن مان هڪ فيصلو هو جيڪي هن پنهنجي باري ۾ ڪيا هئا. هيءُ اهڙو فيصلو هو جنهن سندس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

زندگيءَ جو سارو رستو ئي بدلائي ڇڏيو. سندس جوان ذهن، هن پڪي پهه جي لِنوَ سان ٿمتار هو ته هو پنهنجي وطن جي عوامي ۽ سياسي زندگيءَ ۾ پنهنجي لاءِ ڪو فخر لائق مقام حاصل ڪري ئي رهندو- هن مقصد لاءِ هن پنهنجو سمورو وقت ۽ توانائي لڳائي ڇڏي. سندس شخصيت ۾ مڪمل تبديلي اچي ويئي ۽ هو پنهنجي ڪتابن جي اڀياس ۾ غرق ٿي ويو- سندس محنت رنگ لاتو ۽ 'لنل گو' جو امتحان اعزاز سان پاس ڪيائين ۽ 'لِنڪنز ان' ۾ داخلا ورتائين.

'لِنڪنز ان' ۾ داخلا وٺڻ جو فيصلو هن ڇو ڪيو، تنهن بابت هن هڪ پيري مون کي ٻڌايو هو: "هي تن ڏينهن جي ڳالهه آهي جڏهن 'لنل گو' جي امتحان لاءِ تيار ڪري رهيو هئس- مون پڪو پهه ڪري ڇڏيو هو ته آءٌ هي امتحان پاس ڪري ئي رهندس ۽ مون کي پڪ هئي ته آءٌ هي امتحان پاس ڪري وٺندس. تنهن ڪري مون سوچيو ته ڇو نه لنڊن ۾ موجود 'انز' کي به ڏسي وٺجي ۽ اتي تعليم پرائڻ وارن شاگردن سان ملاقات به ڪجي، ته جيئن آءٌ اڳواٽ ئي فيصلو ڪري سگهان ته مون کي انهن مان ڪهڙي 'ان' ۾ داخلا وٺڻي آهي. انهيءَ سلسلي ۾ مون معلومات حاصل ڪئي، شاگردن سان ڳالهايو ٻولهايو- منهنجي ذهن جنهن 'ان' ۾ داخلا وٺڻ جي صلاح ڏني، اها 'لِنڪنز ان' نه هئي پر پوءِ اوچتو منهن جي نظر مرڪزي دروازي تي پئي ۽ جڏهن مون پنهنجي عظيم پيغمبر اسلام صلي الله عليه و سلم جو نالو دنيا جي عظيم قانون ٺاهيندڙن جي فهرست ۾ درج ڏٺو ته اها پاس باسي ته 'لنل گو' ۾ ڪاميابي کان پوءِ 'لنڪنز ان' ۾ ئي داخلا وٺندس."

مون وٽ اڄ به سندس بئنڪ جو پاس بڪ محفوظ آهي جنهن جو تعلق ١٨٩٢ع کان ١٨٩٦ع واري عرصي سان آهي. هن پاس بُڪ تي هن پنهنجي هٿن سان پنهنجو نالو "محمد علي جيڻا ڀائي" لکيو هو. رائل بئنڪ آف اسڪاٽ لينڊ جي هن پاس بُڪ ۾ هڪ داخلا آهي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جنهن مان پڌرو ٿئي ٿو ته هن ۷- جون ۱۸۹۳ع تي ’لِنڪنز ان‘ جي نالي داخلا في طور ۱۳۸- پائونڊ ۱۹- شلنگن جو هڪ چيڪ ڏنو هو. جنهن جو مطلب ته هو ۱۷- ورهين جي ڄمار ۾ بار جي لاءِ تعليم پرائي رهيو هو جڏهن ته منهنجو پيءُ ڪراچي ۾ اها آس لڳايو ويٺو هو ته سندس وڏو پٽ تمام جلد انگلينڊ مان اچي ڪاروبار ۾ نه صرف سندس مدد ڪندو پر ان کي وڌائيندو پڻ.

منهنجي پيءُ کي جڏهن پنهنجي پٽ وٽان اها سڌ ملي ته هن ’لنڪنز انِ‘ ۾ داخلا ورتي آهي ۽ اهو به ته کيس بيرسٽر بڻجڻ ۾ ٽي سال لڳي ويندا ته بابو ڏاڍو پريشان ٿيو. جواب ۾ بابي کيس لکيو ته هو بيفائدي محنت ڇڏي فورن وطن موٽي اچي. قائد ان جي جواب ۾ تمام منٿ ميڙ وارن لفظن ۾ پنهنجي پيءُ کي عرض ڪيو ته هو کيس انگلينڊ ۾ ئي رهڻ جي موڪل ڏئي ته جيئن هو بار جي لاءِ پڙهائي پوري ڪري سگهي. هن بابي کي هيءُ به پڪ ڏياري ته پڙهائي جي خرچ لاءِ ڪائنس وڌيڪ پئسا ڪونه گهرندو ڇاڪاڻ ته هو پڙهائي سان گڏوگڏ خرچ پوري ڪرڻ لاءِ ملازمت به ڪندو ۽ تمام ڪفايت سان خرچ ڪندو ته جيئن سندس پيءُ کيس لنڊن ۾ به سال ترسڻ لاءِ جيڪا رقم موڪلي هئي اها ڇئن سالن تائين هلي سگهي. جيتوڻيڪ بابو پنهنجي هوڏي پٽ جي هن فيصلي تي خوش ڪونه هو تڏهن به هن انهيءَ صورت حال تي ڪٺي ماٺ ڪئي ۽ سندس ڇپن مان پنهنجي پٽ جي ڪاميابي ۽ بهتري لاءِ دعائون نڪرڻ لڳيون.

قائد کي ڪراچيءَ مان لنڊن ويئي گهٽا ڏينهن ڪونه ٿيا هئا ته سندس گهر واري ايمي ٻائي گذاري ويئي. قائد پنهنجي ننڍڙي ڪنوار سان گڏ ڪو گهڻو وقت ڪونه گذاريو هو. ايمي ٻائي سان هن پنهنجي ماءُ پيءُ جي مرضي جي مطابق شادي ڪئي هئي. تنهن ڪري ايمي ٻائي جي انتقال تي کيس گهڻو ڏک ڪونه ٿيو. پر جڏهن منهنجي ماءُ

کي انگلينڊ ۾ 'لنڪنز ان' ۾ پڙهائي هلندي پنهنجي ماءُ جي انتقال جي خبر ملي. جيڪا منهنجي سڀ کان ننڍي ڀاءُ ٻنده علي جي جنم وقت گذاري ويئي هئي، تہ اهو صدمو هن لاءِ ناقابل برداشت ثابت ٿيو. ڪيس دنيا ۾ سڀ کان وڌيڪ محبت پنهنجي ماءُ سان هئي ۽ اها ئي ماءُ ڪيس وڇوڙي جو داغ ڏيئي ويئي هئي. هو ڪلاڪن جا ڪلاڪ پنهنجي ماءُ کي ياد ڪندي روئندو رهيو ۽ سڏڪا ڀريندو رهيو. منهنجو ڀاءُ فطرتاً تمام حساس هو ۽ هر شئي جو دل تي گهرو اثر وٺندو هو. سو انهيءَ غم سندس دل تي ڳوڙهو اثر وڌو. هي خيال ئي ان لاءِ عذاب ڏيندڙ هو تہ هو پنهنجي گهر کان ايترو پري ٻنهہ اڪيلو هو ۽ آخري وقت ۾ هو پنهنجي ماءُ وٽ ڪونہ هو. هن صدمي سندس ذهن کي ايترو متاثر ڪيو جو هو بيهوش ٿي ويو. ڪيتري عجيب ڳالهہ هئي تہ سندس ماءُ جي هيءَ ڳالهہ سچ نڪتي تہ هو پنهنجي لاڏلي پٽ محمدعلي جي ڪراچي موٽڻ کان پهريائين ئي گذاري ويندي. انهيءَ سان گڏ ئي محمد علي کي پنهنجي ماءُ جي اڳڪٿي بہ ياد اچي ويئي، جيڪا هن محمدعلي جي مستقبل جي باري ۾ ڪئي هئي تہ هو هڪ ڏينهن وڏو ماڻهو بڻجي ويندو- هڪ نوجوان جي حيثيت ۾ هو جنهن طريقي سان گمنام انداز ۾ زندگي گهاري رهيو هو، تنهن متعلق هو گهڻو ڪري سوچيندو هو تہ آيا هن جي ماءُ جي اڳڪٿي ڪنهن حقيقت بہ بڻبي يانہ. بهرحال انهيءَ وقت تہ هو ٻنهہ گمنامي ۾ پنهنجي حياتيءَ جا ڏينهن گذاري رهيو هو ۽ ڪيس ڪا خبر ڪانہ هئي تہ مستقبل هن جي لاءِ پنهنجي جهوليءَ ۾ ڇا لڪائي رکيو آهي.

منهنجي والده جي گذاري وڃڻ کان پوءِ منهنجي پيءُ کي ڪاروبار ۾ هڪ ٻئي پٺيان نقصان پوندا رهيا. هي ٻئي پريشانيون اهڙيون هيون جو هُو وقت کان اڳ ۾ ئي پوڙهو ٿي ويو. گهر واريءَ جي گذاري وڃڻ کان پوءِ هو اڪيلو رهجي ويو هو. سندس ڇہ ٻار هئا جن مان

ڪي تہ بنهہ ننڍا هئا ۽ هنن ٻارن جي سارسنڀال بہ سندس ئي ذميداري هئي. سندس اولاد ۾ صرف محمد علي اهڙو هو جيڪو سندس سهارو ٿي پئي سگهيو ۽ اهو بہ لنڊن ۾ بار جي لاءِ تياري ڪري رهيو هو- منهنجي پيءُ، پنهنجي سيني کان وڏي پٽ محمد علي کي هدائتڻ کان سواءِ، سندس نالي هڪ ڏار ڪاروبار بہ شروع ڪري ڏنو هو. هن نئين ڪاروبار ۾ بہ ڪيس ڳرو نقصان سهڻو پيو ۽ منهنجو پيءُ واقعي ڏاڍو پريشان رهڻ لڳو. هن منهنجي پاءُ کي دردمندانہ خط لکيا تہ هو واپس موٽي اچي پر محمدعلي پيءُ کي اهوئي جواب ڏنو تہ هو بالڪل پريشان نہ ٿئي ڇاڪاڻ تہ هندوستان واپس ايندي ئي هو معاملن کي سنڀالي وٺندو ۽ پنهنجي والد ۽ خاندان جي ساک ڪرڻ نہ ڏيندو.

'تنهن وقت قائد جي عمر ارڙهن سال هئي. هو پنهنجي ماءُ ۽ زال کان محروم ٿي چڪو هو ۽ کيس اها ڄاڻ هئي تہ سندس خاندان جو هلندڙ ڪاروبار جنهن کي سندس پيءُ پگهر جي پورهئي سان ٺاهيو هو، سو تباهي جي ڪناري تي پهچي چڪو هو. ڪڏهن ڪڏهن زبردست ناڪامين ۽ ڳرن نقصانن جي نتيجي ۾ ڪن ماڻهن جون لڪل خوبيون نکري نروار ٿينديون آهن. قائد هنن تباهين ۽ نقصانن کي هڪ مستقل مزاج شخص جي حوصلي ۽ همٿ سان برداشت ڪيو ۽ انهيءَ عزم سان تہ هنن حالتن کي منهن ڏيڻ ۽ ان ۾ سوڀارو ٿيڻ سان گڏوگڏ هو پنهنجي خاندان جو نالو بہ ڪيندو. هاڻي هن پنهنجو نالو بدلائي "ايم- اي- جينا ڀائي" رکيو هو.

سندس بئنڪ پاس بُڪ مان پڌرو ٿئي ٿو تہ هو پنهنجي ميزبان خاندان جي وڏي مسز ايف- اي- پيج ڊريڪ کي مهيني ۾ ڏهہ پائونڊ پيئنگ گيسٽ جي حيثيت سان ڏيندو هو. هن مون کي ٻڌايو هو تہ مسز ڊريڪ هڪ تمام مهربان وڏي عمر جي خاتون هئي. هن مون کي

ٻڌايو تہ مسز ٻريڪ جو خاندان چڱو موچارو هو. هوءَ ساڻس ڏاڍي محبت ڪندي هئي ۽ ڪيس پنهنجي پٽ وانگيان پائيندي هئي. هن جي هڪ تمام سهڻي ۽ من موهيندڙ ڌيءَ هئي، جيڪا عمر ۾ قائد جيتري هئي- هيءَ ڇوڪري يعني مس ٻريڪ منهنجي پاءُ تي چڪن هئي پر منهنجو پاءُ انهن ماڻهن مان ڪونہ هو جيڪي رستي هلندي هر سهڻي ڇوڪري سان محبت ڪندا هجن. مطلب تہ عجيب صورتحال پيدا ٿي ويئي هئي. هڪ پاسي مس ٻريڪ منهنجي پاءُ تي مهربان هئي ۽ سندس ڌيان ڇڪائڻ لاءِ هر جتن ڪندي هئي تہ ٻي طرف منهنجو پاءُ هميشہ ڪيس هڪ مفاصلي تي رکندو هو. مِس ٻريڪ گهڻو ڪري پنهنجي گهر ۾ مخلوط پارٽيون ڪندي رهندي هئي جن ۾ مرد ۽ عورتون ٻئي شريڪ ٿيندا هئا. انهن موقعن تي ڪئين رانديون بہ ٿينديون هيون جن ۾ هڪ مخصوص راند 'چور سپاهي' بہ کيڏي ويندي هئي. هن راند ۾ جيڪڏهن ڪو ڪنهن لڪل ماڻهو کي ڳولهي لهندو هو تہ سزا جي طور هڪ چمي ڏني ويندي هئي. مس ٻريڪ جي مستقل ڪوشش ۽ منٿن جي باوجود، چمي ڏيڻ واري هن راند کان قائد پري رهيو.

هڪ ڏينهن قائد ڳالهين ڳالهين ۾ انهن ڏينهن جو ذڪر ڪندي مون کي ٻڌايو:

”ڪرسمس جو موقعو هو- ٻريڪ فئملي ناتال ملهائي رهي هئي، ۽ جيئن عيسائي خاندانن ۾ رواج آهي، هن موقعي تي دروازن تي آڪاس بيل لٽڪائي ويئي. عيسائين ۾ اها ريت آهي تہ جيڪڏهن ڪو ڇوڪرو چانئٺ جي هيٺان ڪنهن ڇوڪري کي بيٺل ڏسي (پڪڙي وٺي) تہ ان کي چمي ڏيئي سگهي ٿو. مان ان ڏينهن بيخبريءَ ۾ انهيءَ چانئٺ تي بيٺو هئس. اتفاق سان مس ٻريڪ مون کي اتي ئي پڪڙي ورتو ۽ مون کي پاڪر پائي چيائين تہ آءٌ ڪيس چمي ڏيان- پر مون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڪر چڏائيندي ڪيس چيپيندي چيو ته آءٌ ائين ڪري نه ٿو سگهان، ڇو ته اسان جي معاشري ۾ نه ته ائين ٿيندو آهي ۽ نه ان جي اجازت آهي. مون کي خوشي آهي ته مس بريڪ سان انهيءَ ٿينهن مون اهڙو سلوڪ ڪيو. چاڪاڻ ته انهيءَ کان پوءِ سندس سمورن ناٽ نخرن سببان پيدا ٿيندڙ پريشانين کان بچي پيس."

لنڪنز ان ۾ پڙهائي جي وچ ۾ قائد جي دلچسپين جو دائرو وڌندو ويو. هن برٽش ميوزيم لائبريري ۾ مطالعو ڪرڻ لاءِ ٽڪيٽ حاصل ڪئي. (٢) ۽ اتي وسيع ۽ ڳوڙهي مطالعي سان پنهنجي دماغ کي اُجاريو. ڪڏهن ڪڏهن هو آچر جي صبح جو هائيڊ پارڪ هليو ويندو هو ۽ اتي هٽرادو ۽ بازاري ليڊرن جون بي مقصد تقريرون به ٻڌي وٺندو هو. انهن ليڊرن جي ڪري ئي هائيڊ پارڪ جي اها ڪنڊ پوري دنيا ۾ هڪ اداري جي حيثيت سان مشهور ٿي ويئي آهي. هن غير تميزدار ۽ بازاري ليڊرن جي جارحانه ۽ بي معنيٰ بڪواس تقريرن کي ٻڌي، جن ۾ گهڻو ڪري پنهنجي حڪومت تي به سخت نڪتچيني ۽ ملامت ڪئي ويندي هئي، قائد کي احساس ٿيو ته هڪ قوم جي تقرير جي آزادي جي ڪيتري اهميت آهي، ۽ اها ڇو ضروري هوندي آهي. انهيءَ سان هڪ قوم کي پنهنجي دل جي غبار ڪڍڻ جو موقعو ملي ٿو. جيڪڏهن قوم کي تقرير جي آزادي ناهي ته عوام جو آواز پوسالتجي پوندو آهي. انهيءَ کان سواءِ قائد، هائوس آف ڪامنس ۾ به باقاعدگي سان ويندو هو جتي هو مسٽر گليڊ سٽن (٣)، لارڊ مارلي، مسٽر جوزف چيمبرلين، مسٽر بالفور، ۽ عظيم آئرش محب وطن مسٽر ٽي- پي- اوڪانر جهڙن پنهنجي زماني جي آزاد خيال مدبرن جون تقريرون تمام ذوق ۽ شوق سان ٻڌندو هو ۽ دل ئي دل ۾ سندن تعريف ڪندو هو. هائوس آف ڪامنس جي ڪارروائي گهڻي ڀاڱي ٻڌڻ سان هو پارليماني خطابت ۽ فصاحت جي فن کان واقف ٿيو جيڪو مستقبل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ سندس لاءِ سيني کان وڏيڪ موثر ۽ طاقتور هٿيار ثابت ٿيو.

سخت محنت جي نتيجي ۾ هن ٻن سالن اندر لِنڪنز اِن جو امتحان پاس ڪري ورتو ۽ ائين هو ١٨ سالن جي عمر ۾ سڀني کان ننڍو هندوستاني شاگرد هو جيڪو بئرسٽر بڻيو. پر اڃا به پنهنجي ٽوپي ۽ گائون حاصل ڪرڻ لاءِ کيس ڪجهه وقت انگلينڊ ۾ ترسڻو هو. ڇاڪاڻ ته انهيءَ کان اڳ ۾ کيس مخصوص تعداد ۾ دعوتن ۾ شرڪت ڪرڻ جو شرط به پورو ڪرڻو هو.

هو انهن مائٽن مان نه هو جيڪي امتحان پاس ڪرڻ لاءِ سمورو وقت ڪتاب چٽڻ ۾ گذاري ڇڏين. انهيءَ جي ابتڙ هو هڪ شاگرد جي حيثيت۾انهن سمورين مشغولين ۾ سرگرم حصو وٺندو رهيو جن جو مرڪز، لنڊن ۾ رهندڙ هندوستاني شاگرد هئا. اڃا کيس هندوستان کان انگلينڊ آئي هڪ سال ئي گذريو هو ته برطانيه جي هندوستاني شاگردن ۾ زبردست جوش ۽ جذبو پيدا ٿي ويو، ڇاڪاڻ ته بمبئي جو هڪ تجربيڪار پارسي ليڊر دادا ڀائي نوروجي (۴) جيڪو هڪ واپاري جي حيثيت ۾ ڪئين سالن کان لنڊن ۾ آباد هو، تنهن سينٽرل فنسبري جي حلقي مان هائوس آف ڪامنس جي چونڊ ۾ حصو وٺڻ جو اعلان ڪيو هو. جيئن ته برطانوي هائوس آف ڪامنس لاءِ چونڊن ۾ بيهڻ وارو هيءُ پهريون هندوستاني هو، ان ڪري اها ضروري ڳالهه هئي ته لنڊن ۾ رهندڙ سمورا هندوستاني شاگرد سندس چونڊ جي سلسلي ۾ ڪهڙي جوش ۽ جذبي سان ڪم ڪرڻ لاءِ تيار هئا. هن انتخابي مهم ۾ قائداعظم به ڏاڍي جوش وخروش سان حصو ورتو. تنهن ڪري دادا ڀائي نوروجي جي نظرن ۾ اچي ويو. اهڙي طرح هن (قائد) هندوستان جي هڪ تمام ڀلي شخصيت جي دل ۾ پنهنجي لاءِ عزت پيدا ڪري ورتي.

دادا ڀائي نوروجي جي انتخابي مهم جي ياد تازي ڪرڻ لاءِ هڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏينهن منهنجي ياءُ مون کي ٻڌايو:

”جڏهن مون کي خبر پئي ته لارڊ سيلسبري پنهنجي هڪ تقرير ۾ دادا ڀائي تي ٺٺول ڪندي کيس ” ڪارو ماڻهو“ سڏيو ۽ فنسبري جي انتخابي تڪ جي ماڻهن کي خبردار ڪيو هو ته هو کيس نه چونڊين، ته مون کي ڏاڍي چڙ آئي. جيڪڏهن دادا ڀائي ڪارو هو ته پوءِ آءٌ ڪانئس وڌيڪ ڪارو هئس ۽ جيڪڏهن اسان جي سياسي آقائن جي سياسي سوچ اها هئي ته پوءِ اسين ڪانئن انصاف جي ڪا اميد نه ٿا رکي سگهون. ان ڏينهن کان وٺي آءٌ رنگ جي بنياد تي هر امتيازي سلوڪ جو دشمن ٿي ويس. بس پوءِ ڇا ٿيو. مون هڪ انتقامي جذبي سان ٿمتار ٿي هن هندوستاني بزرگ جي اليڪشن ۾ ڪم ڪيو. خوش قسمتيءَ سان هو ٿن ووٽن تان چونڊ کٽي ويو. جيتوٽيڪ اها سوڀ ٿورن ووٽن تان ئي هئي پر لنڊن ۾ رهندڙ هندوستاني شاگردن ۾ ڏاڍو جوش ۽ جذبو هو ۽ پوءِ جڏهن مون گيلري ۾ ويهي هائوس آف ڪامنس ۾ هن بزرگ شخص جي پهرين تقرير ٻڌي ته مون پنهنجي اندر هڪ نئين جوش ۽ ولولي کي ڇوليون هڻندي محسوس ڪيو. هن چيو ته هو آزاديءَ جي اظهار جي هن اداري کي ساراهه جوڳو سمجهي ٿو. هو هتي هڪ هندوستاني جي حيثيت ۾ هائوس آف ڪامنس ۾ موجود آهي ۽ انهيءَ آزادي اظهار جي حق کي ڪتب آڻيندي پنهنجي هم وطن جي لاءِ انصاف جو مطالبو ڪندو. هن بالڪل ٺيڪ چيو هو ته تقرير جي آزاديءَ کان سواءِ هڪ قوم جي حالت گلاب جي انهيءَ ٻوٽي وانگيان ٿئي ٿي جنهن کي اهڙي هنڌ لڳائي ڇڏجي جتان نه هوا لنگهندي هجي ۽ نه اُس پهچندي هجي...“

قائداعظم جي دل ۾ دادا ڀائي نوروجي جي لاءِ عزت ۽ احترام ۾ ڏينهون ڏينهن واڌارو ايندو ويو. هو سندس پرستارن ۾ شامل ٿي ويو. ان کان پوءِ ايندڙ سالن ۾ سندس سياسي انفراديت تي دادا ڀائي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نوروجي جي شخصيت جا ڳوڙها اثر ٿيا. هو انهيءَ بزرگ شخص جو معتقد ۽ دوست ٿي رهيو هو. جيتوڻيڪ دادابائي نوروجي جي ڄمار کان هو گهڻو ننڍو هو تڏهن به بعد ۾ هنن ٻنهي گڏجي آل انڊيا ڪانگريس جي ابتدائي دور ۾ بنيادي خدمتون سرانجام ڏنيون.

لنڊن ۾ رهائش واري عرصي ۾ ڪيس هن ڳالهه جو ڏاڍو احساس ٿيو ته هندوستاني شاگردن جي وچ ۾ رابطي جي ڪمي هئي. سندس خيال هو ته ويجهي رابطي کان سواءِ هو پنهنجي ۽ پنهنجي ملڪ جي موقف لاءِ پنهنجو پاڻ کي موثر انداز ۾ منظم نه ٿا ڪري سگهن. تنهن ڪري هندوستاني شاگرد هڪ تنظيم سان ڳنڍجي وڃن ته ڪين ملڻ جلڻ لاءِ هڪ جاءِ ۽ فورم ملي سگهندو ۽ اها ڳالهه انهن شاگردن لاءِ ڏاڍي فائديمند ثابت ٿيندي. تنهنڪري هن پنهنجي رٿ پيش ڪئي ۽ ان کي نئوس شڪل ڏيڻ لاءِ ڪيترن ئي هندوستاني شاگردن سان ملاقاتون ڪيون. پر انهيءَ سلسلي ۾ ڪيس مخالفت جو مُنهن ڏسڻو پيو ۽ سندس مَخالفت جو ڪارڻ اهو هو ته شاگردن کي متحد ۽ منظم ڪرڻ جو خيال تمام وڏو هو ۽ ان کي پيش ڪرڻ وارو هڪ نوجوان ۽ ناتجربيڪار شاگرد هو، جيڪو ان جو بار سهي نه ٿي سگهيو. هن ناڪاميءَ کان پوءِ هي خيال سندس ذهن ۾ موجود رهيو ۽ ١٩١٣ع ۾ جڏهن ڪنهن اڻ سڃاتل شخصيت جي حيثيت ۾ نه، پر هندوستان جي هڪ ممتاز رهنما جي حيثيت ۾ انگلينڊ جو دورو ڪيائين ته هندوستاني شاگرد ڪائنس رهنمائي ۽ هدايت وٺڻ لڳا ته ڪين ڇا ڪرڻ گهرجي. هن لنڊن جي ڪيڪسٽن هال ۾ هندوستاني شاگردن جي جلسي جو انتظام ڪيو جتي قائد کي شاگردن کي خطاب ڪرڻو هو- هن موقعي تي قائد انگلينڊ ۾ رهندڙ هندوستاني شاگردن کي چيو ته هو هندوستان ۽ انگلينڊ ۾ ٿيڻ وارين سياسي تبديلين ۽ واقعن جو ڳوڙهو اڀياس ڪن ۽ انهن ۾ گهري دلچسپي وٺن. انهيءَ سان گڏ، هن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاگردن کي خبردار ڪيو تہ جيستائين هو علم پرائڻ ۾ مصروف آهن، هو هرگز عملي سياست ۾ حصو نہ وٺن، پر شاگرديءَ واري زماني ۾ ڪين سياست ۾ لاهين چاڙهين جي اڀياس ڪرڻ ۽ ان تي سوچ ويچار ڪرڻ جي پاڻ ۾ عادت وجهڻ گهرجي تہ جڏهن هو عملي طور تي سياست ۾ داخل ٿين تہ روشن خيالي ۽ ترقي جي مبلغن جي حيثيت ۾ ڪم ڪري سگهن. هن شاگردن کي اپيل ڪئي تہ هو پاڻ کي منظم ڪرڻ لاءِ هڪ تنظيم ٺاهين. (٥) ان بعد سندس ئي تجويز تي لنڊن ۾ سينٽرل ايسوسيئيشن آف انڊين اسٽوڊنٽس ٺاهي ويئي.

پنهنجي جامع ۽ وسيع اڀياس جي آڌار تي، هو انگريزي زبان جي ڪيترن ئي اديبن ۽ شاعرن جي لکڻين جي ڳوڙهي پروڙ رکندو هو. (٦) انهن مان ڪجهہ اديب ۽ شاعر اهڙا هئا، جيڪي ڪيس ڏاڍا وڻندا هئا ۽ سندس لکڻين کي هو زندگي جي آخري دور تائين ڏاڍي پاپوهہ سان پڙهندو رهيو، ليڪن جنهن شاعر ڪيس سيني کان گهڻو متاثر ڪيو هو ۽ جنهن جي لکڻين ۾ هو گهڻي سحرانگيزي محسوس ڪندو هو، سو شيڪسپيئر هو. هو لنڊن جي ٿئيٽر جو بہ وڏو مداح هو پر گهڻو ڪري ٿئيٽر ڏسڻ جو خرچ پري نہ سگهندو هو- بچت جي عادت سان ڪيس ٿئيٽر جي چمڪيلي ۽ ڀڙڪيلي راتين مان لطف اندوز ٿيڻ جي خواهش کي دٻائڻو پوندو هو. اهي پئسا بچائي هو ڪتاب وٺندو هو ۽ نهايت صبر ۽ تحمل سان ’لنڪنز انِ‘ ۾ پنهنجي پڙهائيءَ لاءِ تياري ڪندو هو.

ڪيس جيئن تہ تمام ٿوري بجيٽ ۾ گذارڻو پوندو هو تنهن ڪري پنهنجي رقم ۾ واڌاري جي لاءِ جو بہ ڪم ملندو هوس سو ڪندو هو. ڪڏهن ڪڏهن هو اولڊ وڪ ۾ بہ شيڪسپيئر جا ڊراما ڏسڻ ويندو هو، جن کي ڏسي هو انهيءَ دور جي عظيم شيڪسپيئرين اداڪارن جي اثر هيٺ اچي ويو. ڪجهہ عرصي تائين هو انهيءَ باري ۾

سوچيندو رهيو تہ ڇو نہ اسٽيج تي بہ ڪم ڪجي- پر ڪيس جيڪا اڪيلي اَڄ ملي، اها اهڙي غير اهم ٿِيئٽر ڪمپني جي طرفان هئي جيڪا ڪڏهن شيڪسپيئر جا ڊراما اسٽيج تي پيش ڪندي هئي. تنهن ڪان سواءِ هيءَ اَڄ هئي بہ هڪ تمام ننڍي ۽ غير اهم ڪردار جي لاءِ.

تن ڏينهين سندس اهو ئي خواب هو تہ اولڊ وڪ ۾ روميو جو ڪردار ادا ڪري. هيءُ سندس اهڙو خواب هو جيڪو صرف اسٽيج جي محدود دنيا ۾ ئي پورو ڪونہ ٿيو پر زندگيءَ جي وڏي اسٽيج تي بہ پورو نہ ٿي سگهيو- شيڪسپيئر سان سندس لڳاءَ جو اهو حال هو جو هو زندگيءَ جي تمام مصروف ڏينهن ۾ بہ جڏهن سڄي ڏينهن جي هڻ هٿان ڪان پوءِ واندو ٿي رات جو دير سان گهر موٽندو هو تڏهن بہ شيڪسپيئر جو ڪو نہ ڪو ڊرامو کڻندو هو ۽ هنڌ تي ليٽي ماٺ ۾ اهو پڙهندو هو- ڪڏهن جڏهن هو رات جي مانيءَ ڪان واندو ٿي ڊرائينگ روم ۾ ويهندو هو تہ اتي بہ شيڪسپيئر جي ڊرامن مان پنهنجي پسند جا حصا وڏي واڪي پڙهي مون کي ٻڌائيندو هو. مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي تہ جڏهن بہ هو شيڪسپيئر جي ڊرامن مان ٽڪرا پڙهندو هو تہ سندس لهجو تمام صحيح هوندو هو. لفظن کي اهڙي هيئاهين مٿاهين سان ادا ڪندو هو جڻ تہ ڪو اسٽيج ايڪٽنگ جي فن ۾ ماهر فنڪار مڪالما ادا ڪندو هجي.

برطانيہ ۾ پنهنجي زندگي جي هنن ڇئن تشڪيلي سالن ۾ هن جو ذهن غير محسوس انداز ۾ اهڙن اهم فيصلن ۾ بہ مصروف هو جيڪي سندس آئيندي جي زندگي ۾ اثرانداز ٿيڻ وارا هئا. قدرت کيس زبردست صلاحيت سان نوازيو هو ۽ انهيءَ صلاحيت جي آڌار تي هن اهو فيصلو ڪيو هو تہ ڪاروباري زندگي اختيار ڪرڻ سندس فطري لاڙن وٽان ڪونہ هو. ائين بہ هڪ واپاريءَ جي زندگي جو سڀ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪان وڏو مقصد اهوئي ٿئي ٿو ته هو سال به سال پنهنجي ذميداري جي مقابلي ۾ پنهنجي اثاثن ۾ به واڌارو ڪندو رهي ته جيئن رفته رفته هن جي دولت ۽ اميري ۾ به واڌارو ٿئي. قائد پاڻ به اهو نه ٿي چاهيو ته هو اهڙي محدود زندگي جي سوڙهين ۽ اونداهين گهٽين ۾ گم ٿي وڃي. انهيءَ جي ابتڙ سندس خواهش هئي ته هو شهرت، عزت، ۽ عظمت جي شاهراهن تي اڳتي وڌندو وڃي. ان حقيقت جي باوجود ته اسٽيج تي اداڪاري جا جوهر ڏيکارڻ جي خواهش سندس دل ۾ ڇهنبڙيون پائيندي رهي، مگر هن اهو خيال به رد ڪري ڇڏيو ڇو ته اداڪاري، سندس اوچي ارادي سان ڪانه ٿي ٺهڪي. اسٽيج تي ڪم ڪندڙ اداڪار ته ٿيئٽر ۾ موجود محدود تماشائين کان داد حاصل ٿو ڪري پر هن ته انهيءَ کان گهڻو وڏي اسٽيج تي هيرو جو ڪردار ادا ڪرڻ ٿي گهريو جتي هو ڪروڙين ماڻهن جي رهنما ٿيڻ جو اعزاز حاصل ڪري پيو سگهي.

'لِنڪنز اِن' جي گهربل تعداد ۾ دعوتن ۾ شريڪ ٿيڻ بابت شرط پورو ٿي چڪو هو (٧) ۽ هاڻي چار سال رهڻ ڪان پوءِ هو انگلينڊ ڪان روانو ٿيڻ ۽ گهر وارن سان وڃي ملڻ جون تياريون ڪري رهيو هو. رائل بئنڪ آف اسڪاٽليند جي جاري ڪيل پاس بُڪ جي اندروني سرورق ۾آخري چار چيڪن جي داخلا آهي جيڪي لندن ۾ جاري ڪيل هئا. انهن مان هڪ ١٤- جولاءِ ١٨٩٦ع تي مسز ايف- اي- پيج برڪ جي نالي آهي جنهن تي ٽن پائونڊن جي رقم لکيل آهي. پانيان ٿي ته هيءَ رقم هن انهيءَ خاندان کي پينگ گيسٽ جي حيثيت سان رهڻ ٻاري عرصي جي لاءِ سمورو حساب چڪتو ڪندي ڏني هئي. ١٥- جولاءِ تي هن ٽي چيڪ ڪيا هئا. هڪ چيڪ نيشنل بئنڪ آف انڊيا لميٽيڊ، بمبئي جي نالي، ٧١ پائونڊ هڪ شلنگ ۽ ڏهن پينس جو هو، جنهن مان ظاهر ٿو ٿئي ته هن لندن ۾ ئي ڪراچي جي بدران بمبئي ۾ مستقل رهڻ جو ارادو ڪيو هو. ٻيو چيڪ ٿامس ڪُڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اينڊ سنز جي نالي، ۴۲ پائونڊ ۱۸- شلنگ ۽ ۱۲ پينس جو هو. جيڪو سندس لنڊن مان ڪراچي واپسي جي سفر جي ڀاڙي طور جاري ڪيو ويو هو. آخري چيڪ پنهنجي نالي تي ڏهن پائونڊن ۹- شلنگ ۽ ۸ پينس جو هو. جيڪو ڀانيان ٿي تہ پنهنجو بئنڪ اڪائونٽ اگهوڙڻ ختم ڪرڻ جي لاءِ جاري ڪيو هئائين. سندس بئنڪ اڪائونٽ مان ظاهر ٿو ٿئي تہ لنڊن ۾ ساڍا ٽي سال رهڻ جي دوران سندس کاتي ۾ مجموعي طور تي ڪل ۸۰۰ پائونڊن جي رقم جمع ڪرائي ويئي هئي. جيئن تہ هو پنهنجي رقم روڪ، بئنڪ ۾ جمع ڪرائڻ جو عادي هو. تنهن ڪري پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ اٽڪل هيءَ اهائي پوري رقم هئي جيڪا هن لنڊن ۾ رهڻ دوران خرچ ڪئي. هن رقم مان هڪ اهڙي شاگرد جي سادي زندگي گهارڻ جو بہ ثبوت ملي ٿو جنهن کي پنهنجي خاندان جي مالي ڏکاين ۾ ڦاسي پوڻ جي ڪري گهر مان ضرورت آهر پئسا ڪونہ ملندا هئا، ۽ انهيءَ ڪري ئي، هو پنهنجا پئسا نهايت ڏيان سان کپائيندو هو.

هاڻي هو پنهنجي گهر ڏانهن راهي ٿيو. هڪ ڀيرو وري انهن ئي جهازن مان هڪ جو مسافر ٿيو جيڪو ٽن هفتن ۾ لنڊن کان ڪراچيءَ تائين سفر پورو ڪندو هو. خود سندس مستقبل ڪنهن گهري سمنڊ جي اٿاهہ اونهائين وانگيان غير واضح هو. جيڪڏهن ڪيس ڪو احساس هو تہ صرف هڪ وڏي خاندان جي اهنجن ۽ ڏکن جو جنهن جو سمورو بار سندس پيءُ جي ڪلهن تي هو ۽ جنهن کي اميد هئي تہ سندس پٽ انگلينڊ کان موٽڻ کان پوءِ سندس هانهہ ٻيلي ٿيندو ۽ سندس بار کي جهڪو ڪندو. پنهنجي گهر موٽڻ جي خوشين ڀريل تصورن سان گڏ ڏک ۽ ملال جي احساس بہ سندس دل کي بوجهل ڪري ڇڏيو هو. تنهن وقت جڏهن سندس جهاز ڪراچيءَ جي بندرگاهہ تي لنگرانداز ٿيڻ لاءِ آهستي آهستي لڏندو لمندو گوديءَ ڏانهن وڌي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رهيو هو ۽ هو جهاز جي ريلنگ وٽ بيٺو هو. تڏهن هن جي ڳوليندڙ اکين، ڪناري تي بيٺل ماڻهن جي هجوم ۾ پنهنجي پيءُ، ڀائرن، ڀينرن ۽ ڪجهه مائٽن کي ته ڏسي ورتو پر سندس اکيون پنهنجي ماءُ کي ڏسي نه سگهيون. ڏسي به ڪيئن سگهن ها! قسمت ئي ته ساڻس هيڏي وڏي ڪنور پٽي جو ثبوت ڏنو هو. ڪيترو نه چڱو ٿئي ها ته انهيءَ وقت جڏهن هو بئرسٽر ٿي ۽ هڪ روشن مستقبل جي اميد کڻي انگلينڊ مان واپس اچي رهيو هو، تڏهن هن جي شفيق ۽ مهربان ماءُ به موجود هجي ها ته هو پنهنجي پٽ محمد علي تي ڪيترو نه فخر ڪري ها.

مطلب ته محمد علي گهر اچي ويو. منهنجي پيءُ پنهنجي وڏي پٽ کي خاندان جي ڪاروبار جي تباهي جي سمورن تفصيلن کان آگاهه ڪيو. ڪيس ٻڌايو ته مختلف ڪاروباري ماڻهن جي مٿس خاصي وڏي رقم رهت آهي جنهن جي وصولي لاءِ ڪن ادارن ته مٿس عدالتن ۾ مقدما به ڪري ڇڏيا آهن. اها ئي صورتحال سندس ڪاروباري معاملن جي به هئي جيڪي منهنجي پيءُ محمد علي جيٺا ڀائي اينڊ ڪمپني جي نالي ۾ هن آسري تي ڪري ڇڏيا هئا ته جڏهن سندس پٽ انگلينڊ مان موٽي اچي پنهنجي خانداني ڪاروبار کي سنڀاليندو ته انهيءَ وقت تائين اهو ڏاڍي ترقي ڪري چڪو هوندو. پر قسمت سان هيءُ ڪاروبار به نه هليو. محمدعلي اينڊ ڪمپني جي فرم جي خلاف به ڪيترائي مقدما قائم هئا. ائين انگلينڊ مان موٽي اچڻ واري نوجوان بئرسٽر کي نهايت مايوس ڪندڙ صورتحال سان منهن ڏيڻو پيو. خود سندس خلاف به مقدما هئا جن جي پيروي ڪيس پاڻ ئي ڪرڻي هئي. اهي سمورا معاملا ٻڌائڻ کان پوءِ منهنجي پيءُ ڪيس چيو:

”منهنجا پٽ، منهنجا سمورا خواب پُري پورا ٿي پيا آهن. مون کي هاڻي خبر ڪانهي ته تنهنجن ننڍن ڀائرن ۽ ڀينرن تي ڇا وهندو واپرندو. منهنجي صحت اڳ ۾ ئي جواب ڏيئي چڪي آهي ۽ مون کي

اها چاڻ بہ ڪانهي تہ آءٌ هاڻي باقي گهڻا ڏينهن جيئرو هوندس."

"بابو-" محمدعلي تمام جهيڻي آواز ۾ ورندي ڏني: "هاڻي اوهان ڳڻتي نہ ڪريو- آءٌ سخت محنت ڪندس. اوهان جي ۽ سمورن گهروارن جي سارسنڀال هاڻي منهنجي ذميداري آهي. آءٌ نوجوان آهيان، منهنجي اڳيان سموري زندگي پيئي آهي، آءٌ ڪمائيندس ۽ سڄو قرض ادا ڪندس، جيڪو اسان جي خاندان تي چڙهيل آهي."

حالتن کي ڏسندي منهنجي پيءُ اهو چڱو سمجهيو تہ محمدعليءَ کي ڪراچيءَ ۾ ڪنهن ڪامياب وڪيل جي آفيس ۾ جونيئر جي حيثيت ۾ رکائي ڇڏي. تنهن ڪري هن انهيءَ سلسلي ۾ وڪيلن جي هڪ فرمن سان ڳالهايو. اهي فرم سندس قانوني صلاحڪار هيا. هڪ جو نالو هرچندراءِ وشنداس ۽ ڪمپني هو ۽ ٻئي جو نالو لالچند اينڊ ڪمپني هو. ٻنهي فرمن جا سربراه، انگلينڊ مان تازو موٽي آيل نوجوان بئرسٽر کي وٺڻ لاءِ خوشيءَ سان تيار ٿي ويا. جيئن تہ تن ڏينهن، سنڌ جي مسلم صوبي ۾ ٿورا ڪي مسلمان بئرسٽر هئا (٨). انهن فرمن جي سربراهن کي پڪ هئي تہ نوجوان محمدعلي سندن فرمن لاءِ اهلہ ثابت ٿيندو. پر منهنجي پاءُ تہ اڳ ۾ ئي ڪراچيءَ ۾ وڪالت ڪرڻ بدران بمبئيءَ ۾ قسمت آزمائڻ جو فيصلو ڪري ڇڏيو هو. انهيءَ جو ڪارڻ غالبن اها ئي مصلحت هئي تہ ڪراچيءَ ۾ سندس خاندان جون ڪاروباري ناڪاميون سندس راهہ ۾ رنڊڪ بڻجي سگهيون ٿي. جڏهن تہ سندس خيال ۾ بمبئيءَ ۾ هن جي لاءِ ڪاميابي جا وڌيڪ موقعا هئا، خاص ڪري ان لاءِ بہ تہ هو محنت جو قائل هو. تنهن هوندي بہ منهنجي پيءُ جو اهو خيال هو تہ سندس پٽ ڪراچيءَ ۾ وڪالت ڪري چاڪاڻ تہ هتي ڪيترن ئي چڱن خاندانن سان سندس سٺا دوستانا ناتا پيدا ٿي چڪا هئا ۽ هي خيال ڪيس ٻنهي چڱو نہ ٿي لڳو تہ ڪراچيءَ ۾ سمورا ناتا ٽوڙي، بمبئي ۾ نئين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سر زندگيءَ جي شروعات ڪئي وڃي. تنهن ڪري هن پنهنجي هڪ عزيز دوست ۽ پاڙيسري مسٽر رامجي ڀائي پيٽا ڀائي کي چيو ته هو کنهن نه ڪنهن ريت سندس پٽ کي سمجهائي ڪيس بمبئي وڃڻ کان روڪڻ جي ڪوشش ڪري. رامجي ڀائي ڏاڍي ڪوشش ڪئي پر هن جي هڪ به نه هلي ۽ هي نوجوان پنهنجي فيصلي تي اٽل رهيو. هميشه وانگيان هن موقعي تي به هن پنهنجي مرضيءَ مطابق عمل ڪرڻ جو پڪو پهه ڪيو هو ۽ حياتيءَ جي سخت ۽ ڏکين مرحلن جي بنيءَ مان لنگهي ڪجهه سگهڻ تي گهريو.

تنهن وقت ڀانيان تي ته ڪيس اها ڄاڻ به ڪانه هوندي ته ڪراچيءَ مان لڏي بمبئي وڃڻ جو سندس فيصلو، هن جي زندگيءَ ۾ هڪ اهم سنگ ميل ثابت ٿيڻ وارو هو ۽ هيءُ فيصلو سندس مستقبل تي گهرا اثر وجهڻ وارو هو، تنهن ڪري هن پنهنجي پيءُ، ڀائرن ۽ ڀينرن کي خدا حافظ چيو ۽ ساموئنڊي جهاز جي ذريعي بمبئي روانو ٿي ويو.

بمبئي جي اپالو هوٽل ۾ هن هڪ ڪمرو، ڪجهي عرصي لاءِ مسواڙ تي ورتو ۽ بمبئي هاءِ ڪورٽ ۾ پنهنجو نالو به وڪيل جي حيثيت سان درج ڪرايو- جيئن ته اهي محض رسمي ڪارروائيون هيون تنهنڪري جلد ئي مڪمل ٿي ويون. اصل مسئلو ته هن شهر ۾ آفيس قائم ڪرڻ، مقدما حاصل ڪرڻ ۽ ساڪائتي بئرسٽر جي حيثيت ۾ پنهنجي ساک قائم ڪرڻ هو- هيءُ مرحلو ڏاڍو ڏکيو ۽ اٽانگو ثابت ٿيو- ائين ٿي لڳو ته جڻ ڪو جبل تي چڙهندڙ تمام ڏکئي ۽ اُڀي جبل تي چڙهڻ جي ڪوشش ۾ رڌل هجي ۽ انهيءَ ڪوشش ۾ باربار سندس پير ترڪي ويندا هجن. قصو مختصر ته هي نوجوان، جنهن جون اکيون فخر ۽ خود اعتمادي جي جوت سان جرڪي رهيون هيون، روزانو بمبئي جي مختلف عدالتن جي راهدارين ۾ چڪر لڳائيندو ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٺسندڙن کي اهو تاثر ڏيندو هو تہ هو ڪو مشهور ۽ اهم قانون دان آهي. پر سچ هيءُ آهي تہ هي نوجوان تن ڏينهن تمام بيچيني سان پنهنجي زندگي جي پهرين مقدمي جي ڳولا ۾ هو. هو پنهنجي ئي اندر ۾ ناهيل هڪ قلعي جي ڇت تي شاهانہ انداز ۾ الڳ ٿلڳ ۽ اڪيلائي جي زندگي گهاري رهيو هو. ۽ ٻئي طرف هن پيشي ۾ سندس مقابلي ۾ هن کان گهڻو گهٽ صلاحيت وارن وڪيلن وٽ اصيلن جي پيهہ پيهان لڳي پيئي هئي ۽ اهي اصيل انهن وڪيلن کي سندن من گهري في ڏيڻ لاءِ آتا هوندا هئا. هن فورٽ ۾ پنهنجي آفيس لاءِ هڪ ننڍو ڪمرو مسواڙ تي ورتو. جتي هو باقاعدگي سان ويهندو هو ۽ ڪنهن اصيل جي صورت ۾ پهرين موقعي جو انتظار ڪندو هو ۽ انهيءَ انتظار ۾ هو انهيءَ ڪمري جي تنهائي ۾ وٽس رکيل چند قانوني ڪتابن کي پڙهندو رهندو هو.

واقعي هيءَ تمام تڪليف واري ڳالهہ هئي تہ بمبئي هاءِ ڪورٽ ۾ بئرسٽر جي طور تي نالو لکرائڻ کان پوءِ هو روزانو ڪورٽن جا ائين چڪر ڪاٽيندو هو ڄڻ تہ اهو هن جو مذهبي فرض هجي. سڄو ڏينهن هو پنهنجو وقت اتي گذارڻ کان پوءِ هڪ پائي ڪمائڻ کان سواءِ اپالو هوٽل جي ڪمري ۾ واپس ايندو هو. هي سلسلو ڪيترائي مهينا هلندو رهيو پر جڏهن ٽينهن، ۽ مهينا وڌي ٽن سالن کي پهتا تہ سندس پريشاني چوڻ چڙهي وئي ۽ اهي پريشانيون هن خيال کان ويتر وڌي وينديون هيون تہ ڪراچيءَ ۾ سندس پيءُ ۽ سندس خاندان مقدمن ۾ ڦاٿل هئا ۽ هيڏانهن هو انهيءَ سلسلي ۾ ڪجهہ بہ نہ ٿي ڪري سگهيو. هيءَ صورتحال سندس اميد جي بنهہ ابتڙ هئي جيڪا هن ڪراچيءَ کان لڏڻ وقت بمبئي سان وابستہ ڪئي هئي. مايوسين ۽ ناڪامين جي باوجود جيتوڻيڪ هو دنيادارن جي آڏو فخر ۽ اعتماد جو مظاهرو ڪندو هو، پر ناڪام تمنائون ۽ اڻ پوريون اميدون سندس دل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪي ٽُڪيندڀون رهنديون هيون.

اهڙين مشڪل حالتن مان گذرندي به هن پنهنجا سماجي رابطا برقرار رکيا. هو بمبئي جي بهترين ڪلبن ۾ گهڻو ڪري ويندو هو ۽ بمبئي جي نامور ماڻهن جي گهرن تي پارٽين ۾ مهمان ٿيندو هو. پنهنجي زندگي جي ٽئين ڏهاڪي جي منڍ ۾ هو نهايت دل آويز نوجوان هو- قدآور، پر اثر ۽ مسحور ڪن شخصيت. ننڍيون پر تيز اکيون جن مان ذهانت بکندي هئي، تکو ۽ ڇلهيل يوناني مهانڊو، ڀڳها عضوا، بي داغ ۽ نفيس لباس، هڪ فطري عوامي ليڊر جا انداز ۽ تيور، قدرت منهنجي پيءُ کي سچ مچ هڪ سحر انگيز شخصيت سان نوازيو هو. پر معاشرو کيس موقعا ڏيڻ لاءِ تيار نه هو، جن جي سهاري هو آرام ۽ سک جي زندگي گهاري سگهي. جيتوڻيڪ اهي ماڻهو جيڪي جدوجهد جي هن دور ۾ سندس همسفر هئا، تن کي سندس وجود ۾ هڪ باصلاحيت نوجوان نظر ايندو هو جنهن جو مستقبل تمام روشن هو پر سندس باري ۾ راءِ قائم ڪرڻ وارن کي چيا معلوم ته سندس کيسا ان وقت بنهه خالي هئا.

بهرحال، غير ارادي طور اِهي سماجي ناتا نعمت ۽ برڪت ثابت ٿيا ڇو ته انهن جي سببان جمود ختم ٿيو. سندس هڪ دوست، جيڪو هن جي صلاحيتن ۽ قابليت کي ڏاڍو مڃيندو هو، سندس تعارف مسٽر ميڪفرسن سان ڪرايو جيڪو تن ڏينهن بمبئي جو قائم مقام ايڊوڪيٽ جنرل هو. مسٽر ميڪفرسن هن نوجوان بئرسٽر کان ڏاڍو متاثر ٿيو ۽ کيس پنهنجي نگراني ۾ ڪم ڪرڻ جي دعوت ڏيڻ سان گڏ اها به آڇ ڪئي ته هو سندس عمدي لائبرري مان به فائدو حاصل ڪري سگهي ٿو ۽ سندس چيمبر ۾ اچي ڪتابن جو اڀياس ڪري سگهي ٿو. منهنجو پيءُ ميڪفرسن جو هي ٿورو ڪڏهن به وساري نه سگهيو، خاص طور هن ڪري به ته تن ڏينهن هندوستاني بئرسٽرن تي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪنهن انگريز جي هن طرح مهر ڪرڻ معمول جي خلاف ڳالهه هئي.

مسٽر ميڪفرسن جلدئي محسوس ڪيو ته سنڌس دفتر ۾ اچڻ وارو هي نوجوان تمام دلاويز شخصيت، اهليت ۽ رک رکاؤ جو مالڪ آهي، ۽ هو ڪي مقدما نوجوان مسٽر جناح کي ڏيڻ ۾ ڪا هٻڪ نه ڪندو هو. هن دور ۾ منهنجي پاءُ کي خيال آيو ته مستقل مالي آمدنيءَ لاءِ ڪيس ڪا سرڪاري نوڪري ڪرڻ گهرجي ڇاڪاڻ ته انهيءَ وقت بار ۾ ناڪام ٿيڻ جي ڪري غير يقيني حالتن جو تصور ئي هن لاءِ تمام ڊپائتو هو. هن جڏهن اهو خيال مسٽر ميڪفرسن جي اڳو رکيو ته هن هڪدم جوڊيشل ڊيپارٽمنٽ جي ميمبر انچارج سر چارلس اوليوانٽ کي سنڌس پرزور سفارش ڪرڻ تي راضي ڪيو ۽ هڪ ٻن هفتن ۾ ئي منهنجو پاءُ عارضي پريزيڊنسي ميجسٽريٽ مقرر ٿي ويو.

هاڻي ڪيس پورو يقين ٿي ويو ته جيڪا ڪاميابي ڪائنس پري پري رهندي هئي، اها هاڻي سنڌس هٿ وس آهي. ميجسٽريٽ جي حيثيت ۾ هن جنهن مثالي انداز ۾ ڪم ڪيو، تنهن جي آڌار تي سنڌس اعليٰ آفيسر به سنڌس مداح ٿي ويا، ۽ جڏهن سنڌس ملازمت جي عارضي مدت پوري ٿي ته سرچارلس اوليوانٽ ڪيس پندرهن سو رپيا مهيني پگهار تي بهتر جوڊيشل نوڪري ڏيڻ جي پيشڪش ڪئي. هيءُ پگهار اُن دور ۾ شاهاڻو پگهار هوندو هو.

منهنجي پاءُ هن آڇ تي جواب ڏنو: ”نه سائين“، اوهان جي ڏاڍي مهرباني. جلدئي آءٌ ايتري رقم هڪ ڏينهن ۾ ڪمائي وٺندس.“

جيئن ئي هن قائم مقام پريزيڊنسي مئجسٽريٽ جي عهدي تان استعيفا ڏني، ڪيترن ئي ماڻهن پنهنجي وڪالت ڪرڻ لاءِ ساڻس رابطو قائم ڪيو- هاڻي هن اپالو هوٽل جو ڪمرو ڇڏي ڏنو ۽ اپالو بندر جي علائقي ۾ هڪ ننڍڙو فليٽ ورتو. نهايت سليقي سان ان کي ٺاهيو جوڙيو ۽ تمام سٺو فرنيچر وڌو. گڏوگڏ هن پنهنجي لاءِ هڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙي ئي عمارت ۾ هڪ آفيس حاصل ڪئي، جتي بمبئي جي ڪيترن ئي ناميارن وڪيلن جون آفيسون هيون. پنهنجي محدود آمدني مان هُن، پنهنجي آفيس کي تمام پرڪشش ۽ شاندار چيمبر ۾ تبديل ڪري ڇڏيو، جنهن تي ڪوبه وڪيل فخر ڪري سگهيو ٿي. هاڻي سنڌس پير، ترقي جي ڏاڪڻ تي مضبوطي سان ڄمي چڪا هئا، تنهن ڪري هن پنهنجي پيءُ کي خط ۾ تارون موڪليون ته جيئن هو به سڄي ڪٽنب سميت بمبئي هليو اچي.

ڪراچيءَ ۾ منهنجو پيءُ پنهنجي گهرواري ڪان محروم ٿي ويو هو. اتي هن رات ڏينهن محنت ڪري جيڪو واپار ان اميد تي ڄمايو هو ته اهو ڪاروبار پنهنجي پٽن کي ڏيندو، سو تباهه ٿي چڪو هو ۽ هاڻي هو انهيءَ نتيجي تي پهتو هو ته ڪراچي ۾ ترسي هن شهر جون ڪڙيون مٺيون يادون ڪيس ستائيندين رهنديون. تنهن ڪان سواءِ، جڏهن سنڌس پُٽ بمبئي ۾ پيشه ورانه طور تي قدم ڄمائي چڪو هو ته چڱو اهو ٿيندو ته هو پنهنجي سڄي ڪٽنب سان بمبئي منتقل ٿي وڃي. ائين اسان بمبئي هليا وياسين. هتي اسان کابڪ جي علائقي ۾ خوجا محلي ۾ ٻن ڪمرن وارو هڪ ننڍو گهر مسواڙ تي ورتو جتي اسان جو پاءُ اسان سان گهٽو ڪري ملڻ ايندو هو. هاڻي هو هن پيشي مان گهڻا ئي پئسا ڪمائڻ لڳو هو جنهن ڪري هو نه صرف پاڻ سٺي زندگي گذاري پئي سگهيو پر پنهنجي خاندان کي به پالي سگهيو ٿي ۽ هاڻي هن سمورن پائرن پينرن جي تعليم جو خرچ به پاڻ تي کنيو هو.

هڪ ساهه سڪائيندڙ جدوجهد به سنڌس خود اعتماديءَ جي جرڪي کي جهڪو نه ڪري سگهي هئي. نه وري ڪو سنڌس انهيءَ ويساهه ۾ لوڏو آيو هو جيڪو مڪمل آزاديءَ سان زندگي گذارڻ جي باري ۾ ڪيس هو. اهو ئي ڪارڻ هو جو هو پاڻ کان وڏن عهدن تي ويٺل ماڻهن جي سرپرستي کي نه ته پسند ڪندو هو ۽ نه هن جي ڊڊيي

۾ ڪا لچڪ پيدا ٿي. انهيءَ ڪان سواءِ جيڪڏهن سندس ڪو سينير ڪيس بنا سبب جي دٻائڻ چاهيندو هو تہ هو ائين ٿيڻ نہ ڏيندو هو- اهوئي ڪارڻ هو جو سرچمن لال ستلواد لکيو آهي:

”جناح هميشہ ڪان، ايستائين جو جڏهن هو جونئر هوندو هو، تڏهن بہ زبردست آزادي ۽ همت جو مظاهرو ڪيو- هن ڪڏهن بہ مخالف وڪيل يا جج کان مرعوب ٿيڻ سکيو ئي ڪونہ هو.“ (٩)

منهنجي پيءُ وٽ گهٽو ڪري اهڙيون ڳالهيون پهچنديون هيون تہ، سندس پٽ بار ۾ پنهنجون حدون اورانگهي ٿو وڃي ۽ هيءُ بہ تہ سندس ڪليو ضد ۽ هوڏ ۽ بار ۾ پاڻ کان وڏن ماڻهن سان تند مزاجي سندس ترقيءَ ۾ رنڊڪ بڻجي سگهي ٿي. پر محمد علي جي باري ۾ سندس ٻپ ۽ شڪ ختم ٿي چڪا هئا ۽ سندس ذهن ۾ هن وڌندڙ ۽ ڏينهون ڏينهن پڪي ٿيندڙ خيال جاءِ ولاري ڇڏي هئي تہ هڪ شاندار مستقبل سندس پٽ جي انتظار ۾ آهي.

مسٽر اسٽئرگمن، بمبئي بار جو هڪ سينير ۽ مان وارو انگريز رڪن هو. هڪ مقدمي ۾ منهنجو ڀاءُ ۽ هو ٻئي وڪيل ٿي ويا. هن مقدمي جي سلسلي ۾ گهٽو ڪري منهنجو ڀاءُ صلاح مشوري ڪرڻ لاءِ مسٽر اسٽئرگمن جي چيمبر ۾ ويندو هو. تن ڏينهن، انگريزن جو پنهنجن هندوستاني ساٿين سان تڪبر، هٺ پرئي ۽ تحڪماني انداز ۾ ورتاءُ ڪرڻ ڪا غيرمعمولي ڳالهہ ڪانہ هئي. اسٽئرگمن اهڙي ئي لهجي ۽ ترشيءَ ۾ منهنجي ڀاءُ سان ڳالهائيندو هو جنهن کي منهنجي ڀاءُ ناشائستو ۽ بيعزتي وارو رويّو سمجهيو. تنهن ڪري، انهيءَ ڏينهن کان پوءِ منهنجو ڀاءُ ڪڏهن اسٽئرگمن جي ڪمري ۾ ڪونہ ويو. اها ڳالهہ ايتري قدر وڌي وئي جو ڪنهن عدالت کان ٻاهر بہ آمهون سامهون ٿيندا هئا تہ ساڻس دعا سلام بہ ڪونہ ڪندو هو.

بمبئي بار جي فهرست ۾ تازي آيل رڪن جي حيثيت ۾ هڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پيرو هو جسٽس مرزا جي سامهون وڪيل طور پيش ٿيو. سندس مخالف وڪيل سر چمن لال ستلواد هو. پنهنجي مقدمي جي سلسلي ۾ جڏهن محمد علي پنهنجا دليل پيش ڪري رهيو هو ته جسٽس مرزا وچ ۾ ٽپندي ڪيس دہائڻ جي ڪوشش ڪئي. انهيءَ تي قائد پنهنجي ناپسنديدگي جو اظهار ڪيو ۽ ان ڪان پوءِ جج کي اهڙي طرح مخاطب ٿيڻ شروع ڪيو جنهن کي جسٽس مرزا بيعزتي وارو سمجهيو. جج نوجوان بئرسٽر کي مخاطب ٿيندي چيو:

”تنهنجي لهجي ۽ تنهنجي لفظن کي عدالت جي بيعزتي قرار ڏيئي سگهجي ٿو.“ هي چئي هن ستلواد کي مخاطب ٿيندي چيو.

”ڪيئن مسٽر ستلواد، تون مون سان هم خيال آهين؟“

هن واقعي جو ذڪر ڪندي سر چمن لال ستلواد پنهنجي ڪتاب ۾ لکيو آهي:

”هي سوال مون ڪان ڪرڻ يقيناً جج جي حماقت هئي، تنهنڪري مون جواب ڏنو:

”هي منهنجو ڪم ناهي ته هن باري ۾ ڪا راءِ ڏيان ته مسٽر جناح عدالت جي توهين ڪئي آهي يانه، اهو فيصلو ڪرڻ اوهان جو حق آهي. پر جيتري قدر آءٌ مسٽر جناح کي ڄاڻان ٿو، انهيءَ آڌار تي چئي سگهان ٿو ته، هن ڪنهن به صورت ۾ عدالت جي توهين ڪرڻ جو ڪو ارادو ڪونه ڪيو هوندو.“ (١٠)

هن واقعي جي ڪيترن ئي سالن ڪان پوءِ، قائد چيو هو: ”اُن ڏينهن ڪان پوءِ مون فيصلو ڪري ڇڏيو ته ڪڏهن به جسٽس مرزا جي عدالت ۾ پيش ڪونه ٿيندس.“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا

پهريون باب

١– مس فاطمہ جناح ٢٠– فيبروري ١٩٢٩ع تي رتن ٻائي جي وفات کان پوءِ مالا بار هل تي نهيل جناح جي بنگلي ۾ رهڻ لڳي ۽ انهيءَ وقت کان وٺي هميشہ قائداعظم سان گڏ رهي.

٢– هڪ ڪروڙ برابر آهي ڏهہ مِلين جي.

٣– جناح جو قد پنج فٽ ساڍا يارهن انچ هو–

٤– هيءَ تقرير قائداعظم ١٩– نومبر ١٩٤٠ع تي ڪئي هئي.

٥– جميل الدين احمد (مرتب) Speeches And Writings of Mr. Jinnah (لاهور: شيخ محمد اشرف، ستون ايڊيشن، ١٩٦٨ع) صفحو ١: ١٩٩، اڳتي هن ڪتاب جو حوالو انهيءَ عنوان سان ايندو.

٦– ساڳيو ص ٢٠٧

٧– ساڳيو ص ٢٠٨

٨– ساڳيو ص ٢١٠

٩– ساڳيو ص ٢١٠ کان ٢١١

١٠– ساڳيو ص ٢٢٠

١١– مسلم ليگ جو اجلاس ايسٽر جي موڪلن ۾، ١٢– اپريل کان ١٥– اپريل ١٩٤١ع تائين هليو.

١٢– ١٢– اپريل ١٩٤١ع تي اجلاس جي پهرين ڏينهن استقباليہ ڪميٽي جي چيئرمن عبدالحميد خان جي مرحبائي تقرير کان پوءِ، جناح پهريائين اردوءَ ۾ مختصر ۽ تنهن کان پوءِ انگريزيءَ ۾ جواب ڏنو. جيئن تہ سندس طبيعت ناچاڪ هئي، سندس صدارتي خطبو

١٤– اپريل تائين ملتوي ڪيو ويو هو– اُن ڏينهن هُن هڪ ڪلاڪ ٥٤ منٽن جي تقرير ڪئي، جيڪا هڪ اهڙي شخص جو، جنهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تي تـي ڏينهن اڳ نروس بريڪ ڊائون جو حملو ٿيو هو. هڪ ڪارنامو هو- جلوس ۽ پرچم ڪشائي جي تقريب ۾ جيڪا ١١- اپريل تي هئي، هن پنهنجي پاران امير محمد خان، راجا صاحب آف محمود آباد کي مقرر ڪيو جيڪو انهيءَ وقت آل انڊيا مسلم ليگ جو خزانچي هو- راقم الحروف اهو سمورو وقت اجلاس ۾ موجود هو- تنهن کان سواءِ آل انڊيا مسلم ليگ جي سرڪاري ترجمان 'منشور' (دهلي) جي ايڊيٽر حسن رياض جي لکيل تفصيلن لاءِ ڏسو 'منشور' ١٧- مئي ١٩٤١ع.

١٣- Speeches & Wiitings of Mr. Jinnah ٢٦٢- ٢٦٣.

١٤- Quaid-i- Azam Mohammad Ali Jinnah: Speeches as Governor- General of Pakistan, ڊائريڪٽوريٽ آف ريسرچ، ريفرنس اينڊ پبليڪيشنس، اسلام آباد. تاريخ ڄاڻايل ناهي. ص- ٥، اڳتي هن ڪتاب جو حوالو Speeches as G.G جي سري هيٺ ايندو-

متئين عبارت کي، مسز رفيعہ شريف، مس جناح تي پنهنجي مضمون ۾ جيڪو ٤- مارچ ١٩٤٩ع تي هفتيوار 'فريڊم' ڪراچيءَ ۾ شايع ٿيو، هن طرح درج ڪيو آهي: انهن پريشانين ۽ سخت محنت وارن سالن ۾ منهنجي ڀيڻ منهنجي لاءِ اميد ۽ روشني جي هڪ جرڪندڙ ڪرڻي وانگيان هئي. خاص ڪري انهيءَ وقت جڏهن آءٌ گهر موٽي ايندو هئس ۽ ساٿس ملندو هئس. جيڪڏهن سندس پابنديون نہ هجن ها تہ پريشاني ۽ بيماريءَ ۾ واڌارو اچي ها- سندس ارادن ۾ ڪا لوڏ ڪانہ آئي- آءٌ اوهان کي اهڙي ڳالهہ ٻڌائڻ گهران ٿو جيڪا اوهان ڄاڻندا هوندا- هڪ وقت هو جڏهن اسان هڪ وڏي انقلاب سان همڪنار هئاسين- اسان گولي ۽ موت جي اڏو بيهڻ لاءِ تيار هئاسين. هن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪڏهن نااميدي ظاهر ڪانہ ڪئي ۽ هميشہ منهنجي همت پئي وڌائي. هوءَ اٽڪل ڏهہ سال مون سان گڏ رهي ۽ هميشہ منهن جو ڏيڍ رهي.

١٥- هن کي واڳها باربر پڙهيو وڃي، ڇاڪاڻ تہ لاهور جي ويجهو ڪوڪراپار ڪونهي، پر واڳها آهي.

١٦- Speeches as G.G ص ص ٢٩، ٣٠

١٧- ساڳيو ص ص ٣٠، ٣١

١٨- ساڳيو ص ١١٤

١٩- ساڳيو ص ١٢٠

٢٠- ساڳيو ص ص ١٢٦- ١٢٨

٢١- ساڳيو ص ١٣٧

٢٢- ساڳيو ص ١٥٢

٢٣- ساڳيو ص ١٥٣

٢٤- ساڳيو ص ص ١٥٤، ١٥٥

٢٥- ساڳيو ص ١٥٨

٢٦- ساڳيو ص ص ١٥٩-١٦١

٢٧- جناح سنان انٽرويو جي باري ۾، الاهي بخش جو هيءُ بيان آهي:
”مون کي ڪا خاص بيماري ڪانهي معدي جي خرابي ۽ ٿڪ ڪانسواءِ، جيڪا ڪم جي گهڻائي ۽ دماغي پريشانين جي ڪري پيدا ٿي آهي. آءٌ گذريل چاليهہ سالن کان روزانو چوڏهن ڪلاڪ ڪم ڪندو رهيو آهيان، پر ڪنهن بيماريءَ بابت ڪا خبر ڪانہ اٿم. البت گذريل ڪجهہ سالن کان مون کي ڪڏهن ڪڏهن تپ ۽ کنگهہ جي شڪايت ٿيندي رهي آهي. بمبئي ۾ منهنجا ڊاڪٽر انهيءَ کي ڦڦڙن جي نالين جي سوڄ ٻڌائين ٿا. معمولي علاج ۽ آرام ڪرڻ سان بہ مون کي هفتي ڏهن ڏينهن ۾ آرام اچي ويندو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي، ۽ آءٌ سگهارو ٿي ويندو آهيان. پر گذريل سال ٻن ڪان هيءَ بيماريءَ هلان ڪري آئي آهي ۽ هاڻي وڌندي ٿي وڃي، جنهن ڪري آءٌ نستو ٿي ٿو وڃان. اٽڪل ٽي هفتا اڳ سيءُ لڳي وڃڻ ڪري مون کي تپ ۽ کنگهه جي شڪايت ٿي پيئي. ڪوئٽيا جي سول سرجن پنسلين جون ٽڪيون تجويز ڪيون. تنهن وقت کان وٺي آءٌ پنسلين جون ٽڪيون ڪتب آڻيندو آهيان. هاڻي ٿورو فرق آهي. بخار آهي. گهٽجي ويو آهي- پر ڪمزوري تمام گهٽي آهي. منهنجو خيال آهي تہ مون کي ڪا جسماني (Organic) بيماري ڪانهي. ڪانگهارو اچڻ، آءٌ سمجهان ٿو تہ معدي جي ڪري آهي. جيڪڏهن معدو ٺيڪ ٿي وڃي تہ آءٌ هڪدم تندرست ٿي سگهان ٿو. گهڻا سال ٿيا، مون کي معدي جي ڏاڍي تڪليف ٿي جنهن جي ڪري مون لنڊن جي ڪن ماهرن سان صلاح ڪئي هئي. پر اهي منهنجي مرض کي سڃاڻي نہ سگهيا ۽ هڪڙي تہ ماڳهين آپريشن جي تجويز ڏني..." الاهي بخش:
With the Qudaid-i- Azam During His Last Days.
ڪراچي، قائدا اعظم اڪيڊمي، ١٩٧٨ص- ۴، ۵

٢٨- الاهي بخش جو بيان هن طرح آهي....... "هاڻي مونکي مرض جون سموريون ڳالهيون ٻڌايو. هي مرض مون کي ڪڏهن کان آهي؟ مرض تي قابو پوڻ جا گهڻا امڪان آهن. علاج ڪيستائين جاري رهندو. مون کي انهن سمورين ڳالهين جي ڄاڻ هئڻ گهرجي. اوهان مون کي سچي ۽ سموري ڳالهه ٻڌائڻ ۾ ڪنهن بہ قسم جو نٽ نٽاءُ نہ ڪندا." مون جواب ڏنو: "آءٌ جيستائين ايڪس ريز جي مدد سان اهو معلوم نہ ڪريان تہ بيماري ڪيستائين اڳتي وڌي چڪي آهي، ڪا خاص راءِ نہ ٿو ڏيئي سگهان پر مون کي پڪ آهي تہ جديد دوائن ڪتب آڻڻ سان

اوهين گهٽي ياڳي چڱا ڀلا ٿي ويندا!.“

منهنجي راءِ ۾ هي ڪيس ڪا گهٽي پريشاني ڪانه ٿي. هن ڳالهه کان آءٌ ڏاڍو متاثر ٿيس ته پنهنجي چڱڀلائي جي بابت ايتري پريشان ڪندڙ خبر هن ڏاڍي سڪون ۽ صبر سان ٻڌي.“ ساڳيو حوالو، ص ٨

٢٩- الاهي بخش جي مطابق هُن کيس ”نيرن تي ڏارو، اڌ اُٻاريل يا تريل يا پاڻيءَ ۾ پڪل آنا، مکڻ سان گڏ ڊبل روٽي جا سنها ٽڪرا، تنهن کانپوءِ ڪافي جنهن ۾ کير گهٽ هجي. يارهين بجي ميون جو رس. ٻپهري جو چوزي جو قيمو اڇي چٽني سان گڏ، اُٻاريل يا ٻاڦ ۾ پڪل مڇي، پٽاٽن جو ڀرتو، مٽرداڻا، ان جي مٿان پڪل ڪسٽرڊ يا ڪريم سان گڏ ميون جي جيلي. ٽيپهريءَ جو چانهه ۽ بسڪيٽ. رات جي ماني لاءِ چوزي جو قيمو، پڳل مڇي، ڀرتو، ساوا مٽر، اُٻاريل ڪدو، تنهن کان پوءِ نرم پُڊنگ ۽ ڪافي استعمال ڪرڻ جي اجازت ڏني.......“ ساڳيو حوالو، ص ٦

٣٠- الاهي بخش جي مطابق: ”قائداعظم کي هيءَ ڳنڀير خبر ٻڌائڻ وقت آءٌ کيس غور سان ڏسندو رهيس ۽ سوچيندو رهيس ته ڇا مون کيس ٻڌائڻ ۾ ڪا غلطي ته ڪانه ڪئي هئي. بهرحال هو ڏاڍي سڪون سان منهنجي تشخيص جو نتيجو ٻڌندو رهيو ۽ ڇڏائي تي فقط اهو پڇيائين ته: ”اوهان مس جناح کي ته اهو نه ٻڌايو؟“ مون جواب ڏنو: ”جي ها، عالي جناب! منهنجو خيال هو ته هن بيماري جي اصليت اوهان تي ظاهر نه ڪريان متان اوهان جي صحت تي خراب اثر پوي. تنهن ڪري مون کي کيس اعتماد ۾ وٺڻو پيو.“ قائداعظم منهنجي ڳالهه ڪٽيندي چيو: ”نه اوهان کي ائين نه ڪرڻ گهربو هو. نيٺ هوءَ عورت ئي ته آهي.“ مون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عرض ڪيو: ”مون کي افسوس آهي تہ مون مس جناح کي ڏک پهچايو، پر انهيءَ کان سواءِ ٻيو ڪا واهہ بہ ڪانہ هئي...“
حوالو ساڳيو، ص ٨

٣١- حوالو ساڳيو ص ٩

٣٢- الاهي بخش جي بيان مطابق: ”ڊاڪٽر تان هيٺ لٿس تہ ڊرائنگ رُوم ۾ منهنجي ملاقات وزيراعظم سان ٿي جيڪو انهيءَ ڏينهن مسٽر محمد علي سان گڏجي قائداعظم جي مزاج پُرسي ڪرڻ لاءِ زيارت پهتو هو. هن تمام بيتابيءَ سان قائداعظم جو حال پڇيو ۽ مون کي مبارڪباد ڏني تہ مون مريض جو اعتماد حاصل ڪرڻ لاءِ پهريون مرحلو خير ۽ خوبيءَ سان طئي ڪري ورتو. هن اميد ظاهر ڪئي تہ انهيءَ جو مريض جي صحت تي تمام چڱو اثر پوندو. وزيراعظم مون کي تاڪيد ڪيو تہ مان سندس مرض جي بنهہ پاڙ کان وٺي کوج لڳايان. مون کيس پڪ ڏياري تہ قائداعظم جي حالت ڳڻتي واري هجڻ جي باوجود اميد ڀري آهي. جيڪڏهن هن جديد دوائون ڪتب آنديون جيڪي ڪراچيءَ مان گهرايون پيون وڃن تہ ممڪن آهي تہ هو چڱو ڀلو ٿي وڃي. سيني کان اميد افزا ڳالهہ هيءَ آهي تہ مريض ۾ گهٽي قوتِ مدافعت آهي. آءٌ وزيراعظم جي ڳوڙهي ڳڻتيءَ کان ڏاڍو متاثر ٿيس، جيڪا کيس پنهنجي پراڻي رفيق ۽ پنهنجي رهنما بابت هئي.“
ساڳيو حوالو، ص ١١

٣٣- Speeches as G.G ص- ص ١٦٢- ١٦٣

٣٤- الاهي بخش جو مٿي ڄاڻايل ڪتاب بہ ڏسو ص ص ١٤- ١٥

٣٥- الاهي بخش جي بيان جي مطابق: ”آءٌ تمام خوش آهيان. چڱو ڪيوَ جو مون کي هتي وٺي آيا، زيارت ۾ مون کي ائين لڳندو هو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جڻ تہ آءٌ ڪنهن پڃري ۾ بند هجان."

ساڳيو حوالو، ص ١٩

٣٦- ساڳيو حوالو- ص ٢٥

٣٧- ساڳيو حوالو- ٢٦

٣٨- انهيءَ سال عيدالفطر ٧- اگسٽ تي تـي هئي. هيءَ غلطي شايد هن ڪري هئي تہ.....

Quaid-i- Azam Speaks (ڪراچي: پاڪ پبلسٽي، ١٩٥٠ع) ۾ قائداعظم جو عيدالفطر وارو پيغام غلطي وچان ٢٧- آگسٽ ١٩٤٨ع جي تاريخ ۾ ڇاپايو ويو آهي ۽ ان کان پوءِ آيل سمورن ڪتابن ۾ هن غلطي کي ورجايو ويو آهي. مس جناح ۽ مسٽر الانا پڪ انهن ئي اشاعتن مان ڪنهن هڪ کي ڏٺو هوندو.

٣٩- Speeches as G.G ص ١٦٦

٤٠- ساڳيو حوالو، ص ١٦٥

٤١- ساڳيو حوالو، ص ١٦٦

٤٢- مٿـي فٽ نوٽ ٣٨ ۾ ڏسيل غلطي جي آڌار تي، جناح جو ١٠٤- آگسٽ ١٩٤٨ع وارو آزاديءَ جو پيغام سندس آخري رڪارڊ ڪيل لفظ هئا.

باب پيو: حوالا

١- تنهن وقت جيتوڻيڪ سنڌ ۾ مسلمانن جي گهڻائي هئي پر سنڌن صوبو خود مختار نہ هو جيئن پوءِ پهرين اپريل ١٩٣٦ع تي گورنمينٽ آف انڊيا ايڪٽ، ١٩٣٥ع هيٺ تـي ويو.

٢- سچيڏينا نانجياڻي Khoja Vartant (١٨٩٢ع؟) ص ٢٣٠

نانجياڻي ڪنهن وقت ڪڇ جو اسسٽنٽ روينيو ڪمشنر هو.

٣- ڏسو هن ڪتاب جي پهرين باب جو حوالو نمبر١

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۴- Speeches as G.G، ص ۴

باب ٽيون: حوالا

١- لنڊن ۾ پڙهائي جي زماني جي باري ۾ هڪ اطلاع جي مطابق جناح ڊاڪٽر اشرف کي چيو: ”تن ڏينهن لارڊ مارلي جي لبرل ازم جو گهڻو چرچو هو. مون انهيءَ آزاد خيالي کي خوب سمجهيو ۽ دل سان هنڊايو، ۽ اهو منهنجي زندگي جو ڀاڱو بڻجي ويو ۽ مون ۾ جذبو پيدا ڪيائين.“ هيڪٽر بولائٿو:

Jinnah: Creator of Pakistan (لنڊن، جان مَري، ١٩٥۴ع) ص ٩

٢- سنڌس دارالمطالعي جي ٽڪيٽ لاءِ ڏسو ضميمو چوٿون.

٣- وليم ايورٽ گليڊسٽن (١٨٠٩- ١٨٩٨ع) برطانيہ جو هڪ مشهور مدبر، سياستدان ۽ برٽش لبرل پارٽيءَ جو قائد، ١٨٦٨ع کان ١٨٧۴ع تائين، ١٨٨٠ع کان ١٨٨٥ع تائين، ١٨٨٦ع ۾، ۽ ١٨٩٢ع کان ١٨٩۴ع تائين وزير اعظم رهيو. هندوستان جي انتظاميہ ۾ لبرل ازم جو روح ڦوڪڻ جي ڪوشش ڪيائين. لارڊ رپن کي ١٨٨٠ع کان ١٨٨۴ع تائين هندوستان جو وائسراءِ مقرر ڪيائين.

◉ جان وائڪائونٽ مارلي (١٨٣٨ کان ١٨٢٣ع) گليڊسٽن جي لبرل نڪتہ نظر جو حامي، ١٨٨٣ع کان ١٨٩٥ع تائين ۽ ١٨٩٦ع کان ١٩٠٨ع تائين برطانوي پارليامينٽ جو رڪن، ١٩٠٥ع کان ١٩١٠ع تائين هندوستان لاءِ سيڪريٽري آف اسٽيٽ رهيو. ۽ انهيءَ حيثيت سان جزوي طور هو بہ ١٩٠٩ع ۾ منٽو مارلي سڌارن جو ذميدار هو-

◉ جوزف چيمبرلين (١٨٣٦ع- ١٩١۴ع) برطانوي پارليامينٽ جو ١٨٧٦ع کان ١٩١۴ع تائين رڪن رهيو-

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

◉ دادا ڀائي نوروجي (١٨٢٥ع- ١٩١٧ع) جنهن کي گهڻو ڪري "هندوستان جي عظيم بزرگ شخصيت" سڏيو ويندو هو ۽ هو ڪانگريس جي شروعاتي دور ۾ تمام اهم رهنما هو. هن ڪانگريس اجلاس ڪلڪتي (١٩٠٦ع) ۾ سيلف گورنمينٽ جي اصول جي سمجهاڻي ڏني. ١٨٨٦ع، ١٨٩٣ع ۽ ١٩٠٦ع ۾ ڪانگريس جو صدر به رهيو. هميشه جي لاءِ انگلينڊ ۾ رهي پيو. فنسبري جي تڪ مان ١٨٩٢ع ۾ هائوس آف ڪامنس جو ميمبر چونڊيو ويو. انگلينڊ ۾ برٽش انڊيا سوسائٽي قائم ڪئي. سوديشي تحريڪ ۾ ١٩٠٦ع کان ١٩١١ع تائين ڀرپور ورتو- لبرل مدبر جنهن کان قائداعظم پنهنجي منڍ واري سياسي زندگيءَ ۾ ڏاڍو متاثر ٿيو.

◉ ٿامس پاور اوڪانر (١٨٤٨- ١٩٢٩ع) نامور قوم پرست ۽ صحافي، ١٨٨٠ع ۾ برطانوي پارليامينٽ جو رڪن چونڊيو ويو.

◉ آرٿر جيمس بالفور (١٨٤٨- ١٩٣٠ع) برطانوي مدبر ۽ سياستدان، قائدِ ايوان ۽ ١٨٩١ع کان ١٨٩٢ع تائين ٽريزري جو پهريون لارڊ، ١٨٩٢ع کان ١٨٩٥ع تائين مخالف ڌر جو اڳواڻ، ١٨٩٥ع کان ١٨٩٦ع تائين قائدِ ايوان، ١٩٠٢ع کان ١٩٠٥ع تائين وزيراعظم، ١٩١٦ع کان ١٩١٩ع تائين خارجه کاتي جو سيڪريٽري، ١٩١٧ع ۾ آمريڪا ۾ برطانوي مشن جو سربراهه-

٤- دادا ڀائي نوروجي جي انتخابي مهم ۾ قائداعظم جي شرڪت جي سلسلي ۾ رضوان احمد حجت ڪئي آهي ۽ جناح جي روانگي جي تاريخ جنوري ١٨٩٣ع ۾ ڪنهن وقت درج ڪئي آهي.

رضوان احمد: قائداعظم ڪي ابتدائي تيس سال (ڪراچي، مرڪز تحريڪ پاڪستان، ١٩٧٧)، ص ص ٨٥-٨٦

٥- جناح، لنڊن انڊين ائسوسيئيشن ناهڻ جي سلسلي ۾ ٢- جون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۱۹۱۳ع تي ڪيڪسٽن هال، ويسٽ منسٽر جي هڪ عام جلسيءَ ۾ هڪ ٺهراءُ پيش ڪيو هو. هن موقعي تي هن جيڪا تقرير ڪئي هئي اها سروجني نائيڊو جي ڪتاب Muhammad Ali Jinnah: An Ambassador of Unity (مدراس: گنيش اينڊ ڪمپني، ۱۹۱۸) ص ص ۱۲۸- ۱۳۳ ۾ شامل آهي.

٦- جناح، ڊاڪٽر اشرف کي ٻڌايو هو تہ: "لنڊن ۾ آخري ٻن سالن جي دوران سندس وقت پنهنجي سياسي مستقبل جي لاءِ، جيڪو سندس ذهن ۾ هو، آزادانہ اڀياس ۾ صرف ٿيو."

ڏسو بولائٿو جو متي جاٿايل ڪتاب ص- ۷

هن عرصي ۾ هن جيڪي ڪتاب هٿ ڪيا، اُهي هاڻي ڪراچي يونيورسٽي لائبرري جي قائداعظم واري شعبي ۾ محفوظ آهن. انهن مان ڪجهہ نالا هي آهن:

(i) The Works of Rt. Hon'ble Edmund Burke: Writings and Speeches, 12 Vols.; (ii) Thomas Carlyle: Past and Preseent (1894) and (iii) The French Revolution: A History (1888), (iv) Andrew Long: The Politics of Aristotle (1880); (v) John Stuart Mill: Principles of Political Economy (1893); (vi) W.M. Torrends: Empire in Asia: How we came by it (1872); (vii) J.C. Marisso: Gibbon (1887); (viii) Issaac Disrraeli: Literary Character of Men of Genius; (ix) Mazzini: Essays; and (x) Sir Walter Scott: On Morality (n.d., but 1895).

هنن مان ڪن ڪتابن تي سندس دستخط آهن. هن آخري ڪتاب جي ٻن هنڌن تي دستخط ڪيا آهن. آخري صفحي تي هيٺين عبارت لکي اٿس:

"هيءُ ڪتاب مرڻ گهڙيءَ تائين منهنجو آهي. هن کي شرمساري جي خوف کان نہ چورائجو؛ ڇاڪاڻ تہ هن تي مالڪ جو نالو لکيل آهي."

ايم- اي- جناح

۱۰- سيپٽمبر ۱۸۹۵ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جناح، انگريزي گرامر، فن خطابت، عوامي تقريرون، شاعري، ڊراما (جنهن ۾ شيڪسپيئر بہ شامل آهي)، منطق، سائنس ۽ اقتصاديات جي موضوعن تي بہ ڪتاب گڏ ڪيا.

٧- هڪ اطلاع جي مطابق، جناح، جولائي ١٨٩٦ع جي آخري ڏينهن ۾ سينٽ جيمس پيلس ۾ ٽينڊڙ پرنس آف ويلس جي شاهي دربار ۾ موجود هو.

احمد حسن داني (مرتب)
World Scholars on Quaid- i- Azam Muhammad Ali Jinnah

ص- ٤٠

٨- ڏسو هن باب جو فٽ نوٽ نمبر-١

٩- چمن لال ايچ- سٽلواد
Recollections and Reflections: An Autobiograply
(بمبئي: پدما پبليڪيشنس لميٽيڊ، ١٩٤٦)، ص ٦٦

١٠- ساڳيو حوالو ص ٦٧

ضميما

١- سنڌ مدرسه الاسلام جي رجسٽر بابت سال ١٨٨٧ع جي ٽڪري جو عڪس جنهن ۾ ١٧٨ نمبر داخلا ۾ محمدعلي جو نالو لکيل آهي.

٢- سنڌ مدرسه الاسلام جي رجسٽر بابت سال ١٨٩١ع جي ٽڪري جو عڪس، داخلا نمبر ٤٣٠ جي هيٺ محمد علي جيڻاڀائي جو نالو داخل آهي.

٣- چرچ مشن اسڪول جي داخلا رجسٽر ١٨٩٢ع جو عڪس، داخلا نمبر ٤٨٣ جي سري هيٺ محمدعلي جيڻاڀائي جو نالو لکيل آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۴- برٽش ميوزيم لائبرري جي ڪارڊ جو عڪس.

۵- آنريبل سوسائٽي آف لِنڪنز انِ جي نالي ۲۵- اپريل ۱۸۹۳ع جي درخواست جو عڪس.

٦- ۲۵، اپريل ۱۸۹۳ع تي جاري ٿيل لِنڪنز اِن جو پڌرنامو.

۷- ۲۵- مئي ۱۸۹۳ع تي جاري ٿيل محمد علي جناح جي ابتدائي امتحان جو سرٽيفڪيٽ.

۸- جناح جي نالي ۾ تبديلي جي باري ۾ ۱۴- اپريل ۱۸۹٦ع تي جاري ٿيل لِنڪنز اِن جي پڌارائي.

۹- بئرسٽري جي تعليم پوري ٿيڻ تي ۱۱- مئي ۱۸۹٦ع تي لِنڪنز اِن جو جاري ٿيل نوٽيفڪيشن.

۱۰- لِنڪنز اِن مان جاري ٿيل سرٽيفڪيٽ.

۱۱- سر هاورڊ ڊبليو. ايلفنسٽن جو ۵- مارچ ۱۸۹٦ع تي جاري ڪيل سرٽيفڪيٽ.

۱۲- ڊبليو- ڊگلس ايڊورڊز جو ٦- مارچ ۱۸۹٦ع تي جاري ڪيل سرٽيفيڪيٽ.

۱۳- بمبئي هاءِ ڪورٽ ۾ رجسٽريشن جي لاءِ ۱۸- آگسٽ ۱۸۹٦ع تي ڄڻل جناح جي درخواست.

۱۴- چانسيلر آف ڊي دايوسس آف مانچيسٽر جو جاري ڪيل ڪئريڪٽر سرٽيفڪيٽ.

۱۵- بمبئي سول لسٽ جو عڪس، جنهن ۾ محمد علي جو نالو وڪيل جي حيثيت ۾ شامل آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

Sr. 9   10   General Register of Pupils attending the

Register Number	Name	Native Place	Birth-day according to Christian Chronology: Day	Mo.	Year	Age when Admitted: Yrs.	Mos.	Days	Attestation of Age by Pupil
163	Md. Sidick wd. Yousif	Karachi	15	Sept	1875	12	2	23	Siddik
164	Sulyally Ramzan	do	26	July	1873	13	10	5	Saleyally
165	Nabi Bux wd Yousiff	Tipput Saheran	7	July	1872	14	4	2	
166	Md. Kasim Kalla Pabi	Lahari Bandar	3	May	1871	16	7	2	[illegible]
167	abdul Rahiman Gulam Md	Karachi	23	March	1872	15	8	13	[illegible]
168	Jan. Md. abdul Latif	Jerruck	12	July	1874	13	4	21	[illegible]
169	Sher. Md. Dad Khan	Karachi	17	Oct	1876	11	1	18	شیر محمد داد خان
170	Karimbux Jumanthal	do	1	July	1876	11	11	5	
171	Karim Cassim	do	7	July	1877	10	4	28	[illegible]
172	Mousaji Ebrahimjee	do	21	Nov	1871	16	–	13	Moosajee A
173	abdul Hussain Sulemanji	do	1	Nov	1871	16	1	5	[illegible]
174	Alladina Lalji Haroon	do	See			Sindhi			Rs. 25
175	Akbar ali Ismaili	do	1	Oct	1877	10	2	4	[illegible]
176	Daloo Md. Jaffer	do	15	March	1878	9	8	12	[illegible]
177	Karim Jaffer	Bombay	1	July	1874	14	–	–	[illegible]
178	Mahomedali Jinnah	Karachi	20	Oct	1875	12	2	4	[illegible]
179	Khuda Bux Allarakhia	do	11	July	1878	9	10	20	[illegible] Ag. District Judge
180	Mahomed Osman Muymaddin	do							

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

English Department School.

Attesting initial of the Head of the School	Caste.	Previous Instruction.	Paying or Free.	Date of Admission or Re-admission	Standard and Class into which admitted.	Date of Leaving	Standard and Class from which left.	Remarks. (Reason of withdrawal, &c.)
[illegible]	Memon	Urdu St IV	Paying	6/12/87	St I	[illegible]	St I	Unknown
[illegible]	Khoja	Sindhi St IV	Do	Do	Do	10/3/91	St IV	Left for Bombay
[illegible]	Shaikh	Do	F.S	Do	Do	14/3/88	St I	Turned out on account of bad conduct
[illegible]	Memon	Do	Do	Do	Do	15/2/91	St III	[illegible]
[illegible]	Pathan	Do	F.B.	Do	Do	10/12/88	St II	Long absence
[illegible]	Khoja	Do	Do	Do	Do	15/7/89	St I	[illegible]
[illegible]	Pathan	Do	Free	Do	Do	20th Nov 1888	St II	Unknown
	Syed	Do	Free	Do	Do	1/3/88	St I	Unknown
[illegible]	Khoja	Gujarati St IV	Paying	Do	Do	[illegible]	St [illegible]	Do
[illegible]	Bombay	Sindhi St IV	Do	Do	Do	[illegible]	St I	Unknown
[illegible]	Do	Do	Do	Do	Do	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	Memon	Do	Do	Do	Do	6/12/87	St I	Joined his father as [illegible]
[illegible]	Mughal	Passed Urdu St III	Paying	Do	Do	3/2/91	St IV	Left for Kotri
[illegible]	Khoja	Passed Sindhi St IV	Paying	6/12/87	Do			
[illegible]	Do	Anjuman Islam Bombay St I	Do	23/12/87	Do	18/5/88	St I	Left for Bombay
[illegible]	Do	Do	Do	Do	Do	5/1/91	St IV	Long absence
[illegible]	Do	Passed Sindhi St III	Do	7/1/88	Do	7/7/88	St I	Unknown
	Memon	[illegible]	Paying	10/1/88	St V	26/7/88	St V	[illegible]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

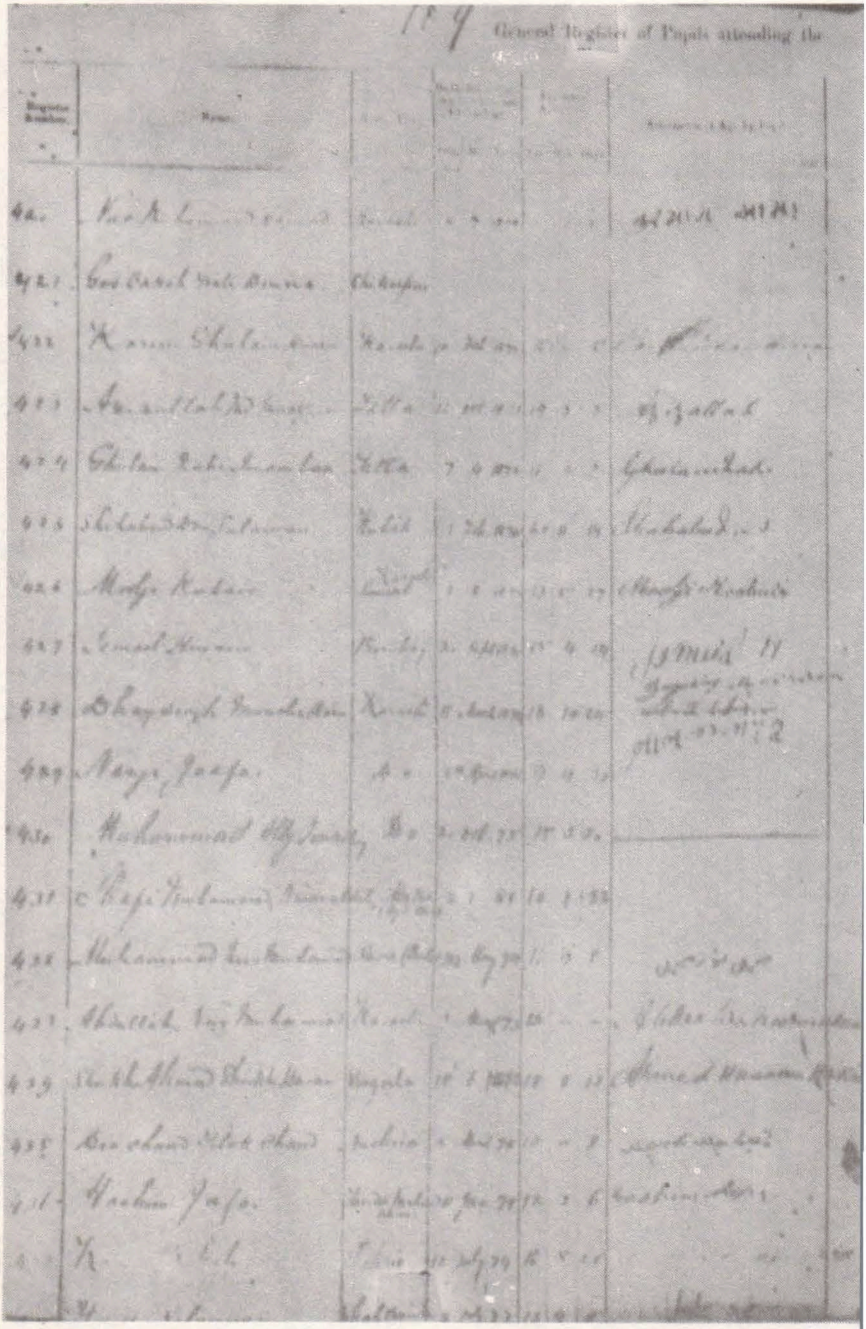
General Register of Pupils attending the

English Branch School.

Attending initial of the Head of the School	Caste	Previous Instruction	Paying or Free	Date of Admission or Re-Admission	Standard and Class into which admitted	Date of Leaving	Standard and Class from which left	Remarks (Reason of withdrawal, &c.)
	[illegible]	Gujrati St IV	Paying	6-1-1891	St. I	26/11/91	St I	Continued longer
	[illegible]		Free B.	12-1-1891	St. III			
	[illegible]	St. II	Paying	13-1-91	St. II	—	St III	[illegible]
	[illegible]	St VII	Do	15/1/91	St VII	21/11/91	St VII	Appeared for the Matriculation
	[illegible]	Do	Do	Do	Do	5/4/91	St VII	Left for his native place
	[illegible]	St. VII	Free	Do	St VII	27/10/91	St VI	Unknown
	[illegible]	St. II.	Paying	20/1/91	St II	—	St. II	[illegible]
	Sheikh	St I.	Do	3/2/91	St. II	9/6/91	St I	[illegible]
	[illegible]	St I. Private	Do	4/2/91	St. II	6/4/91	St I	[illegible] ~~Degradation~~
	[illegible]	St IV (Gujrati)	Do	Do	St I.	7/3/91	St I.	Left for service
	Do	St IV	Do	9/2/91	St IV.	30/1/92	St V	Left for Calcutta [illegible]
	Sheikh (Rom)	St I.	Free Boarder 2/3/91		St II.			
	[illegible]	Sindhi St IV.	Paying	7/3/91	St. I.			
	[illegible]	St VII	Do	3/3/91	St VII	5/[illegible]/91	St VII	Unknown
	Sheikh	St VII	Do	Do	Do	2[illegible] 91	St VII	Appeared for Matric
	[illegible]	Sindhi St IV	Do	11/3/91	St. I	—	St. I.	[illegible]
	[illegible]	Gujrati St IV.	Do	17/3/91	St. I.			
	[illegible]	St. V	F. B.	[illegible]/3/91	St. V			
	[illegible]	Sindhi St IV	Paying	2/4/91	St I			

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

REGISTER OF CHURCH MISSION SCHOOL, KARACHI

482	Lilaram Veerumal	Karachi	—	1877	14	—		[illegible]
483	Mahomet Ali Jinnah	Karachi	20 Oct	1875	16	4	11	Mahomed Ali [illegible]
484	Veerumal Assanand	Karachi	—		20	9	—	[illegible]

I have read the "DIRECTIONS respecting the Reading Room,"
And I declare that I am not under twenty-one years of age.

Jan 10/1 A53226 [illegible], 48 Hall Chambers, Kensington W. 102874

10/8 A53233 England [illegible] 205

I have read the "DIRECTIONS respecting the Reading Room,"
And I declare that I am not under twenty-one years of age.

10/2 A53227 M. Ahomed A. Jinnah 35 Russell Rd Kensington W.

10/9 A53234 [illegible] 5678

London 25th April 1893.

To:-

The Masters of the Bench of
The Honourable Society of Lincoln's Inn

Sirs

I most humbly respectfully beg to inform you that I intend to appear for the preliminary Exam.

Having learnt that I shall be examined in the Latin Language I request you in this petition to grant me dispensation for the following reasons

I Being a native of India I have never been taught this language.

II I know several of Indian languages which are the required to learn as our Classical second languages

III Thus having spent my time in learning these languages which are required there I have not been able to learn the Latin language and if I be compelled to learn it will take some years to pass the required exam.

Hoping you will kindly comply with my request considering the reasons to be satisfactory

I remain Sirs
Yours most humble obedient servant

Mahomedalli Jinnahbhai
40 Glazbury Road
West Kensington
W.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

Lincoln's Inn _______ At a Special Council

there held the 25th day of April 1893

Present

John Westlake Esquire

Sir Robert Stuart — Sir Andrew Richard Scoble, K.C.S.I.

Edward Henry Pember Esq. Frederick Weymouth Gibbs Esq. C.B.

Frank Whittaker Bush Esq.

Ordered:–

That Messrs Frank Russell, Gerald Philip Stevens, Henry John Allen, Charles Norton Wood, Thomas Anton Bertram, Arthur Dickson, William Reginald Rendell, Kamalanabha Rama Chandra, William Hepburn Cozens-Hardy, Douglas Emerson David Lewis, Benjamin Lennard Cherry, Walter Tiabu Shuchnam, and Ralph Bertie Peter Cater as their Petitions and Declarations were read and their Calls unanimously [illegible] at the Council held the 21st day of April last [illegible] in the minutes of that Council pages 419 to 424 be published in the Hall on Wednesday the twenty-sixth day of April.

The Petition of Mahomed Alli Jinnahbhai to be excused the Latin section of the Preliminary Examination was granted

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

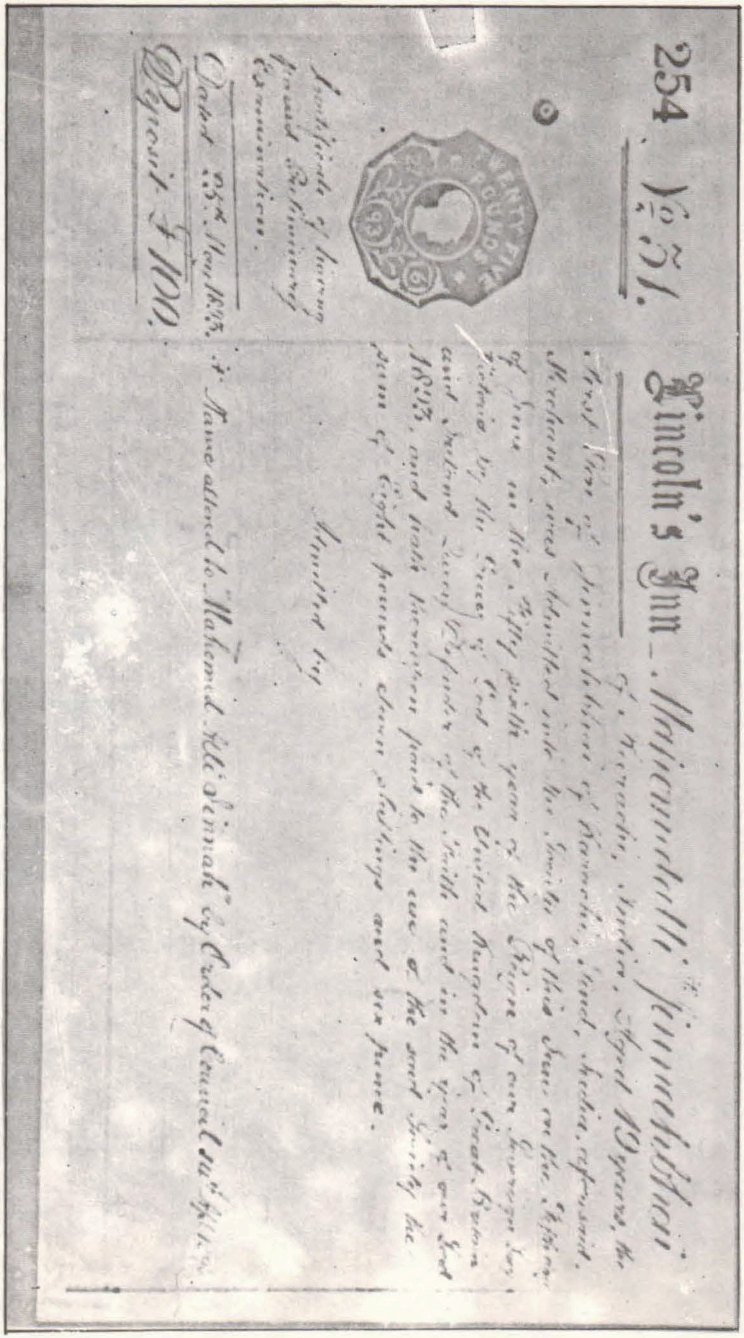

254. No. 31.

Lincoln's Inn. Mahomedalli* Jinnahbhai of Kurrachi, India, Aged 19 years, the First Son of Jinnahbhai of Karachi, Sind, India, aforesaid, Merchant, was Admitted into the Society of this Inn on the Fifth day of June in the Fifty sixth year of the Reign of our Sovereign Lady Victoria by the Grace of God of the United Kingdom of Great Britain and Ireland Queen Defender of the Faith and in the year of our Lord 1893, and hath thereupon paid to the use of the said Society the sum of Eight pounds eleven shillings and six pence.

Admitted by

Certificate of having passed Preliminary Examination.

Dated 25th May 1893.

Deposit £100.

* Name altered to "Mahomed Ali Jinnah" by Order of Council 14th Apl [illegible]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

Lincoln's Inn — At a Council there held the 14th day of April 1896.

Present

Edward Henry Pember Esq. Treasurer

John Westlake Esq.	John Foster Esq.
George Wirgman Hemming Esq.	Francis K. L. Everitt Esq.
Montague H. Crackanthorpe Esq.	Pembroke Scott Stephens Esq.
The Rt. Hon. Lord Davey	Henry Alexander Giffard Esq.
Sir Andrew R. Scoble K.C.S.I.	Charles Turner Simpson Esq.
The Rt. Hon. Sir Wm. T. Marriott	James Douglas Walker Esq.
The Hon. Sir James C. Mathew	The Hon. Sir William Rann Kennedy
The Hon. Sir Arthur Kekewich	The Rt. Hon. Lord Morris
Richard Horton Smith Esq.	Kenelm Edward Digby Esq.
Frederick Waymouth Gibbs Esq. C.B.	George [illegible] Esq.
The Rt. Hon. Lord Macnaghten	Charles E. H. Chadwyck Healey Esq.

Ernest Laurence Levett Esq.

The Petition of Mahomed Alli Jinnahbhai Esq. a Student of this Society to have his name altered on the Books of the Society to Mahomed Ali Jinnah was granted.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

326.

Lincoln's Inn — At a Council there held the 11th day of May 1896.

Present

Edward Henry Pember Esq. Treasurer

Joseph Napier Higgins Esq. — John Forbes Esq.
George Wirgman Hemming Esq. — The Hon. Sir James Stirling
The Rt. Hon: Lord Davey — James Douglas Walker Esq:
Sir Andrew R. Scoble, K.C.S.I. — The Hon: Sir W. Rann Kennedy
The Hon: Sir James C. Mathew — Frank Whittaker Bush Esq:
The Hon. Sir Arthur Kekewich — Walter Charles Renshaw Esq:
Richard Horton Smith Esq. — K. A. Muir-Mackenzie Esq: C.B.
Frederick Waymouth Gibbs Esq. C.B. — George Geddes Warry Esq:
The Rt. Hon. Lord Macnaghten — C. E. H. Chadwyck Healey Esq:
David Lindo Alexander Esq:

Upon the Petition of Syed Ali Ausat Esq: a Barrister of this Society setting forth that he was Admitted on the Thirtieth day of May 1893 and Called to the Degree of Barrister at Law on the twentyninth day of April 1896, hath conformed himself to the Rules of the Society and is now desirous of taking a Certificate of his standing and deportment in the Society and therefore praying that a Certificate may be granted him of his Admission, Call to the Bar and of his deportment :- It is Ordered accordingly.

Upon the Petition of Mahomed Ali Jinnah Esquire a Barrister of this Society setting forth that he was Admitted on the Fifth day of June 1893, and Called to the degree of Barrister at Law on the twentyninth day of April 1896, hath conformed himself to the Rules of this Society and is now desirous of taking a Certificate of his standing and deportment in the Society and therefore praying that a Certificate may be granted him of his Admission Call to the Bar and of his deportment .- It is Ordered accordingly.

The Petition of Yeshwant Rao Raje Rindhre

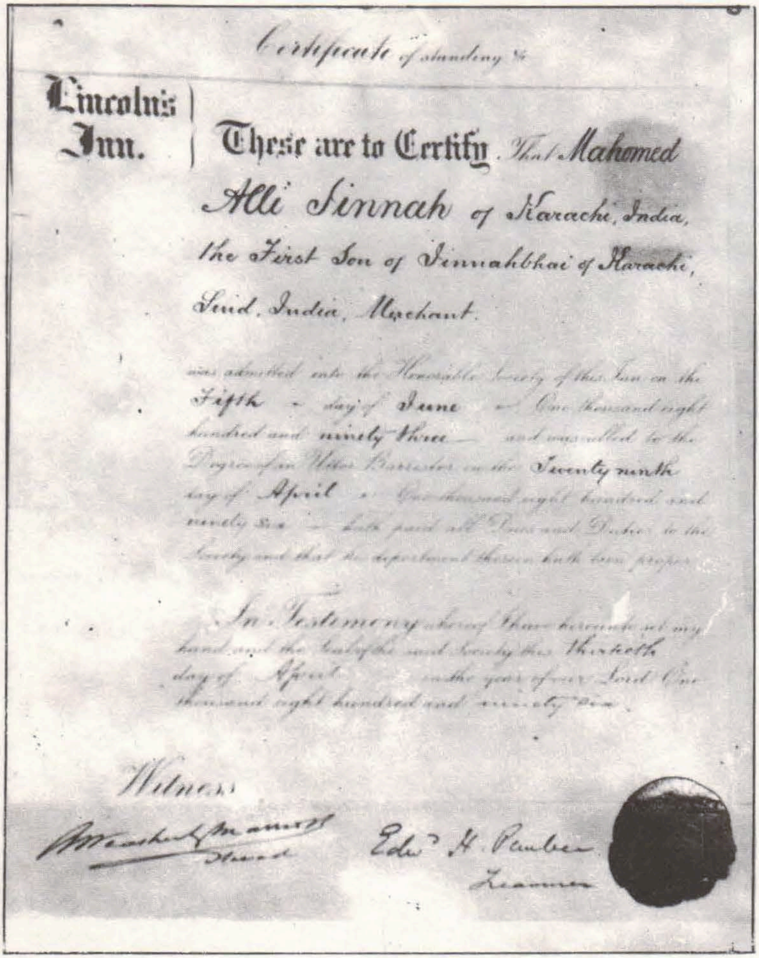

Certificate of standing &c

Lincoln's Inn. These are to Certify That Mahomed Alli Jinnah of Karachi, India, the First Son of Jinnahbhai of Karachi, Scind, India, Merchant.

was admitted into the Honourable Society of this Inn on the Fifth day of June One thousand eight hundred and ninety three and was called to the Degree of an Utter Barrister on the Twenty ninth day of April One thousand eight hundred and ninety six hath paid all Dues and Duties to the Society and that his deportment therein hath been proper

In Testimony whereof I have hereunto set my hand and the Seal of the said Society this thirtieth day of April in the year of our Lord One thousand eight hundred and ninety six.

Witness

[illegible] Steward

Edw. H. Pember
Treasurer

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(K)

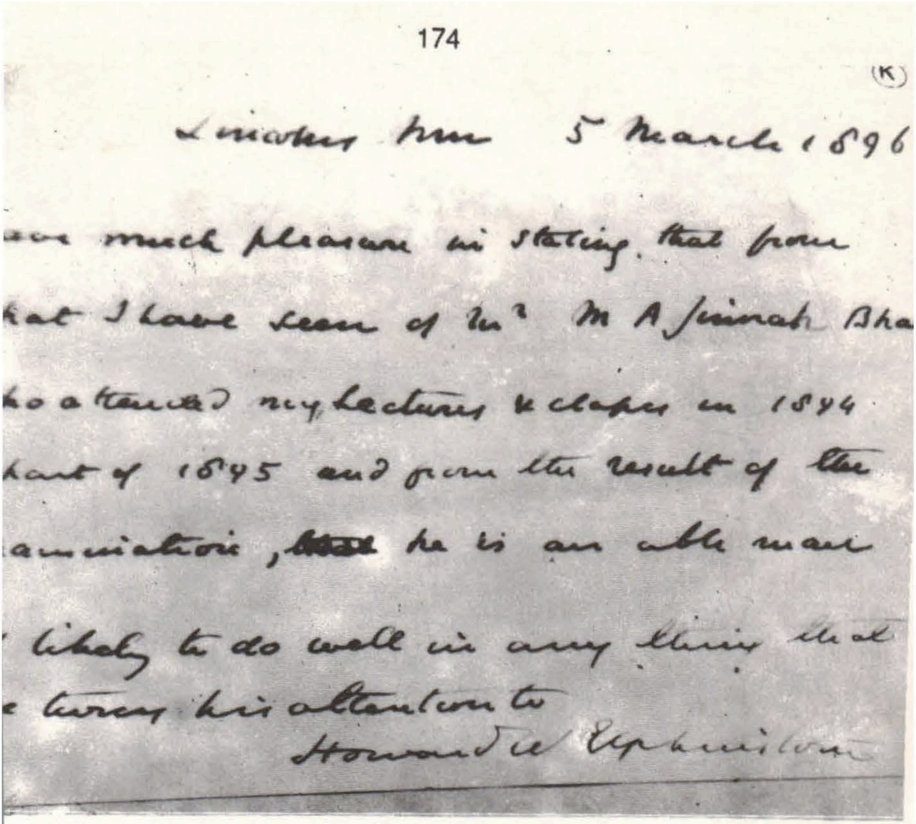

Lincolns Inn 5 March 1896

...ave much pleasure in stating that from
...hat I have seen of Mr M A Jinnah Bha...
...ho attended my lectures & classes in 1894
...part of 1895 and from the result of the
...xamination, ~~that~~ he is an able man
... likely to do well in any thing that
...e turns his attention to

Howard W Elphinstone

ضميمي ١٦ جو متن

لنڪنز اِن، ٥- مارچ ١٨٩٦ع

مون کي هي چوندي ڏاڍي خوشي ٿني ٿي تہ مسٽر ايم اي
جيٺاڀائي ١٨٩٤ع ۽ ١٨٩٥ع ۾ ڪنجهہ عرصي لاءِ منهنجي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

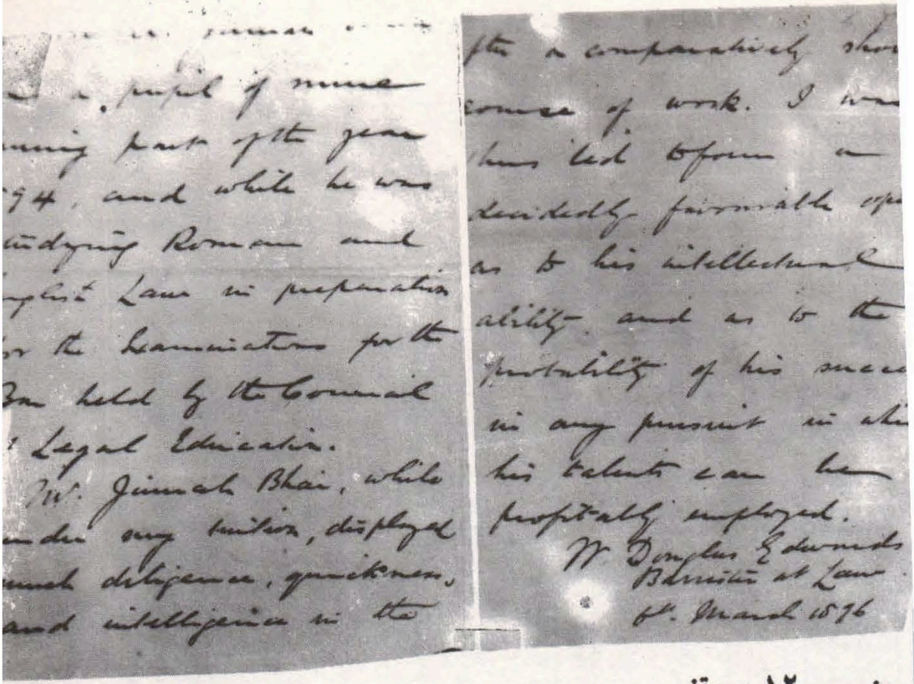
a pupil of mine
ning part of the year
94, and while he was
studying Roman and
English Law in preparation
for the Examinations for the
Bar held by the Council
of Legal Education.
Mr. Jinnah Bhai, while
under my tuition, displayed
much diligence, quickness,
and intelligence in the

after a comparatively short
course of work. I was
thus led to form a
decidedly favourable opinion
as to his intellectual
ability, and as to the
probability of his success
in any pursuit in which
his talents can be
profitably employed.
W. Douglas Edwards
Barrister at Law
6th March 1896

ضميمي ١٢ جو متن

مسٽر ايم اي جيڻاڀائي سال ١٨٩۴ع جي حصي ۾، ۽ جڏهن هو بار جي امتحان جي تياري لاءِ، جيڪو ڪائونسل آف ليگل ايجوڪيشن وٺندي آهي، رومن ۽ انگلش قانون پڙهي رهيو هو، منهنجو شاگرد هو.

مسٽر جيڻاڀائيءَ، جڏهن هو مون وٽ پڙهندو هو، ڪم جي مقابلتاً مختصر ڪورس ڪان پوءِ، امتحانن ۾ تمام جاکوڙ، جلدي سمجهڻ ۽ ذهانت جو مظاهرو ڪيو.... انهيءَ آڌار تي ئي آءٌ هن جي ذهني صلاحيتن جي باري ۾ هڪ مثبت راءِ قائم ڪرڻ لڳس- نہ فقط اهو، پر مون کي هيءَ بہ پڪ ٿي تہ جنهن شعبي ۾ بہ هو پنهنجي ذات کي ڪتب آڻيندو، ممڪن ڪاميابي ماڻيندو.

ڊبليو. ڊگلس ايڊوررڊز
بئرسٽرايٽ لا
٦- مارچ ١٨٩٦ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

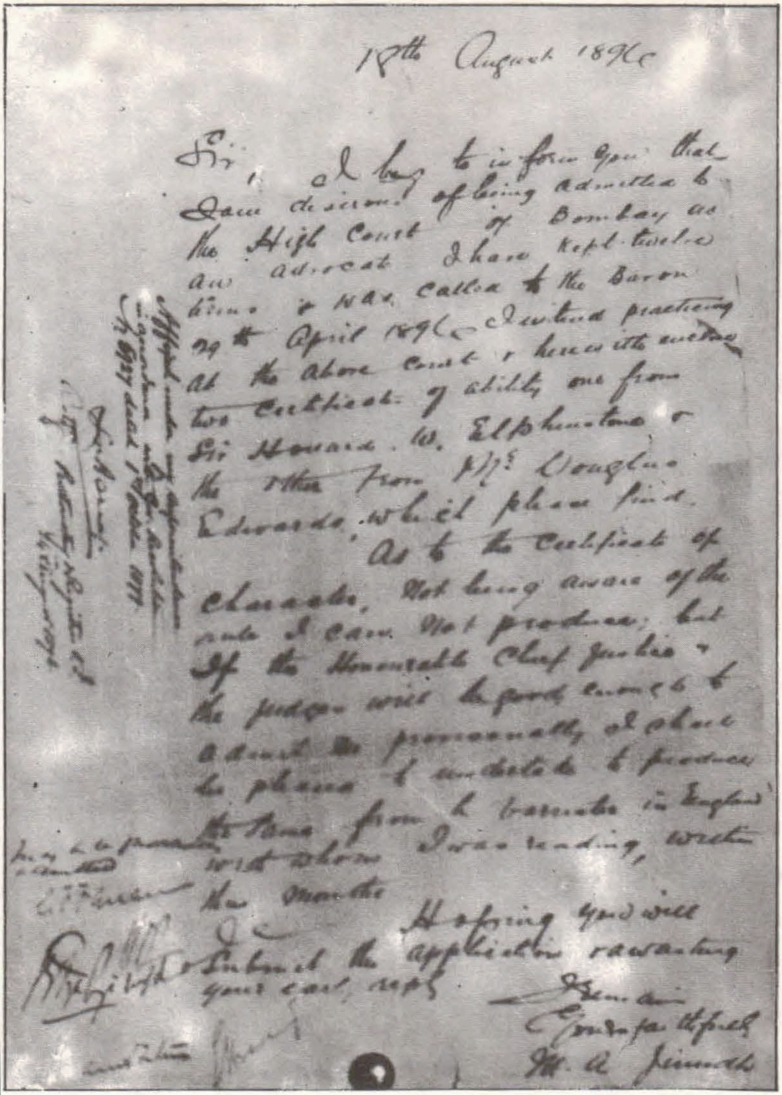

18th August 1896

Sir, I beg to inform you that I am desirous of being admitted to the High Court of Bombay as an advocate. I have kept twelve terms & was called to the Bar on 29th April 1896. I intend practising at the above Court & herewith enclose two certificates of ability one from Sir Howard W. Elphinstone & the other from Mr. Douglas Edwards, which please find.

As to the certificate of character, not being aware of the rule I can not produce; but if the Honourable Chief Justice & the Judges will be good enough to admit me provisionally I shall undertake to produce the same from the barrister in England with whom I was reading, within three months.

Hoping you will submit the application & awaiting your early reply

I remain
Yours faithfully
M. A. Jinnah

ضميمي ١٣ جو متن

١٨، آگسٽ، ١٨٩٦ع

جناب اعليٰ!

آءٌ اوهان کي هيءُ اطلاع ڏيڻ گهران ٿو تہ بمبئي جي هاءِ ڪورٽ ۾ هڪ وڪيل جي حيثيت ۾ شامل ٿيڻ جو خواهشمند آهيان.

مون ٻارهن ميعاد (Terms) مڪمل ڪيا آهن ۽ ٢٩- اپريل ١٨٩٦ع تي ٻئرسٽري جي سند حاصل ڪئي آهي.

آءٌ متئين ڄاڻايل عدالت ۾ وڪالت ڪرڻ جو ارادو رکان ٿو. آءٌ پنهنجي اهليت جا ٻہ سرٽيفڪيٽ، جن مان هڪ سر هاورڊ ڊبليو ايلفنسٽن جي طرفان آهي ۽ ٻيو مسٽر ڊگلس ايڊورڊز جي طرفان ڏنل آهي، پيش ڪري رهيو آهيان.

جيستائين ڪئريڪٽر سرٽيفڪيٽ جو تعلق آهي، قانون جي ڄاڻ نہ هئڻ ڪري، پيش ڪري نہ ٿو سگهان. پر جيڪڏهن هاڻي عزت مآب چيف جسٽس ۽ جج صاحبان مهرباني ڪري مون کي مستقل طرح شامل ٿيڻ جي اجازت ڏيئي ڇڏين تہ آءٌ طريقہ ڪار جي پابندي ڪندي اهو سرٽيفڪيٽ انگلينڊ مان هڪ اهڙي بيرسٽر کان حاصل ڪري، جنهن سان گڏ آءٌ پڙهيو هئس، ٽن مهينن اندر جمع ڪرائي ڇڏيندس.

اميد اٿم تہ اوهان منهنجي درخواست تي، ويچار ڪندا- آءٌ اوهان جي جلد جواب جو منتظر رهندس-

آءٌ آهيان اوهان جو وفادار،

ايم اي جناح

اسان جي سامهون مهر هنئي ويئي، بمطابق گورنمينٽ ريزوليشن نمبر ٥٩٢٧، مورخ پهرين آڪٽوبر ١٨٧٧ع

رجسٽرار

٢۴- آگسٽ ١٨٩٦ع

پڪي طرح داخل ڪيو ويچي- جي- ايف- ايف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

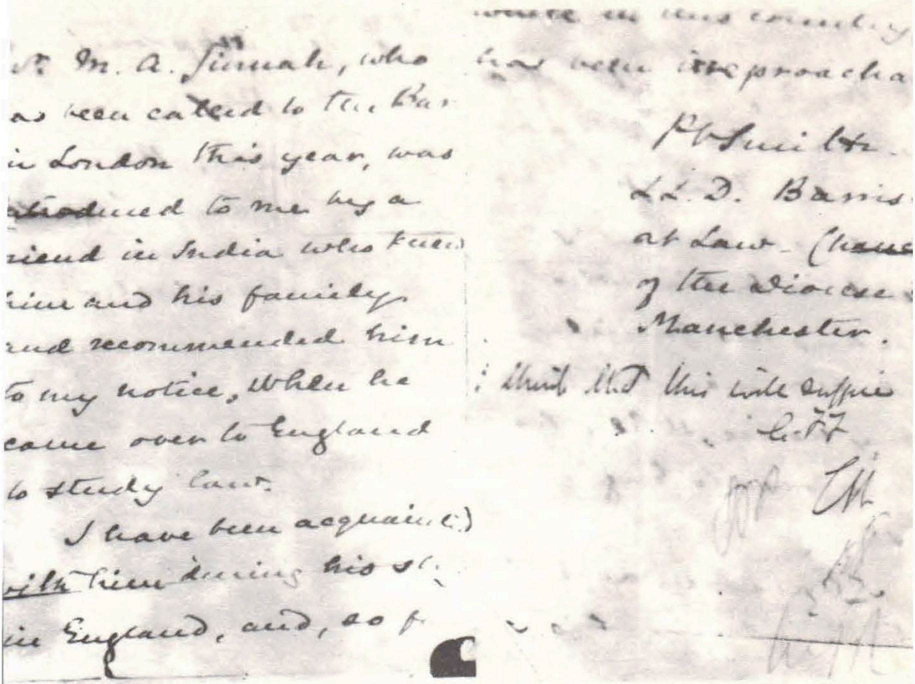
...r. M. A. Jinnah, who
...as been called to the Bar
...n London this year, was
...ntroduced to me by a
...riend in India who knew
...him and his family
...and recommended him
...to my notice, when he
came over to England
to study law.
I have been acquainted
with him during his st...
in England, and, so f...
...where in this country
has been irreproacha...
P. V. Smith.
LL. D. Barris...
at Law. Chance...
of the Diocese of
Manchester.
I think that this will suffice

ضميمي ١٣ سان شامل سرٽيفڪيٽ

مسٽر ايم اي جناح کي، جيڪو هن سال لنڊن ۾ بار ۾ داخل ٿيو آهي، مون سان منهنجي هڪ دوست هندوستان ۾ ملايو هو، جيڪو کيس ۽ سندس خاندان کي سڃاڻندو هو. هن تنهن وقت مون کي سندس سفارش ڪئي هئي جڏهن هو قانون جي تعليم پرائڻ لاءِ انگلينڊ آيو هو.

لنڊن ۾ سندس رهڻ واري عرصي جي دوران منهنجي ساڻس واقفيت ٿي، ۽ اجا تائين..... جيستائين هو هن ملڪ ۾ رهيو، تيستائين سندس ڪردار بي داغ رهيو.

پي- وي- سمٿ

ايل ايل ڊي، بار ايٽ لا،

چانسلر آف دي ڊايوسس آف مانچسٽر

آءٌ سمجهان ٿو ته اهو ڪافي آهي، جي- ايف- ايف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

Name.	Date of Call to the Bar.	Bombay Advocates. Date admitted as Advocate.	Remarks.
[illegible] M. [illegible]	Mic'mas Term 1893	...	Absent.
[illegible] B.A. (Oxon.)	Mic'mas Term 1893	...	Europe.
[illegible]	Hilary Term 1894	...	
[illegible]	Hilary Term 1894	...	
[illegible]			Europe.
[illegible] J.P.	Easter Term 1894	...	Absent.
[illegible]	Easter Term 1894	...	
[illegible]	Easter Term 1894	...	Nadiad.
[illegible] Desai, M.A.	Easter Term 1894	...	
[illegible]	Trinity Term 1894	...	Absent.
[illegible]	Trinity Term 1894	...	Do.
[illegible]	Trinity Term 1894	...	Do.
[illegible]	Mic'mas Term 1894	...	Gwalior.
[illegible] B.A.	Mic'mas Term 1894	...	Rangoon Govt. Advocate.
[illegible]	Hilary Term 1895	...	
[illegible]	Hilary Term 1895	...	Baroda. Poona.
[illegible]	Easter Term 1895	...	
[illegible] M.A., LL.B.	Mic'mas Term 1895	...	Ahmedabad.
[illegible]	Mic'mas Term 1895	...	[illegible]
[illegible]	Mic'mas Term 1895	...	Ahmedabad.
[illegible]	Mic'mas Term 1895	...	
[illegible] J.P.	Mic'mas Term 1895	...	
[illegible] M.A.	Mic'mas Term 1895	...	[illegible]
Nanabhai Nasarvanji [illegible], LL.M. (Cantab.)	Hilary Term 1896	...	[illegible]
[illegible]	Hilary Term 1896	...	[illegible]
[illegible]	Hilary Term 1896	...	
[illegible]	Hilary Term 1896	...	
[illegible]	Easter Term 1896	...	[illegible]
[illegible]	Easter Term 1896	...	[illegible]
Mahomed Ali Jinnah	Trinity Term 1896	...	[illegible]
[illegible]	Mic'mas Term 1896	...	
[illegible]	Mic'mas Term 1896	...	
Dhirajlal [illegible]	Mic'mas Term 1896	...	[illegible]
Frederick Joseph [illegible]	Trinity Term 1897	...	[illegible]
Devchand Uttamchand [illegible], B.A.	Trinity Term [illegible]	...	[illegible]
[illegible]	Hilary Term [illegible]	...	[illegible]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏسڻي

الف

آڏاٽا (ڪورڪو ٽنڊو) ٧٢
آن مورٿلٽي (انگريزي ڪتاب) ١۴٥
آئين ۴١، ۴٢، ۴٣، ۴٩،
احمد، رضوان ١۴۴
اردو ١٣٦
اسٽاف ڪاليج، ڪوئيٽا ۴٢
اسٽرنگمن ١٣۴
اسٽيٽ بئنڪ آف پاڪستان ۴۴، ۴٥
اسڪاٽ، سرولٽر ١۴٥
اسلام آباد ١٣٧
اسلاميه ڪاليج، پشاور ٣٦، ٥۴
اسلاميه ڪاليج، ڪلڪتو ٨
اشرف، ڊاڪٽر ١۴٣، ١۴٥
اصفهاني، حسن ٥٥، ٦٣
افندي، خانبهادر حسن علي ٩١
الانا، جي ٩، ١٠، ١۴٢
الاهي بخش، ڊاڪٽر ڪرنل ١٠، ۴٩، ٥٠، ٥٦، ٦٠، ٦٥، ٦٦، ٦٨، ١٣٨، ١٣٩، ١۴٠، ١۴١
امانت علي، بوروچي ٥۴
انجمن اسلام اسڪول، بمبئي ٩٣
انڊونيشيا ٦٢
انگريزي ٻولي ٧٧، ١٢٣
انگلينڊ ١٠۴، ١٠٧، ١٢٨
اوڪونر، ٽي- پي ١١٩، ١۴۴
اوليونٽ، سر چارلس ١٣٢
ايڊورڊس ڪاليج، پشاور ٣٩
ايران ٨٢
ايمي ٻائي (قائد جي پهرين گهر واري) ٩٧، ١٠١، ١١٥
ايني، ايمر- ايس ٢٣

ب

بالفور، آرٿرجيمس ١١٩، ١۴۴،
باندرا ڪانوينٽ ٦
برٽش ميوزيم لئبرري ١١٩
برطانيه/ برطانوي حڪومت ٣١، ٧٠، ٧١، ٧٦
برڪ، ايڊمنڊ ١۴٥
بلوچستان ٧٨، ٨٢
بمبئي ٦، ٢٠، ٧١، ٧٥، ١٢٩
بندهه علي ٨٠، ١١٦
بولائٿو، هيڪٽر ٨، ١۴٣
بئنڪ ڪاري (پراڻو سرشتو) ٧٨-٧٩

پ

پارسي ۴١
پاڪستان ٢٦، ٢٧، ٢٩

پاڪستان- پاسٽ اينڊ پريزنٽ (انگريزي ڪتاب) ۱۱
پناڻ ۳۹
پڦي مانَ ڀائي ۹۲، ۹۹
پشاور ۳٦، ۴۰، ۵۴
پنجاب ٦۲
پنيلي ۷۲، ۷۳، ۸۰، ۸۳، ۸۵، ۹۷
پونجا، جيٺا ٦، ۷۲، ۷۳، ۷٦
پيٺا ڀائي، رامجي ڀائي ۱۲۹
پيغمبرِ اسلام صلي الله عليہ وسلم ۱۱۴

ٿ

ٿاڪر ۷۱

ج

جناح، فاطمہ (مس) ٦، ۷، ۹، ۱۰، ۳۱، ۵۳، ۸۰
جناح، محمد علي قائداعظم: آخري خواهش/ الفاظ ٦۴، ٦۸؛ ابتدائي تعليم ۸٦؛ انجمن اسلام اسڪول، بمبئي ۾ داخلا ۹۳؛ انگلينڊ روانگي ۱۰۷؛ برٽش ميوزيم لئبرري ۾ داخلا ۱۱۹؛ بيماري ۲۱، ۲۴، ۳۲، ۴۰، ۴۵، ۴۹، ۵۲، ٦۳؛ پاڪستان جو قيام ۲۹، ۵۸؛ پريذيڊنسي مئجسٽريٽ، بمبئي ۱۳۲؛ پيءُ جون هدايتون ۸۸، ۸۹؛ ٿائر ۽ پينرون، ۸۰؛ ٿيئيٽر ۽ شيڪسپيئر ۾ دلچسپي ۱۲۳- ۱۲۴؛ خانداني ڏنڌو ۷۲؛ دريڪ خاندان سان گڏ رهائش ۱۱۱؛ سماجي ناتا ۱۳۱؛ سنڌ مدرسه الاسلام ڪراچي ۾ داخلا ۱۲، ۹۱، ۹۵؛ سُهري سان گفتگو ۱۰۴؛ شادي (ايمي ڀائي سان) ۹۷- ۱۰۱؛ شخصيت ۱۳۱؛ عقيقي جي رسم ۸۰، ۸۴؛ ڪتابن جو شوق ۱۴۵، ۱۴٦؛ ڪراچي واپسي ۽ بمبئي روانگي ۱۲۵، ۱۲۹؛ ڪرسچين مشن اسڪول، ڪراچي ۾ داخلا ۱۲، ۹۵؛ ڪئنڪسٽن هال ۾ تقرير ۱۲۲؛ ڪينسگٽن ۾ يادگار ۱۱۱؛ گراهمس ٽريڊنگ ڪمپني، لنڊن ۾ سکيا ۱۱۰؛ "لٽل گو" امتحان ۾ ڪاميابي ۱۱۳- ۱۱۴؛ لنڊن ڪائونٽي ۾ قيام ۱۱۰؛ لنڪنز اِن ۾ داخلا ۱۱۴؛ ماءُ جي وفات جو غم ۱۱٦؛ نالي جي تبديلي ۱۱۷؛ والده جو پيار ۽ اعتماد ۸۷، ۹۱، ۱۰۵، ۱۰٦؛ وڪالت ۾ ساک ۱۳۲، ولادت ۸۰؛ هائوس آف ڪامنس ۾ ڀيرا ۱۱۹، ۱۲۱؛ ۱۲۱؛ هندوستاني شاگردن جي مرڪزي انجمن، لنڊن جو قيام ۱۲۳
جميل الدين احمد ۱۴، ۱۳٦
جون ۳- ۱۹۴۷ع واري تجويز ۳۴
جيٺا پونجا اينڊ ڪمپني ۷۹

چ

چيمبرلين، جوزف ۱۱۹، ۱۴۳
حسن پير (درگاهہ) ۸۰، ۸۲- ۸۴

خ

خان، عبدالحميد ۱۳٦
خان، لياقت علي، نوابزاده ٥٦، ۱۴۱
خان، محمد ايوب، فيلڊ مارشل ۹
خوجه محلا، بمبئي ۱۳۳

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خوجہ ورتنت ١٤٢
خود احتسابي ٤٤

ڊ

داني، احمد حسن ١٤٦
دهلي ٢٠

ڊ

ڊاڪٽر احمد ڊينٽل ڪاليج، ڪلڪتو ٦
ڊريڪ، مس ۽ مسز ١١١، ١١٧، ١١٨
ڊزرائيلي، آئزڪ ١٤٥
ڊنهم، فلس، سسٽر ٥٦، ٥٩، ٦٥، ٦٦
ڊيسائي، ڀولاڀائي ٢٣

ر

راجشاهي يونيورسٽي ٨
رائل پاڪستان ايئرفورس سينٽر، رسالپور ٣٦
رين، لارڊ ١٤٢
رتن ٻائي (قائد جي ٻي زال) ٦، ١٣٦
رٽز هوٽل، پيرس ٥٤
رحمان، ڊاڪٽر ڪرنل ٣٢، ٤١
رياض، حسن ١٢٧
ريهاڙي برادري ٨٣

ز

زبيري، عترت حسين ٨
زيارت ٤٧، ٥٦، ١٤١

س

ستلواڊ، سرچمن لال ١٣٤، ١٣٥، ١٤٦
سنڌ/ سنڌي ٻولي ٧٨، ٨٢، ١٢٨، ١٤٢
سول آفيسرن جو ڪردار ٣٧، ٣٨،
سيلسبري، لارڊ ١٢١
سينٽ جيمس پئليس ١٤٦
سينٽرل ائسوسيئيشن آف انڊين اسٽوڊنٽس، لنڊن ١٢٣

ش

شاگرد/ نوجوان ٣٦
شاهه، ڊاڪٽر رياض علي ٤٨، ٥٥، ٦٤
شريف، رفيع ١٣٧
شيرين ٻائي ٨٠

ص

صديقي، ڊاڪٽر ٥٢

ع

عالم، ڊاڪٽر ٥٥
عصبيت ٤٣
عبدالفطر (پيغام) ٦١، ١٤٢

غ

غدر ١٨٥٧ع ٧١، ٧٢
غلام محمد، ڊاڪٽر ٥٥

ف

فارسي ٻولي ٧٨
فرخ امين ٤٩
فرنٽيئر (اتر اولهه سرحدي صوبو) ٣٦، ٣٩
فريڊم (انگريزي هفتيوار اخبار، ڪراچي) ١٣٧

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فلسطين ٦٢
فوج: ڪردار ٣٧؛ ائين سان وفاداري ٤٢- ٤٣

ق

قائدِاعظم ڪي ابتدائي تيس سال (اردو ڪتاب) ١٤٤
قائدِاعظم اسپيڪس (تقريرن جو انگريزي ۾ ڪتاب) ١٤٢
قائدِاعظم جناح- دي اسٽوري آف اي نيشن (انگريزي ڪتاب) ٩
قائدِاعظم محمد علي جناح: اسپيچز اينڊ اسٽيٽمينٽس ائز گورنر جنرل (انگريزي ۾ تقريرن جو ڪتاب) ١٣٧
قرآن شريف ٢٨، ٦٩
قنڌار ٧٨
قوم پرست ٢٣

ڪ

ڪاٺياواڙ ٧٠، ٧١، ٧٥، ٨١
ڪار لائل، ٿامس ١٤٥
ڪانگريس، آل انڊيا ٢٢، ٢٣، ٤٤، ١٢٢
ڪپورٿلا، مهاراجا ٥٤
ڪڇ/ ڪڇي ٻولي ٧٨، ٨٢، ٩٨، ١٤٢
ڪراچي ١٥، ٢٩، ٣١، ٣٣، ٤٠، ٤٤، ٤٧، ٦٤، ٧٥، ٧٦، ٩٨
ڪريم قاسم ٩٤
ڪشمير ٣١، ٤٩، ٦٢
ڪوئيٽا ٤١، ٥٨
ڪنگسٽن هال (لنڊن) ١٢٢، ١٤٥
ڪياني، جسٽس ايم. آر ٩

ک

کارادر (ڪراچي) ٧٥، ٧٦، ٧٨، ٧٩
کڏو (نئون آباد، ڪراچي) ٧٥
کوکرا پار سرحد ٣٣، ١٣٨

گ

گجرات/ گجراتي ٻولي ٨٦
گرهامس ٽريڊنگ ڪمپني، ڪراچي/ لنڊن ٧٧، ٩٥، ١١٠
گليڊسٽن، ڊبليو. اِي ١١٩، ١٤٣
گنوڊ ٨٠، ٨٢
گونڊل ٧١، ٧٢، ٧٣،

ل

لکنؤ ٺاهه ٢٣
لالچند اينڊ ڪمپني (وڪيل، ڪراچي) ١٢٨
لانگ، اينڊريو ١٤٥
لاهور ٣٣، ٣٤
لاهور (پاڪستان) ٺهراءُ ١٨
لنڊن ٩٥، ٩٦، ١١٠، ١٢٢، ١٤٣، ١٤٤
لنڪنز اِن ١٢
لياري ندي ٧٦
ليڊي ڪمپائونڊر ٥٤- ٥٥

م

مورلي، جان وائڪائونٽ لارڊ ١١٩، ١٤٣
مورلي- منٽو آئيني سڌارا ١٤٣
مارِيپور ايئرپورٽ ٦٥، ٦٧
مٺا در (ڪراچي) ٧٥

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مٺي ٻائي ٧٤
محمد علي جناح- اتحاد جو سفير (انگريزي ڪتاب) ١٤٥
محمد علي جيٺا ڀائي اينڊ ڪمپني ١٢٧
محمد علي، چوڌري ٤٩، ٥٦، ٥٧
محمود آباد، راجا ١٣٧
محمود، ڊاڪٽر ٥٢
مدراس ٢٤، ٢٥
مرزا، جسٽس ١٢٥
مريم ٨٠
مستري، ڊاڪٽر محمد علي ٦٤، ٦٥، ٦٦
مسلمان: ١٧، ١٨، ٢٣، ٣٠، ٦٢، ٩١، ١٤٢؛ هندوستاني مسلمان ١٧، ٢٢، ٢٣، ٢٧؛ قتل ٣٠، ٦٢؛ صوبا ٨٣؛ رياستون ٦٢؛ صوفي ٨٣
مسلم ليگ، آل انڊيا ١٧، ٢٤، ٢٦، ١٣٧
مغربي مالياتي نظام ٤٦
مل، جان اسٽوئرٽ ١٤٥
ملتان ٨٢
ملير ندي ٧٦
منشور (هفتيوار اخبار، دهلي) ١٣٧
موت جو فلسفو ٣٥
مهاجر ٣٠، ٣٣، ٣٥، ٤٩، ٦٢، ٦٧
موهٽا پئليس (ڪراچي) ٩
ميزني ١٤٥
ميڪفرسن ١٣١
ميونسپلٽي، ڪوئيٽا ٤٣

ن

نالس، ڪرنل جيوفري ٦٦
نانجياني، سچيڏينا ١٤٢
نوروجي، دادا ڀائي ١٢٠، ١٤٤
نيشنل آرڪائيوز، اسلام آباد ٩، ١٣
نيشنلسٽ ڪانگريس پارٽي ٢٣
نائيڊو، سروجني ١٤٥

و

واشنگٽن ٥٥، ٦٣
واڪها باربر ١٣٨
والپرٽ، اسٽينلي ١١
والجي ٧٢
ويراوال ٨٢

هه

هاري ٧٢
هائوس آف ڪامنس ١١٩، ١٢١
هائيڊ پارڪ (لنڊن) ١١٩
هرچند راءِ وشنداس اينڊ ڪمپني (وڪيل، ڪراچي) ١٢٨
هندو ٢٢، ٢٣، ٤٤، ٨٠، ٨٤

ي

يونيورسٽي اسٽيڊيم، لاهور ٢٤

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

QUAID-I-AZAM ACADEMY

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت

www.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي ٻوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پڻ دنيا سان گڏ سندس رفتار سان هلڻ جو سانباهو آهي، ڇو تہ تاريخ هميشہ انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمائي جي حفاظت ڪئي آهي. سنڌ سلامت پڻ پنهنجي ٻوليءَ جي بقاء خاطر سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ ناياب ورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نہ رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليقن کي ڊيجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آسانيءَ سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.

اسان جي خواهش هئي تہ سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڊائونلوڊ ڪرڻ آسان هجي ۽ اينڊرائيڊ سميت آئي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آساني سان آن لائين پڻ پڙهي سگهجي.

۽ اهو سڀ "سنڌ سلامت ڪتاب گهر" ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو.

اميد تہ سنڌ سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نہ صرف ڀرپور لاڀ حاصل ڪندا پر سنڌ سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بنائڻ لاءِ پنهنجو پورو ساٿ نڀائيندا.

books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت ڪتاب گهر جي اينڊرائيڊ اپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڊائونلوڊ ڪريو:

https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhsalamat.book